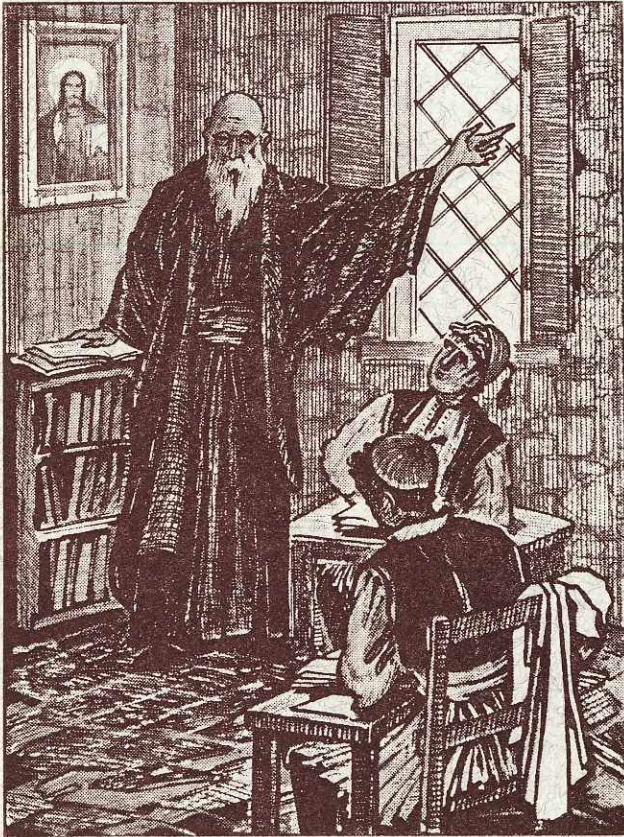

ΒΑΣ. Β. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΗΣ "ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΩΝ, (Χ.Ε.Ε.Λ.)
ΑΘΗΝΑΙ 1971

ΒΑΣ. Β. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟΥ
ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Ἐπὶ τῇ 150ῇ Ἐπετείῳ τῆς Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας

ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΗΣ «ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΩΝ» (Χ.Ε.Ε.Λ.)

ΑΘΗΝΑΙ 1971

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πολλά ὀφείλει τὸ ἔθνος μας εἰς τὴν Παιδείαν τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας. Διότι, ὡς γνωστόν, ἡ Παιδεία κατὰ τοὺς δυσκόλους ἐκείνους καιροὺς συνετέλεσεν εἰς τὴν διατήρησιν τῶν ἐθνικῶν μας παραδόσεων καὶ ἰδανικῶν, εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καὶ τὴν ἐπιβίωσιν ἐν γένει τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πολλά ἔχουν γραφῆ καὶ διὰ τὸν ρόλον τῆς Παιδείας εἰς τὴν προετοιμασίαν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ἀγωνιστικοῦ φρονήματος τοῦ μαχημένου λαοῦ καὶ τῆς πίστεώς του εἰς τὰ ἰδανικά τῆς θρησκείας καὶ τῆς φιλοπατρίας. Ἐκτὸς ὁμως τούτου ἡ Παιδεία ὑπῆρξεν αὐτῇ καθ' ἑαυτὴν ἐν τῶν ὑφίστων ἰδανικῶν τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 21, οἱ ὅποιοι συχνὰ ἐσκέφθησαν περὶ αὐτῆς εἰς τὰς συνελεύσεις των καὶ ἔλαβον διάφορα μέτρα διὰ τὴν ὀργάνωσίν της. Ἡ μέριμνα τῶν ἀγωνιστῶν διὰ τὴν Παιδείαν ἐν μέσῳ τῶν φλογῶν καὶ τῶν συμφορῶν τοῦ πολέμου μαρτυρεῖ τὸν ἔνθερον ζῆλον αὐτῶν ὑπὲρ αὐτῆς. Τούτο ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ μέγας ἐκεῖνος ἀγὼν τῶν προγόνων μας ἔγινεν ὄχι μόνον χάριν τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως καὶ ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῶν ὄρων τῆς προόδου καὶ εὐημερίας τοῦ ἔθνους διὰ τῆς Παιδείας, διὰ τὴν εἰσοδὸν αὐτοῦ εἰς τὴν χορείαν τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν εἰς τὴ χώραν μας.

Ἄλλὰ τὰ θεμέλια διὰ τὴν προπαρασκευὴν τοῦ ἔθνους διὰ τὸν τιτάνιον ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα του, καθὼς καὶ διὰ τὴν ἀπαλλαγὴν αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ πνευματικοῦ σκοτοῦς καὶ τῆς ἀμαθείας καὶ τὴν θεμελίωσιν τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τὰ θεμέλια καὶ τὰς προϋποθέσεις τοῦ οἰκοδομήματος τῆς νέας Ἑλλάδος, ἔθεσαν οἱ διδάσκαλοι τῆς ἐποχῆς τῆς δουλείας, τὰ σχολεῖα τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Διὰ τούτο ἡ μελέτη τοῦ ἔργου τῶν σχολείων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας εἶνα: ἐθνικὸν καθήκον δι' ὅλους καὶ μάλιστα διὰ τοὺς ἐκπαιδευτικούς. Ὡς πολιτισμένος λαὸς ἔχομεν ὑποχρέωσιν νὰ τιμῶμεν

Ἡ εἰκονογράφησις τοῦ ἐξωφύλλου ἔγινεν ἀπὸ τὸν ζωγράφον κ. Διονύσιον Γιάκον.

ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εἰργάσθησαν χάριν τῆς προόδου τοῦ ἔθνους, νὰ μελετῶμεν τὸ ἔργον των καὶ νὰ ἐμπνεῶμεθα ἀπὸ αὐτό, νὰ ἀντλῶμεν διδάγματα διὰ τὸ μέλλον.

Ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ ἡ μελέτη τῶν σημαντικῶν γεγονότων καὶ καταστάσεων τοῦ παρελθόντος, δὲν εἶναι μία ἀπλῆ σχολαστικὴ ἀπασχόλησις. Σκοπὸς τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας εἶναι κυρίως ἡ καλλιτέρα κατανόησις τοῦ παρόντος καὶ τῶν προβλημάτων αὐτοῦ, καὶ ἡ ἀντλησις διδαγμάτων διὰ τὸ μέλλον. Διότι τὸ παρὸν εἶναι δημιουργημὰ κατὰ κανόνα τῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος, πολλὰ δὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ παρελθὸν ζοῦν εἰς τὸ παρὸν. Ἡ ἐξέτασις τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως ἑνὸς λαοῦ, ἑνὸς πολιτισμοῦ, ἢ ἑνὸς θεσμοῦ, βοηθεῖ εἰς τὴν καλλιτέραν κατανόησιν αὐτοῦ ἐν συναρτήσει πρὸς τοὺς παράγοντας καὶ τὰς ἐπιδράσεις, αἱ ὁποῖαι συνετέλεσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν αὐτοῦ. Ἐπὶ πλέον ἡ ἱστορία διατηρεῖ τὴν ἱστορικὴν μνήμην τῶν λαῶν καὶ τὴν ἔθνικὴν των αὐτοσυνειδησίαν, ἐξασφαλίζει δὲ τὴν συνέχειαν τῆς παραδόσεως, τῆς πολιτιστικῆς δημιουργίας καὶ τῆς προόδου. Ἡ ἱστορία βοηθεῖ εἰς τὴν καλλιτέραν ἀντιμετώπισιν τῶν προβλημάτων τοῦ παρόντος ὑπὸ τὸ φῶς τῆς πείρας τοῦ παρελθόντος, καθὼς καὶ εἰς τὸν σχεδιασμὸν τοῦ μέλλοντος.

Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἱστορίας τῆς Παιδείας, τῆς καταστάσεως αὐτῆς εἰς καλλιτέρας ἐποχάς. Ἡ ἀναδρομὴ αὕτη εἰς τὸ παρελθὸν τῆς Παιδείας, βοηθεῖ εἰς τὴν καλλιτέραν καὶ ἐπιωφελεστέραν γνῶσιν καὶ ἐξέτασιν τῶν θεμάτων καὶ προβλημάτων αὐτῆς. Τέλος ἡ μελέτη αὕτη μᾶς ἐνισχύει τὴν πίστιν εἰς τὴν σημασίαν καὶ τὴν ἀποστολὴν τῆς Παιδείας διὰ τὴν πρόδον τοῦ ἔθνους, μᾶς ἐμπνέει μὲ τὰ αἰώνια ἰδανικὰ τῶν μεγάλων διδασκάλων τοῦ παρελθόντος, τῶν σκαπανέων καὶ θεμελιωτῶν τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας ἐπὶ τουρκοκρατίας, θὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ ἴδωμεν τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς βάσεις τῆς νεοελληνικῆς Παιδείας, νὰ κατανόησωμεν τὰ ἰδεώδη καὶ τὰς πνευματικὰς παραδόσεις αἱ ὁποῖαι διέπουν αὐτὴν κατὰ τὴν ἱστορικὴν της πορείαν. Αὐτὰ τὰ ἰδεώδη καὶ τὰ ὑπέροχα παραδείγματα τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους, οἱ ὁποῖοι ἐπέτυχον θαυμαστὰ ἀποτελέσματα, ἐργαζόμενοι ὑπὸ τὰς πλέον σκληρὰς καὶ ἀντιξόους συνθήκας, τὰ αἰώνια ἰδεώδη τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, πρέπει νὰ ἐμπνέουν καὶ τοὺς συγχρό-

νους ἐκπαιδευτικούς εἰς τὸ δύσκολον ἔργον των καὶ τὴν ὑψηλὴν πνευματικὴν των ἀποστολὴν.

Ἡ μελέτη τῶν παραδόσεων καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Παιδείας μας, θὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ μὴ παρασυρόμεθα ἀπὸ τὰς διαφόρους καινοφανεῖς θεωρίας, ἀλλὰ νὰ τὰς ἀντικρούσωμεν μὲ κριτικὴν διάθεσιν καὶ νὰ τὰς ἐξετάζωμεν μὲ τὸ πρῖσμα τῶν ἔθνικῶν μας παραδόσεων καὶ ἰδανικῶν, διὰ νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν ἀξίαν των. Ἀκόμη περισσότερον δὲν εἶναι ὀρθὸν καὶ ἐπιωφελές νὰ ἀντιγράφωμεν δουλικῶς τοὺς ξένους τὰ ἐκπαιδευτικὰ συστήματα καὶ τὰς ἰδέας των, διότι τότε ἐπιχειροῦμεν ἐπικινδύνους πειραματισμούς, οἱ ὁποῖοι δὲν στηρίζονται εἰς τὰς Ἑλληνικὰς συνθήκας καὶ δεδομένα. Δὲν ἀρνούμεθα τὴν ἀξίαν τῶν ἰδεῶν καὶ συστημάτων τῶν ἄλλων χωρῶν, ἀλλὰ νομίζομεν ὅτι κάθε νέον στοιχεῖον ἐξωθεν εἰσαγόμενον πρέπει νὰ προσαρμόζεται εἰς τὰ Ἑλληνικὰ δεδομένα καὶ νὰ συνδυάζεται μὲ τὰς Ἑλληνικὰς παιδευτικὰς παραδόσεις καὶ ἰδεώδη.

Ἀπὸ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως λοιπὸν ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Παιδείας τῆς ἐποχῆς τῆς δουλείας, δὲν ἀποτελεῖ ρωμαντικὴν ἀπασχόλησιν ἀνθρώπων ἐνδιαφερομένων διὰ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ πρόκειται περὶ συνειδητῆς καὶ σκοπίμου ἐρεύνης πρὸς καλλιτέραν κατανόησιν τῶν ἰδανικῶν καὶ ἀξιῶν τῆς Παιδείας, πρὸς ἀπόκτησιν παιδευτικῆς αὐτοσυνειδησίας. Μόνον ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλευρὰν θεωρούμενοι οἱ πανηγυριστοὶ τῶν ἔθνικῶν μας ἐπετείων, καὶ μάλιστα ὁ ἐφετεινὸς τῶν 150 χρόνων ἀπὸ τῆς ἐθνεγερσίας, ἀποκοτοῦν νόημα καὶ ἀξίαν, διότι δίδουν τὴν εὐκαιρίαν μᾶς ἀναδρομῆς εἰς τὸ παρελθὸν καὶ ἀντλήσεως ἐμπνεύσεων, ἰδεῶν καὶ διδαγμάτων ἐξ αὐτοῦ διὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ λοιπὸν τῶν 150 χρόνων ἀπὸ τῆς κηρύξεως τῆς ἐθνικοσωτηρίου ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἀπεφασίσαμεν νὰ ἐκδώσωμεν αὐτὸ τὸ μικρὸν βιβλίον, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται εἰς τὴν κατάστασιν τῶν σχολείων καὶ τὴν πνευματικὴν κίνησιν καὶ ζωὴν τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ὁ σκοπὸς μας δὲν εἶναι νὰ περιγράψωμεν λεπτομερῶς τὴν ἱστορίαν τῆς Παιδείας κατὰ τὰ 400 χρόνια τῆς δουλείας. Αὐτὸ θὰ ἀπήτηται μακρὰν ἐργασίαν καὶ συγγραφὴν ἴσως πολυτόμου ἔργου. Ἐχουν ἤδη ἐκδοθῆ πολλά βιβλία καὶ μελέται σχετικαὶ μὲ τὴν κατάστασιν τῆς Παιδείας ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι ἀπέραντος, ἢ δὲ ἐρευνα συνεχίζεται πρὸς δια-

λεύκανσιν ὄλων τῶν πλευρῶν τῆς ἱστορίας τῆς μεγάλης ἀπὸ πνευματικῆς ἀπόψεως ἐκείνης ἐποχῆς.

Ἡ παρούσα ἐργασία δὲν ἔχεν ἐρευνητικὸν χαρακτήρα, ἔχει κυρίως σκοπὸν νὰ ἐξάρη τὸ ἔργον μερικῶν σχολείων ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὅπως τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, τῶν σχολῶν τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Μοσχοπόλεως, τῆς Δημητσάνης καὶ ἄλλων, καὶ νὰ δώσῃ μίαν ἀδρομερῆ εἰκόνα τῆς καταστάσεως τῆς Παιδείας κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας. Δὲν εἶναι ἐπομένως λεπτομερὲς τὸ ἔργον αὐτό, οὔτε συστηματικὴ ἔκθεσις τῶν πραγμάτων τῆς ἱστορίας τῆς Παιδείας κατ' ἐκείνην τὴν περίοδον. Ὅσοι ἐνδιαφέρονται διὰ λεπτομερείας, δύνανται ν' ἀνατρέξουν εἰς τὴν ὑπάρχουσαν πλουσίαν βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ θέματος ἢ καὶ ἀπλῶς εἰς μίαν ἱστορίαν τῆς Παιδείας (1).

Τὸ παρὸν πόνημα ἀποτελεῖ ἐλαχίστην προσφορὰν φόρου τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸ ἔργον τῶν σχολείων καὶ τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους, ἐπωνύμων καὶ ἀνωνύμων, γνωστῶν καὶ ἀγνώστων, οἱ ὅποιοι προητόμασαν τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 καὶ ἐθεμελίωσαν παιδείαν. Τὸ παράδειγμα τούτων ἂς εἶναι φωτεινὸς φάρος φωτίζων τοὺς διδασκάλους τῆς νέας Ἑλλάδος εἰς τὴν ὁδὸν τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων. τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἔθνους μας.

Β. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ

1. Ἀρκετὰ σχετικὰ βιβλία ἀναφέρονται εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Παιδείας τοῦ Ἄντ. Ἰσηγόνη, ἢ ὅποια ἔχει καὶ βιβλιογραφίαν εἰς τὸ τέλος. Πλὴν ὅμως ἡ ὑπάρχουσα βιβλιογραφία δὲν ἐξαντλεῖται εἰς αὐτά. Εἶναι ἀπέραντος.

Ἡ ἀναγέννησις τῆς Παιδείας ἐπὶ τουρκοκρατίας

Τὰ θεμέλια τοῦ νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐτέθησαν, ὡς γνωστὸν, μὲ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821· αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ ὄροσημον καὶ τὴν ἀφετηρίαν τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Τῆς ἐπανάστασεως ὁμως προηγῆθη μία ἄλλη ἐργασία, ἡ ὁποία ἐπέφερε τὴν ἀφύπνισιν τοῦ Ἔθνους καὶ τὴν πνευματικὴν του ἀναγέννησιν ἀπὸ τὴν ἀμάθειαν καὶ τὴν δουλείαν, προηγῆθη μία πνευματικὴ προετοιμασία, ἡ ὁποία ἐδημιούργησε τὰς προϋποθέσεις διὰ μίαν ἐθνικὴν ἀναγέννησιν. Ἡ πνευματικὴ ἐκείνη προεργασία δὲν ἀπέβλεψε μόνον εἰς τὴν προπαρασκευὴν καὶ τὸν ἠθικὸν ἐξοπλισμὸν τοῦ Ἔθνους διὰ τὸν μεγάλον ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν θεμελίωσιν ἐνὸς νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς «παλαιᾶς δόξης» τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν εἴσοδον αὐτῆς εἰς τὴν χορείαν τῶν πολιτισμένων Ἐθνῶν. Τὴν πορείαν τοῦ Ἔθνους πρὸς τὴν πρόοδον καὶ τὸν πολιτισμὸν εἶχεν ἀνακόψει ἢ τρομερὰ λαίλαψ τῆς δουλείας, ἡ ὁποία μάλιστα ἐπέφερε σημαντικὴν ὀπισθοδρόμησιν καὶ ἀφάνταστον πνευματικὸν σκότος. Τὸ θαρὺ ἔργον τῆς ἀποτινάξεως τῶν ἀλύσεων τῆς πνευματικῆς αὐτῆς δουλείας, τῆς ἀνορθώσεως καὶ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ Ἔθνους, ἀνέλαβε κατὰ τὰ ἔτη αὐτὰ ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ Παιδεία. Οἱ δύο αὐτοὶ παράγοντες συνεργάζονται ἁρμονικῶς καθ' ὅλα τὰ ἔτη τῆς δουλείας. Ἐνταῦθα ὁμως θὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὸν ρόλον τῆς Παιδείας κατὰ τὰ σκληρὰ ἐκείνα χρόνια τῆς ἐθνικῆς δοκιμασίας, διὰ νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν εὐεργετικὴν αὐτῆς ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἀναγέννησιν, τὴν πρόοδον καὶ τὸν πολιτισμὸν τοῦ Ἔθνους μας.

Κατ' ἀρχὴν ἂς ἴδωμεν ποῖα ἦτο ἡ κατάστασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἄλωσιν αἰῶνας. Ὅπως εἶναι γνωστὸν, μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἕνα

πνευματικόν σκότος ἐξηπλώθη εἰς ὀλόκληρον τὴν χώραν. Αὐτὸ ζωγραφίζει ἄριστα ἕνας στίχος δημοτικοῦ ἄσματος:

«Ὁ ἥλιος ἐσκοτίδισε καὶ τὸ φεγγάρι ἐχάθη», ψάλλει ἡ λαϊκὴ μουσα. «Ἡ Ἑλλάς παντάπασιν ἔρημος καταλέλοιπται ἀνδρῶν σοφῶν τε καὶ θιβλίων», γράφει κάποιος. Οἱ λόγιοι καὶ οἱ μορφωμένοι ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐζήτησαν καταφύγιον εἰς τὴν Δύσιν· ὅλοι σχεδὸν μετέβησαν εἰς τὴν Εὐρώπῃ παίρνοντας μαζί των τὰ χειρόγραφα μὲ τὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ τὰ θιβλία τῶν σοφῶν λογίων τοῦ Βυζαντίου· ἐκεῖ εἰργάσθησαν διὰ τὴν διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσεως.

Καθ' ὃν χρόνον ὅμως ἡ Εὐρώπῃ μὲ τὸ φῶς τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀναπτύσσεται καὶ προσοδεύει εἰς τὸν πολιτισμόν, ἡ Ἑλλάς, ἡ πατρίς τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, θυθίζεται εἰς τὸ σκότος τῆς ἀπαιδευσίας καὶ τῆς δουλείας. Ἡ πλέον τρομερὰ πληγὴ, ἡ ὁποία ἐπλήγωσε «κατάκαρδα» τὸ Ἔθνος—ἕνα Ἔθνος ὑπερήφανον διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν λαμπρὰν πολιτιστικὴν του παράδοσιν— ἦτο ἡ στέρησις τῆς Παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ του. Καὶ δὲν ὑπάρχει χειροτέρα μορφή δουλείας ἀπὸ αὐτὴν, ἡ ὁποία συνδυάζει τὴν πολιτικὴν ὑποδούλωσιν μὲ τὸ πνευματικόν σκότος καὶ τὴν ἀπαιδευσίαν. Οἱ κατακτηταί, ἀφοῦ ἔσπειραν παντοῦ τὸν ὄλεθρον καὶ τὸν τρόμον, ἐστέρησαν τὸ Ἔθνος καὶ ἀπὸ τὴν παρηγορίαν, τὴν ὁποίαν θὰ τοῦ ἔδιδεν ἡ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων. Ἐνα κατάμαυρον πέπλον τῆς πλέον χειροτέρας νυκτὸς ἠπλώθη εἰς τὸν Ἑλληνικὸν ὀρίζοντα.

Μέσα εἰς τὸ ἀπέραντον αὐτὸ σκότος, διακρίνονται μερικὰ φωτεινὰ σημεῖα. Δὲν ἦτο δυνατόν νὰ σθῆσουν τελείως τὰ φῶτα εἰς τὴν χώραν τῶν φῶτων καὶ τὴν πατρίδα τοῦ πολιτισμοῦ. Διειρηθήθησαν λοιπὸν καὶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς δουλείας σπινθήρες κρυμμένοι εἰς τὴν στάκτην, οἱ ὁποῖοι κατ' ἀρχὰς ἐσκόρπιζαν ἀμυδρὸν φῶς, ἀλλὰ σιγά-σιγά ἐμεγάλωσαν καὶ ἔγιναν φωτεινὰ ἑστία, αἱ ὁποῖαι ἐσκόρπισαν ἀφθονον φῶς εἰς τὸν ἑλληνικὸν ὀρίζοντα. Καὶ τοῦτο διότι μέσα εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν ἀναισθίασιν τῆς ἐποχῆς, εὐρέθησαν μερικοὶ ἥρωες τοῦ πνεύματος, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐπτοήθησαν ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς δουλείας καὶ δὲν ἐζήτησαν καταφύγιον εἰς τὴν Δύσιν· αὐ-

τοὶ μετέφερον τὸν πυρσὸν τῆς Παιδείας εἰς ὄρεινὰ καὶ ἀπόκρυφα μέρη, εἰς τὰ μοναστήρια καὶ τὰ «κρυφὰ σχολεῖα», καὶ ἐκεῖ τὸν διετήρησαν ἄσβεστον καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς δουλείας· οἱ πνευματικοὶ αὐτοὶ ἥρωες διετήρησαν τὴν παράδοσιν, τὴν πίστιν καὶ τὸ ἔθνικόν φρόνημα τῶν ὑποδούλων· εἰς τοὺς ἀφανεῖς αὐτοὺς πνευματικοὺς ἐργάτας καὶ ἀγωνιστὰς ὀφείλει τὸ Ἔθνος τὴν πολιτιστικὴν ἐπιβίωσιν καὶ αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν του.

Κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας τῆς δουλείας (15ον καὶ 16ον) τὸ πνευματικόν σκότος ἦτο πυκνόν, τὰ σχολεῖα ἐλάχιστα καὶ οἱ λόγιοι εὐάριθμοι. Ἡ κυριώτερα σχολὴ ἦτο ἡ Πατριαρχικὴ ἢ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολὴ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἡ ὁποία ἰδρύθη ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωσιν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Γ. Γενναδίου ἢ Σχολαρίου. Εἰς αὐτὴν συνεσπειρώθησαν οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς, οἱ Φαναριῶται· εἰς αὐτὴν ἐσπούδαζον οἱ μέλλοντες ἀξιωματοῦχοι τῆς Ἐκκλησίας, οἱ Μεγάλοι Διερμηνεῖς τῆς Πύλης κ.ἄ. Εἰς τὴν ὑπόλοιπον χώραν διετήρησαν τὸ φῶς τῆς Παιδείας κυρίως τὰ κατώτερα σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἐλειτούργουν εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν ναῶν ἢ εἰς οἰκίματα παρ' αὐτοὺς ἢ εἰς τὰς μονὰς. Αὐτὰ εἶναι τὰ περίφημα κρυφὰ σχολεῖα, καὶ ὀνομάσθησαν οὕτω διότι ἦσαν ἀνεπίσημα τρόπον τινά, ἐλειτούργουν κρυφίως καὶ χωρὶς τὴν ἄδειαν τῶν κατακτητῶν. Αὐτὰ ἦσαν συνήθως κατώτερα σχολεῖα, δηλ. σχολεῖα κοινῶν γραμμάτων, ἔδιδον στοιχειώδεις μόνον γνώσεις, ἐλάχιστα δὲ ἔδιδον μεγαλυτέραν τινὰ μόρφωσιν, μέσῃν ἢ ἀνωτέραν. Διὰ τοῦτο ἡ ἀγραμματοσύνη τότε ἦτο γενικὴ. Ὁ Κ. Κούμας, ὁ ὁποῖος ἐμελέτησε τὸν ἀρχιερατικὸν κώδικα τῆς Μητροπόλεως Λαρίσης εἶρε μέχρι τοῦ 1730, ἀσυνταξίας πολλὰς καὶ ἀνορθογραφίας καὶ εἰς αὐτὰς τὰς ὑπογραφὰς τῶν Μητροπολιτῶν. Ἀπὸ αὐτὸ συμπεραίνει τις διὰ τὸ ἐπίπεδον τῆς Παιδείας τοῦ ὑπολοίπου λαοῦ.

Ἀλλὰ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ μᾶλλον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' ἀρχίζει κάποια κίνησις. Ἡ σύνοδος τῶν Ὀρθοδόξων Πατριαρχῶν, ἡ ὁποία συνεκλήθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1593 ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἰεραμίου Β' τοῦ Τρανοῦ, ὤρισεν εἰς τὸν 79 κανόνα αὐτῆς τὰ ἑξῆς: «Ἐκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ αὐτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυνα-

μένην ποιείν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα διδάσκεισθαι, βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς θέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἐὰν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχωσιν». Δηλ. προτρέπει τοὺς κατὰ τόπους Ἐπισκόπους νὰ φροντίσουν διὰ τὴν ἴδρυσιν σχολείων, νὰ βοηθήσουν δὲ τοὺς διδασκάλους καὶ τοὺς μαθητάς, ἐνισχύοντες μάλιστα τοὺς ἀπόρους.

Ἄπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, δηλ. ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17^{οῦ} αἰῶνος ἀρχίζει μία κίνησις πρὸς ἴδρυσιν σχολείων κατωτέρων καὶ ἀνωτέρων, ἡ ὁποία ἐνισχύθη κυρίως περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος τούτου (ἀπὸ τὸ ἔτος 1650 καὶ ἐντεῦθεν), ὁπότε ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ ζυγὸς τῆς Πύλης ἔγινεν ἐλαφρότερος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ Ἔθνος ἀνεπτύχθη οἰκονομικῶς μὲ τὴν βιοτεχνίαν καὶ τὸ ἐμπόριον. Τὴν κίνησιν αὐτὴν συντρέχει καὶ βοηθεῖ ἡ Ἐκκλησία· οἱ Πατριάρχαι ἐνθαρρύνουν τοὺς μέλλοντας νὰ ἰδρύσων σχολεῖα καὶ τοὺς δίδουν πολλάκις προνόμια σταυροπηγιακὰ (μὴ ἐξάρτησιν ἀπὸ τοπικοὺς ἐπισκόπους, ἀπαλλαγὴ τῆς περιουσίας τοῦ σχολείου ἀπὸ τοπικὴν φορολογίαν, κλπ.). Κληρικοὶ καὶ μοναχοὶ μετέρχονται συγχρόνως τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου, ἐνῶ ἄλλοι φροντίζουν διὰ τὴν ἴδρυσιν σχολείων ἐν συνεργασίᾳ μὲ τοὺς προεστοὺς τοῦ τόπου. Πάρα πολλά σχολεῖα, ὡς γνωστὸν ἰδρύθησαν μὲ τὰς συστάσεις τοῦ Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ καὶ τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Τὴν κίνησιν αὐτὴν ἐνίσχυσαν ἀκόμη οἱ πλούσιοι ὁμογενεῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ, οἱ ὁποῖοι συχνὰ διέθετον μεγάλα ποσὰ διὰ τὴν ἴδρυσιν σχολείων, τὴν ἀποστολὴν βιβλίων εἰς αὐτὰ καὶ τὴν παροχὴν ὑποτροφῶν εἰς ἀπόρους νέους. Ἐκτὸς τούτου ἴδρυσαν ἀνώτερα σχολεῖα καὶ εἰς τὰς ἑλληνικὰς κοινότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπως τὸ Φλαγγίνειον Φροντιστήριον εἰς τὴν Βενετίαν, αἱ Ἑλληνικαὶ Σχολαὶ τῆς Βιέννης, τῆς Τεργέστης, τοῦ Παταυίου, τῆς Ρώμης, τοῦ Ἰασίου, τοῦ Βουκουρεστίου, τῆς Ὁδησσοῦ, τῆς Μόσχας κ.ἄ. Πολλοὶ νέοι τῆς Ἑλλάδος ἐσπούδασαν μὲ ὑποτροφίαν εἰς τὰς σχολὰς αὐτάς καὶ ἐπέστρεψαν κατόπιν εἰς τὴν πατρίδα, διὰ νὰ μεταδώσουν τὰ φῶτα των.

Τὴν προσπάθειαν τῶν σχολείων καὶ τῶν λογίων διὰ τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ Ἔθνους ἐβοήθησαν καὶ τὰ τυπογραφεῖα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν πολλαπλασιάζονται. Ὅλίγα τυπογραφεῖα ἰδρύθησαν εἰς τὴν ὑπόδουλον χώραν, κυ-

ρίως χάριν τῶν ἀναγκῶν τῆς Ἐκκλησίας (ἐκτύπωσις λειτουργικῶν καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν βιβλίων). Τὰ ἀξιολογώτερα ἰδρύθησαν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, κυρίως εἰς τὴν Βενετίαν, τὴν Βιέννην καὶ ἀλλαχοῦ (περίφημα εἶναι τὰ τοῦ Ζ. Καλλέργη καὶ Νικηφ. Βλαστοῦ εἰς Βενετίαν, τῶν Γλυκῶν κ.ἄ.). Ἐκτὸς τούτων καὶ τὰ ξένα τυπογραφεῖα (π.χ. τοῦ Ἄλδου Μανουτίου) συχνὰ τυπώνουν ἑλληνικὰ βιβλία διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν ἰδίων τῶν Εὐρωπαίων (π.χ. ἀρχαῖα κείμενα), καθὼς καὶ διὰ τοὺς Ἕλληνας. Πολλοὶ πλούσιοι ὁμογενεῖς διέθετον χρήματα διὰ τὴν δωρεὰν ἀποστολὴν βιβλίων εἰς τὰς ἐκκλησίας, τὰς κοινότητας καὶ τὰ σχολεῖα τῆς πατρίδος. Τώρα πλέον τὰ παιδιὰ δὲν περιορίζονται εἰς τὰ χειρόγραφα βιβλία, τὰ ὁποῖα εἶναι δυσανάγνωστα· ἔχουν εἰς τὴν διάθεσίν των καὶ τὰ ἔντυπα, τὰ ὁποῖα μελετοῦν εὐκολώτερον, φωτίζονται καὶ παρακολουθοῦν δι' αὐτῶν τὰς προόδους τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας.

Ἡ ἐκπαιδευτικὴ κίνησις ἐνισχύεται περισσότερο κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, καὶ φθάνει εἰς τὸ κατακόρυφον αὐτῆς 30 - 40 ἔτη πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως. Κατ' ἔτος ἰδρύονται νέα σχολεῖα εἰς διάφορα μέρη. Τώρα ἀκμάζουν αἱ περίφημοι ἀνώτεροι Σχολαὶ τῶν Παραδουναβίων Ἡγεμονιῶν (Ἰασίου καὶ Βουκουρεστίου) τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Ἀθῶνος, τοῦ Μεσολογγίου, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Τριπόλεως, τῆς Δημητσάνης, τῶν Ἰονίων Νήσων, καὶ τόσαι ἄλλαι.

Ὁ 18ος αἰὼν εἶναι ἐποχὴ πνευματικοῦ ὀργανισμοῦ εἰς ὅλοκληρον τὴν χώραν· οἱ πνευματικοὶ ἡγέται τοῦ Ἔθνους, οἱ Πατριάρχαι καὶ Ἐπίσκοποι, ὁ Κοραῖς, ὁ Καποδίστριας καὶ ἄλλοι συνιστοῦν ἐπανειλημμένως τὴν ἴδρυσιν σχολείων καὶ μὲ κάθε τρόπον βοηθοῦν εἰς αὐτό. Ἡ Ἐκκλησία καὶ αἱ Κοινότητες ἔχουν πρῶτιστον μέλημα τὴν ἴδρυσιν σχολείων, παρὰ τὰ πενιχρὰ οἰκονομικὰ μέσα, τὰ ὁποῖα συνήθως διαθέτουν. Ὁλος ὁ λαὸς περιβάλλει μὲ στοργὴν καὶ ἐνδιαφέρον τὸ ἔργον τῶν σχολείων· εἰς αὐτὸ στηρίζονται αἱ ἐλπίδες καὶ τὰ ὄνειρα τοῦ Ἔθνους διὰ μίαν καλλιτέραν αὔριον, διὰ μίαν ἐλευθέραν καὶ πολιτισμένην ζωὴν. Ἀκόμη καὶ σύλλογοι ἰδρύθησαν, ὅπως λ.χ. ἡ Φιλόμουσος Ἐταιρεία, διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ἔργου τῶν σχολείων, καὶ ἔρα-

νοι έγιναν εις τὸ ἐξωτερικὸν κυρίως διὰ τὴν συντήρησιν καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν σχολείων καὶ τὸν ἐφοδιασμὸν τούτων μεθ' ἑαυτῶν καὶ ἄλλα ἐποπτικὰ μέσα.

Οἱ μαθηταὶ κατὰ δεκάδας καὶ ἑκατοντάδας ἔτρεχον εἰς τοὺς σοφοὺς διδασκάλους τῆς ἐποχῆς, διὰ νὰ φωτισθοῦν καὶ νὰ πάρουν ἐφόδια διὰ τῶν ὁποίων θὰ ὠφελήσουν τοὺς ἑαυτοῦς των, τοὺς συμπολίτας των καὶ τὸ Ἔθνος. Εἰς πολλὰ μέλη ὑπῆρχον σοφοὶ καὶ φημισμένοι διδασκαλοὶ, οἱ ὅποιοι προσεῖλκυον μαθητὰς ἀπὸ πολλὰ καὶ ἐνίοτε ἀπὸ μακρινὰ μέρη. Πολλοὶ ἐκ τῶν διδασκόντων ἐφημίζοντο διὰ τὰς γνώσεις των, ἄλλοι διὰ τὰς σπουδὰς των εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἄλλοι διὰ τὴν διδακτικὴν των ἰκανότητα καὶ μέθοδον.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος ἀρχίζει καὶ μία γενικωτέρα κίνησις πρὸς ἀναμόρφωσιν τῶν σχολικῶν μας πραγμάτων. Ἐκτὸς δηλ. τῆς εἰσαγωγῆς εἰς τὰ σχολεῖα τῶν νεωτέρων φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν γνώσεων, γίνεται καὶ μία προσπάθεια θελιώσεως τῶν μεθόδων τῆς διδασκαλίας. Ἡ παλαιὰ μέθοδος, ἡ λεγομένη ψυχαγωγία, ἐγκαταλείπεται ἢ μέθοδος αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν, συνίσταται δὲ εἰς τὴν ἐξήγησιν τοῦ κειμένου μεθ' ἑαυτῶν πολλὰς συνωνύμους λέξεις καὶ φράσεις καὶ ἀποβλέπει κυρίως εἰς τὴν λεξιμάθειαν καὶ τὴν γλωσσικὴν μάρφωσιν τῶν μαθητῶν. Τὴν μέθοδον αὐτὴν τώρα κατακρίνουσιν πολλοί, ὅπως ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ κ.ἄ. Ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης εἰς τὴν Σχολὴν τῶν Ἰωαννίνων τὴν περιορίζει εἰς τὰς μικροτέρας τάξεις, ἐνῶ ὁ Εὐγ. Βούλγαρις, ὁ Ἀθ. Ψαλλίδας καὶ ὁ Κ. Μπαλάνος τὴν καταργοῦν τελείως καὶ τὴν ἀντικαθιστοῦν μετὰ τὴν μονολεκτικὴν ἐρμηνείαν. Τώρα πλέον ὁ νοῦς τῶν μαθητῶν στρέφεται καὶ πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν κειμένων καὶ τὰς πραγματικὰς γνώσεις, μορφώνεται καλλιτέρον. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως εἰσάγεται καὶ ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος· αὕτη καθιερώνεται ἐπίσημος ὑπὸ τοῦ Καποδιστρια, ὁ ὅποιος ἵδρυσε καὶ πρότυπον ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον εἰς τὴν Αἴγινα καὶ πολλὰ ἄλλα ἐβόηθησε νὰ γίνου. Ἡ νέα αὕτη μέθοδος, ἡ ὁποία τόσον ἐνθουσιασμὸν προεκάλεσε τότε, συνίσταται εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν μικροτέρων καὶ ἀφυστέρων μαθητῶν ὑπὸ τῶν μεγαλυτέρων καὶ εὐφυστέρων δι-

αὐτῆς ἐπιτυχάνεται ἡ διδασκαλία περισσοτέρων μαθητῶν ὑπὸ ἑνὸς καὶ μόνου διδασκάλου.

Τέλος κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐκδίδονται καὶ μερικὰ παιδαγωγικὰ βιβλία. Καὶ ἐδῶ ἔχομεν εὐρωπαϊκὴν ἐπίδρασιν. Σύνθηδες εἶναι τὸ περὶ «Παιδῶν ἀγωγῆς» τοῦ Πλουτάρχου, τὸ ὁποῖον μεταφράζεται καὶ παραφράζεται, καθὼς καὶ πολλὰ ἄλλα μετὰ τὸ ὄνομα «Παιδαγωγία...». Ἐκδίδονται ἐπίσης καὶ συστηματικώτερα διδακτικὰ βιβλία. Τὰ παλαιὰ μαθηματάρια, τὰ ὁποῖα περιεῖχον ποικίλην ὕλην, καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία (ὀκτώηχος, ψαλτῆρι κλπ.), ἀντικαθίστανται κατὰ τὸ πλεῖστον μετὰ ἔντυπα καὶ μεθόδικα βιβλία. Ἀλφαθητάρια ἐκδίδονται εἰς πολλὰς ἐκδόσεις χάριν τῶν μικρῶν μαθητῶν τῶν κατωτέρων σχολείων, ἐκλογαὶ κειμένων (χρηστομάθειαι, ἐγκυκλοπαιδεῖαι φιλολογικῶν μαθημάτων λέγονται συνήθως αὐτὰ) ἀκόμη δὲ καὶ ἐγχειρίδια μαθηματικῶν, φυσικῆς, γεωγραφίας, ψυχολογίας καὶ ἄλλων ἐπιστημῶν.

Ἡ κίνησις αὕτη ἐζημιώθη ἀπὸ τὴν διαμάχην περὶ τὸ γλωσσικὸν ζήτημα· πολλοὶ ὅπως ὁ Π. Κοδρικᾶς, ὁ Ν. Δούκας κ.ἄ., ἤθελαν νὰ ἐπαναφέρουν αὐτοῦσιαν τὴν ἀρχαίαν διάλεκτον εἰς ἀντίδρασιν ἄλλοι προέτειναν τὴν ἀκαλλιέργητον τότε λαϊκὴν γλῶσσαν (Μοισιόδαξ, Καταρτζῆς, Ρήγας, Βηλαράς, Χριστόπουλος), ἐνῶ ὁ Κοραῆς προέτεινε μέσην ὁδὸν (ἀποκάθαρσιν τῆς λαϊκῆς γλώσσης μετὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας καὶ χρησιμοποίησιν μιᾶς ἀπλῆς καθαρευούσης). Πλὴν ὅμως δὲν ἐπεκράτησε ἡ ἀποψις τοῦ Κοραῆ, ἡ ὁποία θὰ ἀπῆλλασε τὸ Ἔθνος ἀπὸ ἑνα μᾶταιον καὶ ἀκαρπὸν ἀγῶνα, ἕνα καὶ πλέον αἰῶνα μετὰ τὴν ἐπανάστασιν.

Οἱ κατάλογοι τῶν τυπωθέντων ἐπὶ τουρκοκρατίας βιβλίων, τοὺς ὁποίους ἔχει δημοσιεύσει εἰς δύο τόμους ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος Βρετὸς (Βιβλιοφύλαξ τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας), καθὼς καὶ ὁ Σάθας, ὁ Δεκιγάλας, ὁ Legrand κ.ἄ., μᾶς δίδουν μίαν εἰκόνα τῆς πνευματικῆς κινήσεως καὶ τῶν διαφερόντων τῆς ἐποχῆς, ἀντικατοπτρίζουσιν τὴν προσπάθειαν τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Ἔθνους καὶ εἰσαγωγῆς εἰς τὸ εὐρωπαϊκὸν πνεῦμα. Δὲν προωρίζοντο βεβαίως ὅλα τὰ βιβλία διὰ τὰ σχολεῖα· πολλὰ ἀπέβλεπον εἰς τὴν μάρφωσιν τοῦ κοινοῦ καὶ τὴν ἐκλαί-

κευσιν τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων' καὶ αὐτὰ ὅμως ἦσαν σημαντικὰ βοηθήματα τῶν ἀνωτέρων σχολείων' διὰ τοῦτο αἱ σχολικαὶ βιβλιοθήκαι τῆς ἐποχῆς εἶναι γεμάται ἀπὸ παντὸς εἶδους ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικὰ βιβλία. Ἐκτὸς τούτων ἀφθονοῦν καὶ τὰ χειρόγραφα βιβλία, τὰ καλούμενα μαθηματάρια, τὰ ὁποῖα περιέχουν ποικίλην ὕλην, ἀναφερομένην κυρίως εἰς τὴν θεολογίαν, τὴν γραμματικὴν καὶ ἄλλας τινὰς ἐπιστημονικὰς καὶ ἱστορικές γνώσεις. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἡ γραμματικὴ καὶ ἄλλα μαθήματα συντάσσονται κατ' ἐρωταποκρίσιν' τοῦτο φανερῶναι ὅτι ἡ ἐρώτησις ἦτο ἡ κυρία μορφή διδασκαλίας. Ἐπίσης ἔχομεν ἀφθονὰ βιβλία καὶ χειρόγραφα ἀναφερόμενα εἰς ἓν παρημελημένον σήμερον λογοτεχνικὸν εἶδος, τὴν ἐπιστολογραφίαν. Βασικὸν βιβλίον ἦτο ἡ ἔκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων τοῦ Θ. Κορυδαλέως. Αἱ ἐπιστολαὶ εἶχον περίπου τὴν θέσιν τῶν ἐκθέσεων εἰς τὰ σημερινὰ σχολεῖα' αὐτὰς συχνὰ ἀντέγραφον καὶ ἐμελέτων μὲ θάσιν ἐπιστολάς διασημῶν ἀνδρῶν.

Τόσον ἡ ταχεῖα αὔξησις καὶ ὁ πολλαπλασιασμός τῶν σχολείων κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, ὅσον καὶ ἡ ἀφθονία τῶν ἐκδομένων βιβλίων μαρτυροῦν τὴν δίψαν τοῦ λαοῦ διὰ μόρφωσιν καὶ παιδείαν, πὸν πόθον τοῦ νὰ σπάσῃ τὰς ἀλύσεις τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς ἀπαιδευσίας καὶ νὰ ἐξέλθῃ εἰς τὸ φῶς τοῦ πολιτισμοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ αἰὼν οὗτος ὀνομάζεται καὶ αἰὼν τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι θεβαίως διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκόν, (ἐκεῖνος μὲν ἀποθλέπει εἰς τὴν δημιουργίαν δημοκρατικῶν πολιτευμάτων, αὐτὸς δὲ εἰς τὴν πνευματικὴν πρόοδον καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἔθνους). Ἡ ὅλη πνευματικὴ κίνησις τῆς ἐποχῆς μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ἔργον τοῦ κρυφοῦ σχολείου καὶ τῶν ἄλλων σχολείων τῆς ὑποδούλου χώρας, ἤρχισε νὰ καρποφορῇ, κατάρθωσε νὰ στρέψῃ τὴν προσοχὴν τοῦ ἔθνους εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν γραμμάτων, εἰς τὴν προσοικειώσιν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Αὕτῃ ἀκριβῶς εἶναι ἡ πνευματικὴ ἀφύπνισις καὶ ἀναγέννησις, ἡ ὁποία συντελεῖται κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Τὸ ἔθνος πῶρα φωτίζεται, λαμβάνει συνειδησιν τῆς ἀξίας καὶ τῶν ἰδανικῶν του, αἰσθάνεται δυναμωμένον καὶ ἱκανὸν νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ ὄνειρά του. Μία γενικὴ αἰσιοδοξία ἐπικρατεῖ. «Ὁ-

ταν τὰ φῶτα λάμπωσι, λέγει ὁ Κοραῆς, ἡ δουλεία ἐξ ἀνάγκης πρέπει νὰ παύσῃ». «Ὁ Ἀπόλλων ἐγκαθίσταται εἰς τὸ ἀρχαῖον αὐτοῦ Παλάτιον» γράφει κάποιος, ὁ δὲ Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας ἔλεγε πρὸς τοὺς μαθητὰς τοῦ Λυκείου τοῦ Βουκουρεστίου τὸ 1810: «Αἱ Μοῦσαι δὲν ἐλησμόνησαν τὴν παλαιάν των κατοικίαν, τὸν Ὀλυμπον καὶ τὸν Παρνασσόν' ἐκεῖ θέλουν ἐπιστρέφει, ὕστερον ἀπὸ τόσον μεγάλον γῦρον ποῦ ἔκαμαν εἰς τὴν Εὐρώπην».

Ἡ πνευματικὴ αὕτῃ ἀναγέννησις εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ θαυμασιώτερα φαινόμενα τῆς ἱστορίας τῆς τουρκοκρατίας, διότι ἀποδεικνύει τὴν θαθεῖαν καὶ φλογερὰν ἀγάπην τοῦ Ἑλλήνος πρὸς τὴν Παιδείαν καὶ τὸν πολιτισμόν. Καὶ ἐνῶ οἱ κατακτηταὶ ἐπιβάλλουν τὸ σκότος, τὸ ἔθνος μας ζητεῖ τὸ φῶς' καὶ τὸ εὐρίσκει καὶ κατορθώνει μὲ αὐτὸ νὰ σταθῇ ἀσυγκρίτως ὑψηλότερον πνευματικῶς ἐλεύθερον. Εἶναι περιττὸν νὰ τονίσωμεν ὅτι μὲ τὴν διάδοσιν τῶν γραμμάτων καὶ τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους, ἀναπτύσσεται συγχρόνως καὶ ἡ ἔθνικὴ συνείδησις, γιγαντοῦται ὁ πόθος τῆς ἐλευθερίας, ἀνάπτει εἰς τὰς ψυχὰς ἡ ἱερὰ αὐτῆς φλόγα, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο μίαν ἡμέραν νὰ πυρπολήσῃ τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων, ἢ παρουσιάσῃ τὸν ἡρωϊσμόν, τὰ ὀλοκαυτώματα καὶ τὴν θαυμασίαν φαντασμαγορίαν τοῦ 1821.

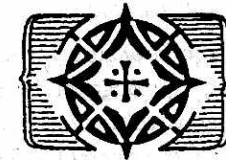
Πόσον ἐπηρέασε τὰς ψυχὰς καὶ τὰ πνεύματα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 21 ἡ Παιδεία φαίνεται, καὶ ἀπὸ τοὺς λόγους καὶ τὰ ἔργα τῶν ἰδίων. Ὁ φιλικὸς καὶ διδάσκαλος εἰς τὴν Ὀδυσσόν, Ἰω. Μακρῆς, ἀπὸ τὰ Ἀμπελάκια τῆς Θεσσαλίας, ἔγραφε τὸ 1819: «Ἡ πατρις εἶναι μία θεὰ καὶ εἰς αὐτὴν χρεωστοῦμεν νὰ θυσιάσωμεν τὸ πᾶν. Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ὀρθὴ καὶ ἐλευθέριος ἀγωγή τῶν τέκνων τῆς ἡσαν δύο μεγάλα ἐλατήρια τῆς καρδίας ἐκείνων τῶν προγόνων μας». Αὐτὰ τὰ λόγια, γραμμένα δύο ἔτη πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως δεικνύουν τὴν τεραστίαν ἐπίδρασιν τῆς Παιδείας καὶ τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς. Ἀνάλογα εἶπαν ἀργότερα καὶ οἱ στρατηγοὶ Μακρυγιάννης καὶ Κολοκοτρώνης, τοὺς ἥρωας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἀναφέρουν ὡς ἐμπνευστὰς τοῦ λαοῦ εἰς τὸν ἀγῶνά του διὰ τὴν ἐλευθερίαν. Αὐτὰ δὲ ἀκριβῶς ἔκαναν γνωστὰ εἰς τὸν λαὸν τὰ σχολεῖα ἢ τὰ βιβλία. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἐκφράζεται εἰς ὅλα τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν.

Καὶ δὲν ἔχομεν μόνον τὰ λόγια· καὶ τὰ ἔργα τῶν ἀγωνιστῶν μᾶς φανερώουν τὴν ἐπίδρασιν τῆς Παιδείας εἰς τὴν συνείδησιν αὐτῶν καὶ τοῦ λαοῦ. Πρώτη φροντίς των μετὰ τὰ πρῶτα ἐπαναστατικά γεγονότα καὶ κυρίως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἦτο ἡ ἴδρυσις σχολείων. Πολλὰ ἀπὸ τὰ διατάγματα τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας καὶ τῶν Ἐπαναστατικῶν Κυβερνήσεων ἀναφέρονται εἰς τὴν ἴδρυσιν σχολείων καὶ τὴν ἀνασύστασιν τῶν παλαιῶν, τὰ ὁποῖα ἔκλεισαν λόγῳ τοῦ πολέμου. Διδάσκαλοι ἀναζητοῦνται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἢ ἀνακαλοῦνται ἀπὸ τὴν Εὐρώπην, σχολεῖα ἐπισκευάζονται καὶ λειτουργοῦν. Ἡ κίνησις αὐτὴ δυναμῶναι πλέον μὲ τὴν ἔλευσιν τοῦ Κυβερνήτου, ὅποτε ἡ τάξις ἀποκαθίσταται. Τώρα τὸ ἔθνος εἶναι ἐλεύθερον νὰ ἀπολαύσῃ τὸ ἀγαθόν, τὸ ὁποῖον ἐπὶ τόσα ἔτη τοῦ ἐστέρησεν ἡ δουλεία, τὴν Παιδείαν. Εἰς αὐτὴν στηρίζονται αἱ ἐλπίδες ὄλων διὰ τὸν ἐκπολιτισμὸν τοῦ ἔθνους καὶ τὴν ἀξιοποίησιν τῶν μεγάλων θυσιῶν τῆς Ἐπαναστάσεως.

Ὅλα αὐτὰ μαρτυροῦν ὅτι τὰ σχολεῖα ὄχι μόνον μετέδωσαν τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παραδόσεως καὶ ἐνεμύχωσαν δι' αὐτῶν τοὺς ἀγωνιστάς, ἀλλὰ ἐνέπνευσαν ἐπίσης καὶ τὰ ἰδανικά τοῦ ἀγῶνος καὶ τὸ ὄνειρον διὰ μίαν καινούργιαν, ἐλευθέραν καὶ πολιτισμένην Ἑλλάδα. Τὰ σχολεῖα ἠτοίμασαν τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ ὄπλα, διὰ τῶν ὁποίων ἔσπασαν αἱ ἀλύσεις τῆς δουλείας καὶ ἐθεμελίωσαν τὸν νέον ἑλληνικὸν πολιτισμὸν. Ἡ μεγάλη ἐξέγερσις τοῦ 1821 ὑπῆρξε, κατὰ μέγα μέρος, ἀποτέλεσμα τῆς προεργασίας, τὴν ὁποῖαν ἔκαμαν τὰ σχολεῖα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δουλείας, μιᾶς ἐργασίας ἡ ὁποία ἀνεπτέρωσε τὸ φρόνημα τῶν ὑποδούλων, τοὺς ἔδωσε πίστιν, ἰδανικά, δύναμιν καὶ ἐνθουσιασμὸν διὰ ν' ἀναλάβουν καὶ νὰ φέρουν εἰς πέρας ἓνα τόσον μεγάλον ἀγῶνα. Καὶ τοῦτο δὲν ὑπῆρξε τυχαῖον γεγονός, ἀλλὰ σκόπιμος καὶ συνειδητὴ ἐνέργεια. Οἱ λόγιοι, οἱ πνευματικοὶ ἡγέται τοῦ ἔθνους καὶ οἱ διδάσκαλοι ἐγνώριζον πολὺ καλὰ ὅτι μὲ τὴν διάδοσιν τῆς Παιδείας εἰργάζοντο ἐμμέσως διὰ τὴν ἱεράν ὑπόθεσιν τῆς ἐλευθερίας, διὰ τὴν προπαρασκευὴν τοῦ ἔθνους δι' αὐτήν.

Πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως, λοιπόν, τοῦ 1821 προηγήθη μία ἄλλη ἐπανάστασις, ἡ ὁποία τὴν προητοίμασε καὶ ἔθεσε τὰ θε-

μέλια τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτὴ ἦτο ἡ πνευματικὴ ἀναγέννησις τοῦ ὑποδούλου ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία εἶναι ἔργον τῶν σχολείων καὶ τῶν λογίων. Χωρὶς τὴν πνευματικὴν αὐτὴν ἐπανάστασιν θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ ἐξέγερσις ἐπὶ ὀλοκλήρου τοῦ ἐθνικοῦ χώρου, εἰς ἓνα τόσον τιτάνιον ἀγῶνα. Διὰ τοῦτο ἓνα μεγάλο μέρος τῆς τιμῆς καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης, τὴν ὁποῖαν ὀφείλομεν εἰς τοὺς πρωτεργάτας τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ἀνήκει εἰς τοὺς διδασκάλους τοῦ Γένους. Τὸ παράδειγμά των διδάσκει ὅτι ἡ Παιδεία εἶναι τὸ θεμέλιον τοῦ πολιτισμοῦ μας, τὸ στήριγμα τοῦ ἔθνους. Διότι ὡς τοιαύτην τὴν εἶδαν οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους καὶ ὅλος ὁ ὑπόλοιπος λαός, τὴν εἶδαν ὡς ὕψιστον δῶρον καὶ καρπὸν καὶ σύμβολον τῆς ἐλευθερίας. Ἡ Παιδεία εἶναι ἡ θάσις κάθε ἐθνικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναγεννήσεως· αὐτὸ ἀποδεικνύει ἡ ἱστορία· εἶναι τὸ κύριον μέσον τῆς ἐξυψώσεως καὶ τῆς προόδου τοῦ ἔθνους εἰς τὸν πολιτισμὸν. Αὐτὴν τὴν ἱεράν ὑπόθεσιν τῆς Παιδείας, ἀρρήκτως συνδεδεμένην μὲ τὴν ἑλληνοχριστιανικὴν παράδοσιν, μᾶς ἄφησαν ὡς πολύτιμον παρακαταθήκην οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους καὶ οἱ ἀγωνισταὶ τοῦ 21, διὰ νὰ τὴν καλλιεργήσωμεν περαιτέρω, νὰ ἀξιοποιήσωμεν τὰς θυσίας καὶ τὸν μόχθον ἐκείνων καὶ νὰ κάνωμεν τὴν χώραν μας ἀξίαν τῶν ἱστορικῶν παραδόσεων καὶ τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῆς.

Τά διδασκόμενα μαθήματα ἐπὶ τουρκοκρατίας

Πρὸ ὀλίγων ἐτῶν μὲ τὸ παράδειγμα τῆς Κύπρου διεπιστώσαμεν τὸν ρόλον τῆς Παιδείας εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ ἀγωνιστικοῦ φρονήματος τοῦ λαοῦ. Αὐτὸ εἶναι μία ἀναλογία ὁ ρόλος τοῦ σχολείου ἐπὶ τουρκοκρατίας ὑπῆρξεν εὐρύτερος, διότι τὸ Ἔθνος τότε εὐρίσκετο εἰς ἀπελπιστικὴν κατάστασιν, ὁ ζυγὸς πῆς δουλείας ἦτο θαρῦς. Εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ πρὸς ἐπιβίωσιν τὸ Ἔθνος μας θὰ εὕρῃ πάντοτε στήριγμα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν Παιδείαν.

Τὸ ἔργον τῆς Παιδείας κατὰ τοὺς χαλεποὺς χρόνους τῆς δουλείας ὑπῆρξε πολὺπλευρον ἔθεσε τὰς θάσεις τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τοῦ Ἔθνους, διετήρησε τὴν παράδοσιν καὶ ἔδωκεν εἰς τὸν λαὸν τὸν ἠθικὸν ὄπλισμόν διὰ τὸν τιτάνιον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα. Ἀξίζει νὰ μελετήσωμεν τὸ ἔργον τοῦτο, διὰ νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν ἀξίαν του καὶ νὰ πάρωμεν διδάγματα διὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν. Θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα τὰ εἶδη τῶν σχολείων καὶ τὰ διδασκόμενα μαθήματα. Τὸ πρόβλημα τῆς διδακτέας ὕλης εἰς τὰ σχολεῖα εἶναι φλέγον καὶ σήμερον. Ἴσως μία ἀναδρομὴ εἰς τὴν παράδοσιν νὰ προσφέρῃ σημαντικὰ στοιχεία πρὸς κατανόησιν καὶ ἐπίλυσιν του.

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας ἡ Παιδεία δὲν εἶναι ὀργανωμένη, συνεχίζει ἀπλῶς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ὑπῆρχον τρία εἶδη σχολείων, τὰ κατώτερα ἢ κοινά, τὰ μέσα καὶ τὰ ἀνώτερα(1). Τὰ κατώτερα σχολεῖα συντηρεῖ ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει νὰ κάμῃ πὰ παιδιὰ καλοὺς Χριστιανούς, νὰ τοὺς δώσῃ θρησκευτικὴν ἀγωγὴν. Τὰ

(1) Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν θίος καὶ πολιτισμός, ἐν Ἀθήναις 1948, τ. Α, 1.

μέσα σχολεῖα τὰ ἔχουν ἰδιωτικοὶ διδάσκαλοι, τὰ δὲ ἀνώτερα συντηρεῖ ἡ Πολιτεία. Ἐπὶ τουρκοκρατίας τὰ κατώτερα σχολεῖα συντηρεῖ πάλιν ἡ Ἐκκλησία, τὰ μέσα αἱ Κοινότητες καὶ τὰ ἀνώτερα τὸ Πατριαρχεῖον ἢ αἱ Ἐκκλησιαστικαὶ καὶ Κοινοτικαὶ Ἀρχαί.

Τὰ κατώτερα ἢ κοινὰ σχολεῖα ἐδίδασκον τὰ πρῶτα γράμματα (ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν), ἀρίθμησιν καὶ ὀλίγας προσευχάς. Ὡς ἀναγνωστικὰ βιβλία ἐχρησιμοποιοῦν τὴν Ὀκτώηχον καὶ τὸ Ψαλτήριον. Ἐνίοτε ἐδίδασκον καὶ ὀλίγην Ἱστορίαν (Ἐκκλησιαστικὴν καὶ πολιτικὴν) καὶ βυζαντινὴν μουσικὴν μὲ θρησκευτικοὺς ὕμνους. Τὰ σχολεῖα αὐτὰ ἐλειτούργουν συνήθως εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν ναῶν ἢ εἰς τὰς μονάς, διδάσκαλοι δὲ ἦσαν κατὰ κανόνα κληρικοὶ ἢ μοναχοί, σπανίως λαϊκοί(2).

Εἰς πολλὰ μοναστήρια ἔπαιρναν μαθητὰς ὑποτρόφους καὶ ἐκεῖ ἓνας μορφωμένος μοναχὸς ἐδίδασκε τὰ γραμματικά, ἐνίοτε καὶ μερικὰ ἀρχαῖα κείμενα διὰ νὰ κατανοοῦν καλύτερον τὰς θείας Γραφάς. Εἰς τὸ τυπικὸν τῶν Μονῶν τοῦ Βουκουρεστίου συνιστάται εἰς τοὺς ἐπιτρόπους τῶν Μονῶν νὰ παίρουν κατ' ἔτος 4 - 5 ὄρφανὰ παιδιὰ, νὰ τὰ ἐνδύουν καὶ νὰ τὰ τρέφουν «θάλλοντές τα νὰ μαθαίνουν κοινὰ γράμματα καὶ νὰ συνηθίζον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐκκλησίας» οὐ μόνον τὰ κοινά, ἀλλὰ ἄν εἶναι τρόπος καὶ μερικὰ τινα γραμματικά, πρὸ πάντων ὅμως νὰ διδάσκωνται τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν τῆς ἀμωμῆτου ἡμῶν πίστεως(3).

Ὁ Μαρτίνος Κρούσιος γράφει ὅτι «εἰς πλείστους ναοὺς τῶν Ἑλλήνων, εἰς κάθε πόλιν, ἔχουν προσαρτηθῆ σχολεῖα διὰ παιδιὰ: εἰς αὐτὰ δὲν ὑπάρχουν τάξεις οὔτε διάφορα ἀναγνώσματα, ἀλλὰ ἓνας διδάσκαλος μὲ τὸ Ψαλτήριον, τὸ Ὠρολόγιον, τὰς Ἀκολουθίας καὶ μὲ ἄλλα βιβλία τῆς Ἐκκλησίας διδάσκων(4).

Ὁ διδάσκαλος ἄλλοτε ἐδίδασκε καὶ ἄλλοτε ἔδιδεν ἀσκή-

(2) Κ. Ζησίου, Διδάσκαλοι τοῦ Γένους, ἐν Ἀθήναις 1915, σελ. 71 - 72.

(3) Β. Χαραλαμποπούλου, Χειρόγραφοι Κώδικες Ἑλληνικῆς Σχολῆς Βυτίνης, Δ.Ι.Ε.Ε. τ. ΙΔ' σελ. 400 (κώδιξ 1, φ 313α).

(4) Μ. Crusius, Turcograecia, Basiliae, 1584.

σεις και αὐτὸς ἔκαμεν ἄλλο ἔργον. Τὸ μεσημέρι διώρθωνε τὰ γραπτὰ, ἔπειτα συνέτρωγε μὲ τὰ παιδιὰ εἰς τὴν μονὴν (ἐὰν ἦτο μοναχὸς) καὶ τὸ ἀπόγευμα ἐπανελάμβανε τὴν ἰδίαν ἔργασίαν. Τὰ παιδιὰ ἐκάθητο ὀκλαδὸν ἐν ἡμικυκλίῳ, ὁ διδάσκαλος ἐδίδασκε πρῶτον τὸ Ἀλφάβητον, ἔπειτα εἰσήγε τὰ παιδιὰ εἰς τὴν Ὀκτώηχον, τὸ Ψαλτήριον, τὰ Εὐαγγέλια, τὰς Πράξεις καὶ τὰς Ἐπιστολάς τῶν Ἀποστόλων καὶ μετὰ ταῦτα εἰς τὰ μνηαῖα. Τέλος ἐδίδασκε τὰ στοιχειώδη μαθηματικά καὶ λογαριασμούς (5).

Περὶ σφόδρα συστηματικὴ ἦτο ἡ διδασκαλία εἰς τὰ μέσα καὶ τὰ ἀνώτερα σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἐλέγοντο Ἑλληνικὰ Σχολεῖα, Σχολαί, Μουσεῖα ἢ Ἑλληνομουσεῖα. Αὐτὰ ἐλειτούργουν εἰς ἴδια οἰκήματα, συνήθως κοντὰ εἰς τὸν ναόν, μὲ ἕξοδα τῆς Κοινότητος καὶ μισθωτοὺς διδασκάλους. Τὰ σχολεῖα αὐτὰ κατ' ἀρχὰς ἦσαν πολὺ ὀλίγα, κατόπιν δὲ ἐπληθύνθησαν, ἰδίᾳ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, ὁπότε ἔχομεν ἔντονον πνευματικὴν κίνησιν καὶ ζῆλον πρὸς ἴδρυσιν σχολείων. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ ἐπίπεδον τῶν σχολείων τούτων εἶναι ἀνόμοιον· ἐξαρτᾶται δὲ τοῦτο ἀπὸ τοὺς διδάσκοντας καὶ τὰ ὑπάρχοντα μέσα. Εἰς ἄλλα σχολεῖα διδάσκει μόνον ἓνας διδάσκαλος μὲ φιλολογικὴν καὶ θεολογικὴν μόρφωσιν, εἰς ἄλλα ὁ διδάσκων ἔχει σπουδᾶσαι εἰς τὸ ξωτερικὸν καὶ παρέχει εἰς τοὺς μαθητὰς γνώσεις ἐκ τῶν ἐπιστημῶν. Πολλὰ τοιαῦτα σχολεῖα παρέχουν στοιχεῖα πανεπιστημιακῆς μορφώσεως. Πάντως δὲν δύναται νὰ γίνῃ αὐστηρὸς διαχωρισμὸς τῶν μέσων ἀπὸ τὰ ἀνώτερα σχολεῖα, διότι, ὅταν ὑπάρχουν μορφωμένοι διδάσκαλοι, παρέχουν καὶ γνώσεις πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου. Καθαρῶς ἀνώτερα ἦτο ἡ μεγάλη Σχολὴ τοῦ Γένους Σχολή, ἡ Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, ἡ Ἀκαδημία τῆς Μοσχοπόλεως καὶ ἄλλαι. Εἰς τὰ ἄλλα σχολεῖα ἢ μέση ἐκπαίδευσις ἀναμιγνύεται πολλάκις μὲ τὴν ἀνωτέραν.

Δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς ποῖα μαθήματα ἐδιδάσκοντο εἰς τὰ μέσα σχολεῖα. Ἀπὸ τὴν γραπτὴν παράδοσιν καὶ τὰ σωζόμενα μαθηματάρια δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν μερικὰ συμπερά-

(5) Ν. Βοστανζή, Παιδαγωγικαὶ Ἰδέαι Ἰωσήπου Μοισιόδακος, Ἀθήναι 1941, σελ. 29 - 30.

σματα. Τὰ μαθηματάρια ἦσαν βιβλία χειρόγραφα μὲ ποικίλην ὕλην, τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον ὡς βοηθήματα τῶν διδασκόντων καὶ τῶν μαθητῶν. Ταῦτα περιέχουν συνήθως ἀρχαῖα κείμενα, μαθήματα Γραμματικῆς, λόγους Πατέρων, ἐπιστολάς διαφόρων λογίων καὶ ἄλλα θρησκευτικὰ κείμενα. Δὲν ὑπάρχει καμμία ὁμοιομορφία εἰς αὐτά. Αὐτὸ σημαίνει ἴσως ὅτι ἡ διδασκαλία εἰς τὰ διάφορα σχολεῖα δὲν ἦτο ὁμοία, κάθε δὲ διδάσκαλος διήρθωνε τὴν διδασκτέαν ὕλην κατ' ἴδιον τρόπον.

Γενικῶς ὁμῶς συνεχίζετα· ἡ θυζαντινὴ παράδοσις, ἡ διδακτικὴ τριτὺς καὶ τετρακτὺς τοῦ μεσαίωνος, ἦτοι α) Γραμματικῆ, Ρητορικῆ, Φιλοσοφία, β) Ἀριθμητικῆ, Γεωμετρία, Ἀστρονομία, Μουσικῆ. Εἰς τὴν Γραμματικὴν περιλαμβάνεται ἡ διδασκαλία τῆς γλώσσης καὶ τῶν ἀρχαίων κειμένων. Πρὸς διδασκαλίαν τῆς Γραμματικῆς ἐχρησιμοποιοῦν τὰς γραμματικὰς τοῦ Κ. Λασκάρεως ἢ τοῦ Θ. Γαζή, αἱ ὁποῖαι εἶχον γραφῆ κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Διονυσίου τοῦ Θρακὸς καὶ ἦσαν δύσκολοι εἰς τὴν κατανόησιν. Πολλοὶ διδάσκαλοι ἔγραφον ἀπλοποιημένα μαθήματα Γραμματικῆς κατ' ἐρωταπόκρισιν. Ἀπλοποιημένην Γραμματικὴν ἐξέδωσε τὸν 17ον αἰῶνα ὁ διδάσκαλος Ἰωαννίνων Βησσαρίων Μακρῆς (6). Τὴν προφορικὴν διδασκαλίαν συνώδεον γραπτὰ ἔργασια πρὸς ἐμπέδωσιν τῶν γραμματικῶν κανόνων. Ὅτε ἐπροχώρουν εἰς τὴν Γραμματικὴν ἐδιδάσκοντο ἀρχαῖα κείμενα (μύθους Αἰσώπου, κείμενα Ξενοφώντος, Ἰσοκράτους, Πλουτάρχου, Ὀμήρου κ.ἄ.) (7). Ὡς πρῶτα ἀναγνωστικὰ ἐχρησιμοποιοῦν τὰ προγυμνάσματα τοῦ Ἀφθονίου, τὸ Ἐπιστολάριον τοῦ Θ. Κορυδαλλέως καὶ τὴν Ρητορικὴν τοῦ Ἐρμογένους.

Ἐκτὸς τῶν ἀρχαίων κειμένων ἐδιδάσκοντο καὶ θρησκευτικὰ κείμενα: λόγους τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἄλλων Πατέρων. Ἐπίσης ἐδιδάσκετο ἡ Ἱερά Κατήχησις μὲ ἐξήγησιν τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως κυρίως. Σύνηθες μάθημα ἦτο καὶ

(6) «Σταχυολογία Τεχνολογικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν τῆς Γραμματικῆς τέχνης, ἐκδοθεῖσα παρὰ Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, πάνω ὠφέλιμος καὶ ἀναγκαῖα 1686».

(7) Θ. Φιλαδελφῆς, Περὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἐν Ἀθήναις σχολείων, «Χρυσόαλλις» τ. Δ' (1856), σελ. 313 - 317.

ή επιστολογραφία, μάθημα αντίστοιχον με τὰς σημερινὰς ἐκθέσεις. Τὰ σωζόμενα μαθηματάρια καὶ ἄλλα χειρόγραφα βιβλία εἶναι πλήρη ἀντιγράφων ἐπιστολῶν διαφόρων λογίων. Βασικὸν βοήθημα πρὸς διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τούτου ἦσαν οἱ ἐπιστολικοὶ τύποι τοῦ Θ. Κορυδαλλέως.

Εἰς τὰ περισσότερα σχολεῖα ἐδιδάσκοντο κυρίως μόνον ἢ Γραμματικὴ, τὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ ἡ Κατήχησις. Ὅταν ὁ διδάσκαλος ἦτο μορφωμένος ἐδίδασκε καὶ στοιχεῖα Ρητορικῆς καὶ Φιλοσοφίας μεθὰσιν πάντοτε τὰ ἀρχαῖα κείμενα (ρήτορας, λόγους πατέρων διὰ τὴν ρητορικὴν καὶ βιβλία Ἀριστοτέλους διὰ τὴν Φιλοσοφίαν), ἐνίοτε δὲ Μαθηματικὰ καὶ Φυσικὰ.

Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἡ πρόοδος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας ἐπέδρασε καὶ εἰς τὴν ὑπόδουλον Ἑλλάδα. Πολλοὶ διδάσκαλοι εἶχον σπουδάσει εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἤθελον νὰ μεταδώσουν εἰς τὴν πατρίδα των τὰ φῶτα τῆς ἐπιστήμης. Οἱ Εὐγένιος Βούλγαρις, Θ. Κορυδαλλεύς, Βικ. Δαμωδός, Ἰώσηπος Μοισιόδαξ καὶ κατόπιν οἱ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, Κ. Κούμας, Γρ. Κωνσταντᾶς, Δανιὴλ Φιλιππίδης, Νικηφόρος Θεοτόκης καὶ ἄλλοι, εἰργάσθησαν ἐντόνως διὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ φιλοσοφικῶν μαθημάτων εἰς τὰ σχολεῖα. Πρῶτοι αὐτοὶ ἐδίδαξαν νεωτέραν φιλοσοφίαν καὶ φυσικομαθηματικὰ εἰς τὰ σχολεῖα. Ἐγγραφῶν διδακτικὰ βιβλία ἢ μετέφρασαν ἔργα Εὐρωπαίων καὶ οὕτως εἰσήγαγον εἰς τὴν χώραν μας τὰς προόδους τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς Φιλοσοφίας.

Ὁ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς ἐπιδρᾷ περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἐπίδρασις αὕτη ἐκδηλώνεται μετὰ τὴν ἴδρυσιν πολλῶν σχολείων, τὴν εἰσαγωγὴν ἐπιστημονικῶν μαθημάτων εἰς αὐτὰ καὶ μετὰ τὴν ἔκδοσιν βιβλίων. Πολλοὶ διδάσκαλοι ἐτόνισαν τὴν ἀνάγκην νὰ περιορισθῇ ἡ διδασκαλία τῆς Γραμματικῆς καὶ τῶν ἀρχαίων κειμένων, διὰ νὰ διδαχθοῦν τὰ φυσικομαθηματικὰ. «Αἱ ἐπιστῆμαι φέρουν τὸν πλοῦτον καὶ τὴν εὐτυχίαν εἰς τὰ ἔθνη», γράφει ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος. «Αἱ ἐπιστῆμαι δίδουν γνώσεις χρησίμους εἰς τὸν βίον», τονίζει Ἰώσηπος ὁ Μοισιόδαξ (Ἀπολογία σελ. 23, 81).

Οἱ νεωτερισμοὶ ἤρχισαν εἰς τὰς σχολὰς τῶν Ἰωαννίνων. Ἐκεῖ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις κ.ἄ., εἰσήγαγον τὴν διδασκαλίαν

τῶν Μαθηματικῶν, τῶν Φυσικῶν καὶ τῆς νεωτέρας Φιλοσοφίας. Αὐτὸ ὅμως προεκάλεσεν ἀντιδράσεις. Μερικοὶ εἶδον τὸν Βούλγαριν, ὁ ὁποῖος ἐδίδασκε Μαθηματικὰ, ὡς παντοπῶλὴν «ἀπόζοντα τῆς πολυσυνθέτου δυσσομίας τῆς τέχνης αὐτοῦ». Ἡ διδασκαλία τῶν Μαθηματικῶν ἐθεωρεῖτο πηγὴ ἀθείας καὶ τοῦ ὕλισμοῦ, ἀπὸ μερικοῦς συντηρητικοῦς.

Ἐν τούτοις ἡ διδασκαλία τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπεκράτησε χάρις εἰς τὰς ἀόκνους προσπάθειας τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους. Οὗτοι ἔγραφαν ἢ μετέφρασαν εἰδικὰ βιβλία διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν μαθημάτων τούτων καὶ οὕτως ἐβοήθησαν τὸ ἔργον τῶν διδασκάλων. Εἰς αὐτοὺς ἀνήκει ἡ τιμὴ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Αὐτοὶ μάλιστα συνέταξαν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ὁρολογίαν διὰ τὰς διαφόρους ἐπιστήμας. Ὁ Καταρτζῆς ἔκαμε τὴν νομικὴν ὁρολογίαν, ὁ Ν. Θεοτόκης τοὺς ὄρους τῆς Φυσικῆς, ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος τῆς Χημείας, ὁ Κ. Ζαβίρας τῆς Βοτανικῆς, ὁ Κ. Κούμας τῆς Φιλοσοφίας, ὁ Δ. Φιλιππίδης τῆς Ἀστρονομίας, ὁ Μοισιόδαξ τῆς Τριγωνομετρίας καὶ Γεωργίας καὶ ἄλλοι ἄλλους.

Ἄς μὴ νομίσωμεν ὅμως ὅτι τὸ ἔργον τῶν παλαιότερων διδασκάλων περιορίζετο εἰς τὴν γλωσσικὴν μόνον μὀρφωσιν καὶ τὴν λεξιθηρίαν. «Οἱ διδάσκαλοι λέγει ὁ Κ. Ζησίου, ὀρμώμενοι ἀπὸ τὰ κείμενα ἐξήπτον τὴν εὐσέθειαν καὶ τὸν πατριωτισμὸν τῶν παιδιῶν διηγούμενοι τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν, ἰδίᾳ τοὺς περσικοὺς πολέμους. Παρέβαλλον δὲ τοὺς Τούρκους μετὰ τοὺς Πέρσας καὶ τοὺς ἐκάλουν Περσιάνους» (9). Οἱ διδάσκαλοι αὐτοὶ ἔδιδον ἐθνοπλαστικὴν μὀρφωσιν. Ὁ Ἰω. Συκουρῆς ἔγραφε πρὸ ἐτῶν: «Ὅστις εἶχε τὴν τύχην νὰ διδαχθῇ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα εἰς ἓνα τῶν πολυαριθμῶν σχολείων τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ, θὰ ἐνθυμῆται πολὺ καλὰ τὸ μυσταγωγικὸν ρίγος τοῦ ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ, ποὺ κατεῖχε τὰς ψυχὰς τῶν διδασκόντων καὶ διδασκομένων κατὰ τὴν διδασκαλίαν ἐκείνην» τί σημα-

(8) Κ. Κούμας, Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων, τ. 1Β', σ. 575.

(9) Κ. Ζησίου, Οἱ Διδάσκαλοι τοῦ Γένους, Ἀθήναι 1915, σελ. 71 - 74.

σίαν εἶχεν ἡ ὕλη πού ἐδιδάσκοντο; Τὸ πνεῦμα ἦτο τὸ πᾶν. Καὶ τὸ πνεῦμα, πνεῦμα πίστεως, ἀντλουμένης ἀπὸ τὸ ἐρμηνευόμενον κείμενον, ἐξωποιοῖ καὶ τὸ συντακτικὸν τῶν ἀπλῶν ἐκείνων — ἀσόφων εἰς τὰ παιδαγωγικά, ἂν θέλετε, ἀνδρῶν — ὅπως κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα τὴν Ὀκτώηχον τοῦ ἀγραμμάτου τελετουργοῦ τὸ κρυφὸ σχολεῖο» (10).

Κατὰ ταῦτα ὁ σκοπὸς τῶν σχολείων ἐπὶ τουρκοκρατίας ἦτο διπλοῦς, ἦτοι ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἐθνικὴ μόρφωσις τῶν παιδιῶν, ὥστε νὰ ὑπηρετήσουν τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ Ἔθνος. Τὸ ἔργον τῶν ἐπέτυχε πλήρως, διότι καὶ μαθητὰς ἀξίας ἀνέδειξεν καὶ τὰ φῶτα τοῦ πολιτισμοῦ διέδωσαν καὶ τὸ Ἔθνος προητοίμασαν διὰ τὸν τιτάνιον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα. Ἐπέτυχε δὲ χάρις εἰς τὴν πίστιν καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν τῶν διδασκάλων, καθὼς καὶ εἰς τὸν ἄριστον συγκερασμὸν τῶν στοιχείων τῆς παραδόξεως μὲ τὰ νεώτερα.

(10) Zielinsky, Συκουτρή, Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι 1928, σελ. 234.

Τὰ σχολεῖα τῆς Πελοποννήσου ἐπὶ Καποδίστρια

Ἡ ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια ἀποτελεῖ μεταβατικὸν σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως. Κατ' αὐτὴν παρατηροῦμεν ἀφ' ἑνὸς μὲν συνέχειαν τῶν παλαιῶν μορφῶν καὶ μεθόδων τῆς παιδείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ μίαν σημαντικὴν προσπάθειαν ἀνακαινίσεως, ἐπεκτάσεως καὶ θεμελιώσεως αὐτῆς ἐπὶ νέων θάσεων. Τὸ ἔθνος ἀποτινάξαν τὸν θαρῶν ζυγὸν τῆς δουλείας αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ εἰσέλθῃ μὲ κάθε τρόπον εἰς τὴν ὁδὸν τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀρχίζει λοιπὸν μίαν σταυροφορίαν διὰ ἴδρυσιν σχολείων, ἡ ὁποία κατευθύνεται μὲν ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν καὶ τὰς τοπικὰς ἀρχάς, ἐνισχύεται ὁμως καὶ ἀπὸ τὸν λαόν.

Ἡ ψυχὴ τῆς κινήσεως αὐτῆς εἶναι ὁ Κυβερνήτης Ἰωάν. Καποδίστριας, ὁ ὁποῖος καὶ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ὑπεστήριξε θερμῶς τὴν ἴδρυσιν σχολείων καὶ τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ Ἔθνους. Ἐπίστευε μαζῆ μὲ τὸν Κοραῖν ὅτι «πρέπει πρῶτον νὰ μορφωθῶσιν Ἕλληνες καὶ ἔπειτα νὰ ἰδρυθῇ Ἑλλάς». Πρὸς τοῦτο ἴδρυσεν τὴν «Φιλόμουσον Ἐταιρείαν τῆς Βιέννης» παρεκίνησε δὲ καὶ τὸν Γκύλφορντ εἰς τὴν ἴδρυσιν τῆς «Ἰονίου Ἀκαδημίας» ἐν Κερκύρα. Τώρα ὁμως τεθεὶς ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἀπελευθερωθέντος τμήματος τοῦ ἔθνους κύριον μέλημά του ἔχει τὴν ἀνασυγκρότησιν τῆς ἐκπαιδεύσεως, τὴν ἐπέκτασιν αὐτῆς εἰς ὅλην τὴν ἐπικράτειαν καὶ τὴν εἰσαγωγὴν νέων μεθόδων διδασκαλίας. Δίδει σχετικὰς ἐντολάς εἰς τοὺς κατὰ τόπους διοικητάς, ἐνισχύει ἠθικῶς καὶ ὕλικῶς τὰς προσπάθειάς τῶν κατοίκων πρὸς ἴδρυσιν καὶ συντήρησιν τῶν σχολείων, τοὺς βοηθεῖ μὲ χρήματα τοῦ Δημοσίου, πολλάκις δὲ καὶ μὲ ἰδικά του. Ἰδρυσεν Ὀρφανοτροφεῖον εἰς τὴν Αἴγινα, καθὼς καὶ κεντρικὸν γυμνάσιον καὶ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν

διδασκάλων. Επίσης ίδρυσε εκκλησιαστική Σχολήν εις τόν Πόρον, γεωργικήν εις τήν Τίρυνθα καί στρατιωτικήν εις τὸ Ναύπλιον.

Ὁ Καποδίστριας καί οἱ συνεργάται του ἠθέλησαν νά ἐπιβάλουν ἐπισημως τήν ἀλληλοδιδασκτικήν μέθοδον, ἡ ὁποία εἶχε διαδοθῆ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος εις τήν Εὐρώπην. Εἰς τήν Ἑλλάδα εἰσήχθη ὀλίγον πρό τῆς ἐπαναστάσεως ὑπὸ τοῦ διδασκάλου τῆς Σχολῆς Σύρου Γ. Κλεοθούλου, ὑπεστηρίχθη δὲ καί ἀπὸ τὰς ἐπαναστατικὰς Κυβερνήσεις. Ἡ ἐν Ἄστρει Ἐθνοσυνέλευσις τοῦ 1822, ἐψήφισε «νά εἰσαχθῆ καθ' ὅλην τήν ἐπικράτειαν ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος». Κατ' αὐτὴν οἱ εὐφύεσινοι καί μεγαλύτεροι μαθηταί (οἱ λεγόμενοι πρωτόσχολοι) ἐδίδασκον τοὺς μικροτέρους καί οὕτω εἰς διδάσκαλος ἐπῆρκει διὰ περισσοτέρους μαθητάς. Ἡ μέθοδος αὕτη ἐπεκράτησε μέχρι τῶν ἐτῶν 1860 - 1870, ὁπότε εἰσήχθη τὸ Ἐρβαρτιανὸν σύστημα.

Ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος ἐπεβλήθη ὑπὸ τοῦ Καποδίστρια διὰ διατάγματος (ἀπὸ 22.7.1830), ἐξεδόθησαν δὲ πρὸς ἐφαρμογὴν αὐτῆς εἰδικὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα ἀπεστέλλοντο εἰς τὰ σχολεῖα, ὅπως ὁ «Ὁδηγὸς τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου» τοῦ Γάλλου Σαραζίνου, κατὰ μετάφρασιν τοῦ Ἰ. Π. Κοκκῶνη, ἢ «Ἐγκυκλοπαιδεῖα τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων» τοῦ Στ. Κομμητᾶ κ.ἄ. Ὁ Ἰ. Π. Κοκκῶνης ὑπῆρξε στενὸς συνεργάτης τοῦ Καποδίστρια εἰς τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα, ἐχρημάτισε δὲ ἐπιθεωρητὴς τῆς Ἐκπαιδεύσεως καί μέλος τῆς ἐπιτροπῆς Παιδείας ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του.

Ἀπὸ τὰς ἐκθέσεις τοῦ ὡς ἄνω ἐπιθεωρητοῦ, αἱ ὁποῖαι φυλάσσονται εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, δυνάμεθα νά λάβωμεν μίαν γενικὴν εἰκόνα τῆς καταστάσεως τῶν σχολείων ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καποδίστρια(1). Εἰς αὐτάς κυρίως θὰ θασισθῶμεν εἰς τήν μελέτην μας, καθόσον παρὰ τὸν αὐστηρῶς ὑπηρεσιακὸν χαρακτήρα, παρέχουν πολλὰς ἱστορικὰς πληροφορίας. Αἱ εἰδήσεις ἐκ τούτων μᾶς ἐνδιαφέρουν διττῶς α) διότι μᾶς βοηθοῦν νά κατανοήσωμεν καλύτερον τήν ἐκπαιδευτικὴν

(1) Γ. Α. Κ., Φ. θρησκείας 34.

κίνησιν τῆς ἐποχῆς, καί β) διότι θλέπαμεν κατ' αὐτὴν πολλὰς παλαιότερας μορφὰς ἐκπαιδεύσεως.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἄς μὴ φανῆ παράδοξον. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια συνεχίζει ἐν πολλοῖς τὴν παράδοσιν τὴν ἐπὶ τουρκοκρατίας, διότι εἶναι, ὡς ἐλέχθη, ἐποχὴ μεταβατικὴ. Ἡ ἐκπαίδευσις δὲν ἔχει ὀργανωθῆ ἀκόμη κατὰ τὸ θαυρακικὸν σύστημα ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλείαν. Διὰ τοῦτο παρὰ τὰς ἀνακαινιστικὰς προσπαθείας τοῦ Κυβερνήτου αἰσθανόμεθα ἀκόμη εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς τουρκοκρατίας, τοὺς πόθους καί τὰ ἰδανικὰ τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων καί τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐλευθερίας.

Θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν κατάστασιν τῶν σχολείων τῆς Πελοποννήσου, ὅπου κυρίως ἦτο ἡ ἔδρα τοῦ κράτους, θὰ θασισθῶμεν δὲ, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὰς ἐκθέσεις τοῦ ἐπιθεωρητοῦ Ἰ. Π. Κοκκῶνη, ὁ ὁποῖος ἐπεθεώρησε τὰ σχολεῖα τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸ τελευταῖον τρίμηνον τοῦ 1830. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰς ἐκθέσεις τοῦ ὡς ἄνω ἐπιθεωρητοῦ, οὗτος ἐνδιεφέρθη κυρίως διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, τὴν κατάστασιν τῶν κτιρίων, τὸν ἀριθμὸν τῶν μαθητῶν, τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῶν σχολείων, τὴν μόρφωσιν καί τὸ ἦθος τῶν διδασκάλων. Εἰς τὰς ἐκθέσεις του προσαρτᾶ: α) ἔντυπον ἔγγραφο, εἰς τὸ ὁποῖον συμπληρῶνει τὰς ὡς ἄνω πληροφορίας β) ἰδιόγραφα τῶν διδασκάλων καί τῶν μαθητῶν ἢ γ) ἐνίοτε καί καταστάσεις ἐράνων ἢ ἐξόδων τοῦ σχολείου. Κρίνει αὐστηρῶς τὴν μόρφωσιν καί τὸ ἦθος τῶν διδασκάλων· ἐξετάζει κατὰ τὰς γνώμας τῶν ἐντοπίων περὶ αὐτοῦ· τέλος τοὺς κατατάσσει εἰς μίαν κατηγορίαν (Α, Β, Γ) κατὰ τὸ ἀπὸ 22.7.1830 διάταγμα καί τοὺς δίδει ἀποδεικτικὸν δίπλωμα, ἀναλόγως τῆς μορφώσεώς των.

Ἄς ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὰς παρατηρήσεις τοῦ ἐπιθεωρητοῦ. Πρῶτον μέλημά του εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου. Διαπιστώνει λοιπὸν ὅτι πολλοὶ δὲν τὴν ἐφαρμόζουν, παρὰ τὸ σχετικὸν διάταγμα, ἐνῶ ἄλλοι τὴν ἐφαρμόζουν ἑλλιπῶς. Εἰς τὴν ἐκθεσίν του περὶ τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου τοῦ Ἄργους γράφει ὅτι ὁ διδάσκαλος δὲν ἐφαρ-

μόζει τον σιαλέντα υπό της Κυβερνήσεως «'Οδηγόν»(2). Και συνεχίζει ως έξης: «τόν ήρώτησα τίνος μέθοδον ακολουθεῖ και μ' ἀπεκρίθη ὅτι τοῦ Σαραζίνου. Δέν εἶναι ὅμως ἀκριθῶς θαλμένη εἰς τήν πράξιν, διότι οἱ πρωτόσχολοί του δέν ἐγυμνάσθησαν ἀκόμη ἱκανῶς εἰς τοῦτο». Εἰς τόν Ἅγιον Πέτρον τῆς Κυνοῦρίας ὁ διδάσκαλος εἶναι καλός, ἀλλά δέν ἔχει ἐφαρμόσει ἀκόμη τόν Ἅγιον Πέτρον, καίτοι τόν ἔλαθε. «Ὅθεν καί ἀπόδειξις κατὰ τὸ διάταγμα δέν τοῦ ἐδόθη. Εἰς τοὺς τοιούτους μοῦ φαίνεται καλόν νά μὴ δίδεται οὔτε ἀποδεικτικόν δίπλωμα, πρὶν θάλωσιν εἰς πράξιν τόν Ἅγιον Πέτρον ἀλλέως ἤθελαν παραμελήσει τὰ πράγματα». Εἰς τήν Τριπολιτσάν εὐρίσκει τόν διδάσκαλον πολὺ ἀμελῆ. «Ἀπὸ τόν Ἅγιον Πέτρον μόλις ἔβαλεν εἰς πράξιν τινὰς τρόπους, ἀτελεῖς ὅμως καί αὐτοὺς πράσσω». Φαίνεται ὅτι εἶχε πολλὰς ἀπαιτήσεις ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἐκείνους διδασκάλους καί ἤθελε μὲ κάθε τρόπον νά ἐπιβάλῃ τήν μέθοδον. Αἱ παρατηρήσεις του φαίνεται ὅτι ἐπέδρασαν εἰς πολλοὺς διδασκάλους. Ὅταν ἐπέστρεφεν εἰς τὸ Ναύπλιον, μετὰ τὸ πέρασ τῆς περιόδου του, εὐρήκε τὸ σχολεῖον εἰς καλλιτέραν κατάστασιν. «Ὁ διδάσκαλος, γράφει, ἐξετέλεσε τὰς δοθείσας εἰς αὐτὸν ὁδηγίας μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν καί φιλοτιμίαν, ἐβελτίωσε τὸ ὕλικόν τοῦ σχολείου... ἤρχισε νά παραδίδῃ ὅλα τὰ εἰς τόν Ἅγιον Πέτρον διωρισμένα μαθήματα καί τινές τῶν μαθητευομένων ἐπροόδουσαν ἱκανῶς...».

Τὰ κτίρια τῶν σχολείων τὰ εὐρήκε κατεστραμμένα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, λόγῳ τοῦ πολέμου. Οἱ κάτοικοι δέν δεικνύουν ὅλοι τὸ ἴδιον ἐνδιαφέρον. Εἰς ἄλλα μέρη οἱ Ἔφοροι τῶν σχολείων καί ὁ λαὸς φροντίζουν μὲ ζῆλον διὰ τὰ οἰκονομικά τοῦ σχολείου, ἐνῶ εἰς ἄλλα μέρη ὑπάρχει πλήρης ἀδιαφορία τῶν κατοίκων, ὅλα τὰ περιμένουν ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν. Τὸ σπουδαῖον εἶναι ὅτι πολλάκις περισσότερο ἐνδιαφέρονται καί βοηθοῦν τὸ σχολεῖον οἱ κάτοικοι πτωχῶν χωρίων, παρὰ οἱ τῶν εὐπόρων περιοχῶν καί πόλεων! Αὐστηρῶς χαρακτηρίζει τοὺς κατοίκους τῆς Τριπολιτσᾶς: «Οἱ πολῖται φαίνονται ἀφιλόκαλοι καί παντά-

(2) Πρόκειται περὶ τοῦ μεταφρασθέντος ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐπιθεωρητοῦ ἔργου τοῦ Γάλλου Σαραζίνου.

πασιν ἀφιλότιμοι εἰς τὸ νά συνεισφέρωσιν ὑπὲρ τῆς Παιδείσεως τῶν τέκνων των, ζητοῦν δὲ διὰ πάντα τῆς Κυβερνήσεως τὴν βοήθειαν». Οἱ κάτοικοι τῆς Καλαμάτας ἀφῆσαν τὸ κτίριον τὸ ὁποῖον ἔκτισεν ἡ Κυβέρνησις ἀσκεπές, παρ' ὄλον ὅτι εἶναι εὐποροί.

Ποῖα ἢ ἀντίθεσις τῶν εὐπόρων τούτων πόλεων πρὸς τὰ πτωχὰ χωρία, τὰ ὁποῖα ἔδειξαν περισσότερο ζῆλον καί προθυμίαν, ἔκαμαν ἐράνους, προσέφεραν χρήματα, πράγματα καί ἐργασίαν διὰ νά κτισθῇ καί νά συντηρηθῇ τὸ σχολεῖον τοῦ τύπου των.

«Οἱ Μικρομανιάται, γράφει ὁ Ι.Π.Κ., ἔχουν πολλὴν προθυμίαν καί φιλοτιμοῦνται μεγάλως, ἂν καί πτωχοί, εἰς τὸ νά συνεισφέρωσιν πρὸς οἰκοδόμησιν σχολείου εἰς τὸν τόπον των». Ἐκαμαν ἔρανον καί συνεκέντρωσαν ἐν ἱκανὸν ποσόν. «Εἰς τὴν κωμόπολιν Φιλιατρά, γράφει, εὐρέθη μετὰ τοῦ διοικητοῦ εἰς μίαν τῶν κατοίκων συνέλευσιν, οἵτινες παρακινήθentes ὑπ' αὐτοῦ ἀπεφάσισαν ἁμοφῶνως νά συνεισφέρωσι πρὸς σύστασιν καί συντήρησιν τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καί μετὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς Κυβερνήσεως, ἰδρύθησαν πολλὰ σχολεῖα εἰς διάφορα μέρη, ὅπως εἰς Βυτίαν, Στεμνίτσαν, Σοπωτὸν κ.ἄ.

Ἄξιον ἰδιαίτερας παρατηρήσεως εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἔνεκα ἐλλείψεως κτιρίων, πολλὰ σχολεῖα ἐλειτούργουν ἀκόμη εἰς ναοὺς καί μονὰς, ὅπως καί ἐπὶ τουρκοκρατίας. Εἰς τὴν Στεμνίτσαν τῆς Γορτυνίας, τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον, τὸ ὁποῖον ὑπῆρχεν ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας, λειτουργεῖ «μέσα εἰς τὸ μοναστήριον τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς(3), ἐπειδὴ ἐκάθη τὸ κτίριον ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ». «Εἰς τὸ Καστρί... ἔχουσι μίαν ἐκκλησίαν μετεσκευασμένην εἰς προσωρινὸν σχολεῖον». Εἰς τὴν Μικρομάνην τὸ σχολεῖον λειτουργεῖ «μέσα εἰς μίαν ἐκκλησίαν μικρὰν, μοναστηρίου ἐρήμου, ὅπου ἐκτελεῖται καί ἡ θεία μυσταγωγία τὰς ἑορτάς, ἐκβαλλομένων ἔξω τῶν θρανίων καί γραφείων». Εἰς Καστανιὰν Λακεδαιμόνος οἱ κάτοικοι «ἔχουσι προθυμίαν καί ζῆλον ὑπὲρ τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν τέκνων των. Τὰ κτίρια μιᾶς παλαιᾶς ἐκκλησίας, μοναστηρίου ἐρημωθέντος, ἀνωκοδό-

(3) Ἡ μονὴ αὕτη εὐρίσκεται πλησίον τῆς κωμοπόλεως.

μησαν εις σχολεῖον ἑλληνικὸν καὶ ἀλληλοδιδασκτικόν, εις κατοικίαν τοῦ διδασκάλου καὶ ξένων μαθητῶν». Εἰς τὴν Μονεμβασίαν τὸ σχολεῖον λειτουργεῖ εἰς τὸ φρουρίον, «μέσα εἰς μιᾶς παλαιᾶς ἐκκλησίας παλαιὸν κτίριον». Εἰς τὸ Μαραθωνῆσι Σπάρτης «τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον εἶναι εἰς μιᾶν αἰθουσαν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τῆς πόλεως εὐρισκομένου μοναστηρίου, ὅπου κατοικεῖ καὶ ὁ διδάσκαλος».

Καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα μέρη, ἐκτὸς τῶν ὡς ἄνω ἀναφερθέντων, τὰ σχολεῖα στεγάζονται μέσα εἰς ναοὺς. Συνεχίζεται ἐν προκειμένῳ ἡ παράδοσις τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας, ὁπότε τὰ σχολεῖα ἐλειτούργουν εἰς κτίρια παρὰ τοὺς ναοὺς ἢ καὶ εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ἰδίου τοῦ ναοῦ, ὅταν δὲν ὑπῆρχον ἄλλα κτίρια. Σχολεῖον καὶ Ἐκκλησία εἶχαν τόσον στενῶς συνδεθῆ ἀπὸ τὴν παράδοσιν, ὥστε οἱ πρῶτοι ἀπελευθερωθέντες Ἕλληνες δὲν ἐδίστασαν νὰ χρησιμοποιήσουν τοὺς ναοὺς ὡς διδαστήρια. Εἶναι καὶ αὐτὸ μία ἀναμφισβήτητος ἀπόδειξις τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ναοὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐχρησιμοποιοῦντο συχνὰ καὶ ὡς σχολεῖα.

Ἐκτὸς τῶν κτιρίων, ὁ ἐπιθεωρητὴς Ι. Π. Κ. ἐξήτασε καὶ τὸ ὕλικόν τῶν σχολείων. Εὐρήκε καὶ αὐτό, ὡς εἶναι φυσικόν, ἐλλιπεὶς καὶ εἰς ἀθλίαν κατάστασιν. Θρανία δὲν ὑπῆρχον καὶ πολλοὶ μαθηταὶ ἐκάθηντο εἰς τὸ ἔδαφος ἢ παρὰ τὸν τοῖχον τοῦ σχολείου ὄρθιοι. Ἄλλοι ἐξ αὐτῶν εἶχαν πλάκας καὶ χαρτία, ἐνῶ ἄλλοι μόνον τεμάχια τινα πλακῶν. Τὰ βιβλία ἐλλείπουν σχεδὸν ἀπὸ ὅλα τὰ σχολεῖα, καὶ ὅπου ὑπάρχουν εἶναι ἀνεπαρκῆ. Διὰ τοῦτο συνιστᾶ εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὴν ἀποστολὴν καταλλήλων βιβλίων (Κατηγήσεων, Ἐγκυκλοπαιδείας Στ. Κομμητᾶ κ.λ.π.).

Τὴν συντήρησιν τῶν σχολείων ἔχουν ἀναλάβει αἱ κοινότητες καὶ αἱ τοπικαὶ σχολικαὶ ἐφορεῖαι, ὅπου συμμετέχει συνήθως καὶ ὁ δήμαρχος ἢ κοινοτάρχης. Τὰς ἐπιτροπὰς αὐτάς ἐνισχύει καὶ ἡ Κυβέρνησις, ἀλλὰ ἕνα μέρος τῶν ἐξόδων πρέπει νὰ πληρωθῆ ἀπὸ τοὺς κατοίκους, οἱ ὅποιοι πένονται καὶ συχνὰ ἀρνούνται νὰ πληρώσουν. Ἐπειδὴ δὲν ἔχουν χρήματα, συνήθως πληρώνουν εἰς εἶδος κατὰ τὸν χρόνον τῆς συγκαμιδῆς. Ἄλλα σχολεῖα ἐνισχύονται μὲ τὰ εἰσοδήματα διαλελυμένων ἢ ὄχι μονα-

στηρίων καὶ ἀπὸ τὴν ἐνοικίαν τῶν ἐθνικῶν κτημάτων. Οἱ μισθοὶ τῶν ἑλληνοδιδασκάλων κυμαίνονται ἀπὸ 600 - 1500 γρόσια κατ' ἔτος. Μερικὰ σχολεῖα πληρώνουν καὶ περισσότερα (ἕως 2.000 γρ.), πολλὰ δὲ καὶ ὀλιγότερα, προσθέτουν ὁμως καὶ ἀμοιβὴν εἰς εἶδος, τὸ σιτηρέσιον, τὸ ὁποῖον ὀνομάζουν «φάκναν» (ἀπὸ τὸ φαγὶ - φάγνα - φάκνα). Δίδουν δηλαδὴ εἰς τὸν διδάσκαλον κατὰ τὸν χρόνον τῆς συγκαμιδῆς σῖτον, ἔλαιον κ.λ.π., ὅπως γράφει ὁ Ἐπιθεωρητὴς «οἱ κάτοικοι ὄλων τῶν χωρίων ὅσων διέτρεξα ἕως σήμερον, συνειθίζουσι νὰ δίδωσι εἰς τοὺς διδασκάλους διὰ φάκνα τῶν, ἤγουν σιτηρέσιον, εἰς τὸ γένημα, ἐλάδιον, κρασίον, θούτυρον κ.τ.λ., ὥστε τὸ εἰς χρῆμα ἕξοδον εἶναι μικρόν». Ἀπὸ ἐδῶ φαίνεται ὅτι προέρχεται ἡ παλαιότερα συνήθεια νὰ φέρουν οἱ μαθηταὶ δῶρα, τρόφιμα κ.λ.π. εἰς τοὺς διδασκάλους τῶν εἰς τὰ χωρία.

Πολλὰ σχολεῖα δὲν ἔχουν ἐπαρκεῖς πόρους καὶ δὲν δύναται νὰ πληρώσουν τοὺς διδασκάλους. Διὰ τοῦτο πολλοὶ διδάσκαλοι ἀπειλοῦν ὅτι θὰ φύγουν, ἄλλοι δὲ κάμνουν χρῆσιν τοῦ δικαιώματος... τῆς ἀπεργίας· κλείουσι τὰ σχολεῖα καὶ δὲν διδάσκουν, ἕως ὅτου λάθουν τὸν μισθὸν τῶν. Εἰς τὸ Καστρί τῆς Κυνοουρίας ὁ διδάσκαλος ἀνεχώρησε «διότι δὲν ἠδύνατο οἱ κάτοικοι νὰ τὸν πληρώσωσι» ἀπεφάσισαν τώρα νὰ τὸν καλέσωσι ὀπίσω. Αὐτοὶ διὰ συνεισφορᾶς τῶν ἐξοικονομοῦν τὰ ἡμίση τοῦ μισθοῦ ζητοῦν δι' ἀναφορᾶς τῶν καὶ ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν βοήθειαν πρὸς ἐξοικονόμησιν τῶν λοιπῶν. Ἡ Κυβέρνησις, ἂν τὸ ἐγκρίνη δύναται νὰ ὑποχρεώσῃ τὸν ἡγούμενον τῆς Μονῆς Προδρόμου νὰ πληρώσῃ τὰ λοιπά». Παρομοίως καὶ εἰς Στεμνίτσαν ὁ διδάσκαλος εἶχε σταματήσει τὸ ἔργον του ἐπὶ ἕνα μῆνα: «Παρεκίνησα, γράφει ὁ Ι. Π. Κ., τοὺς προκρίτους νὰ ἐξοικονομήσωσι τὸν μισθὸν τοῦ διδασκάλου διὰ ν' ἀρχίσῃ» μὲ τὸ ὑπεσχέθησαν καὶ εἶπαν ὅτι θέλουσι ζητήσουν καὶ τὴν βοήθειαν τῆς Κυβερνήσεως...».

Οἱ διδάσκαλοι τῶν κοινῶν γραμμῶν εἶναι συχνὰ ἱερεῖς ἢ μοναχοί, πολλάκις δὲ νεαροὶ ἀπόφοιτοι τῶν σχολείων, ἡλικίας 14-20 ἐτῶν! Νέοι διδάσκουν συχνὰ καὶ εἰς τὰ Ἀλληλοδιδασκτικά, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ Σχολεῖα, (ὅπως εἰς τὸν Πύργον, ὅπου διδάσκει νέος 25 ἐτῶν σπουδάσας ὁμως εἰς τὴν Ἰταλίαν).

Εἰς τὴν Καρύταιναν διδάσκει τὰ κοινὰ γράμματα ἕνας ἱεροδιάκονος, εἰς τοὺς Γαργαλιάνους διδάσκαλοι εἶναι οἱ δύο ἱερεῖς τῆς κωμοπόλεως, εἰς Νίκλαιναν ὁ μόνος ἱερεὺς, «εἰς δὲ τὸ Νησίον εἰς μοναχός, κανδηλανάπτης τῆς ἐκκλησίας, διδάσκει 50 παιδιὰ τὰ κολουγογράμματα». Εἰς τὸ Λειθάρτζι ὁ μοναχός Ἄνανίας διδάσκει εἰς ἕνα μοναστήριον, συγχρόνως δὲ ἐπιστατεῖ καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦτον. Τὸ ἴδιον γίνεται καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα σχολεῖα. Συνεχίζεται ἡ παράδοσις τῶν κληρικῶν διδασκάλων τοῦ Γένους.

Ἡ συνέχεια τῆς παραδόσεως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν Κανονισμὸν τοῦ Σχολείου Αἰγίνης(;) ὅπου ρυθμίζεται τὸ πρόγραμμα τῆς ἐργασίας τῶν μαθητῶν ἐν συναφείᾳ μὲ τὴν συμμετοχὴν των εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν. Παραθέτω ἀντίγραφον τοῦ Κανονισμοῦ τούτου(4), διότι μᾶς δίδει ἀρκετὰς λεπτομερείας διὰ τὴν ζωὴν τῶν τότε μαθητῶν:

«ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ

Κ ε φ. Α ο ν ἐ ν τ α ῖ ς κ α θ η μ ε ρ ι ν α ῖ ς.

Ἄρθρ. 1. Νὰ ἐγείρωνται περὶ τὸν ὄρθρον, καὶ ἀφοῦ εἴπωσιν ἰδιαιτέρως ἕκαστος τὸν ἐξάψαλμον, νὰ μελετῶσι τὰ μαθήματα των, τὸ τε προλαβὸν καὶ τὸ ἐπιδὸν πάνυ καλῶς.

2. Ὅταν ἔλθῃ ἡ ὥρα τῆς παραδόσεως νὰ ἔρχωνται σπουδαίως εἰς τὴν παράδοσιν, καὶ γενομένης τῆς συνήθους εὐχῆς νὰ λέγωσι τὰ μαθήματά των, ὅσοι διορισθῶσιν, ἀπὸ στήθους, ἀπροσπαιστώως καὶ χωρὶς δικαιολογίας.

3. Μετὰ τὴν παράδοσιν νὰ ἀπέρχωνται νὰ γράφωσι τὴν ἐξηγήσιν ὄλοι ὁμοῦ οἱ τῆς αὐτῆς κλάσεως καὶ οἱ τῆς ἐτέρας ὁμοίως.

4. Ἀφοῦ γράψωσι καὶ διορθώσῃ ὁ διδάσκαλος τὴν τοῦ ἐξηγητοῦ, ἢ καὶ ἄλλου νὰ διορθώνωσιν οἱ λοιποὶ τὰς ἑαυτῶν παρ' ἐκείνων.

5. Ἀφοῦ τελειώσωσι τὰ τῆς ἐξηγήσεως νὰ μελετῶσιν ἄχρις ἔλθῃ ἡ ὥρα τοῦ γεύματος.

(4) Τὸ ἔγγραφο εὐρίσκεται εἰς Γ. Α. Κ., Θ. θρησκείας 34.

6. Κρουσθέντος τοῦ σημαντήρος νὰ ἔρχωνται ὄλοι εἰς τὴν τράπεζαν καὶ ἀφοῦ εἴπωσι τὸ Πάτερ ἡμῶν καὶ εὐλογήσῃ ὁ ἱερεὺς νὰ κάθῃνται εὐτάκτως καὶ μὲ σιωπὴν, ἀκούοντες τὴν ἀνάγνωσιν, τὴν ὁποῖαν θέλει θάλει κατὰ σειρὰν(5), μετὰ δὲ τὸ γεύσασθαι, γενομένης τῆς συνήθους εὐχαριστίας νὰ ἐξέρχωνται.

7. Ἐκτὸς τοῦ θέρους νὰ μελετῶσιν ἀμέσως τὰ τῆς τεχνολογίας μέχρι τῆς ὠρισμένης ὥρας, ἐλθούσης δὲ τῆς ὥρας νὰ ἔρχωνται σπουδαίως εἰς τὴν τεχνολογίαν.

8. Μετὰ τὴν τεχνολογίαν, ἅμα κρουσθῆ ὁ κώδων νὰ ὑπάγωσιν ὄλοι εἰς τὸν ἱερὸν ναὸν, ἰστάμενοι μετὰ προσοχῆς καὶ εὐλαθείας εἰς τὸ ἀκούσαι τοὺς ἑσπερινούς ὕμνους, ἀναγιγνώσκοντες καὶ ψάλλοντες, ὡς ἂν διορισθῶσι.

9. Μετὰ τὸν ἑσπερινόν, ἔαν τὸ συγχωρῆ ὁ καιρός, νὰ ἐξέρχωνται μετὰ τῶν διδασκάλων εἰς περίπατον. Ἐν δὲ τῷ θέρει καὶ ταῖς ἑορταῖς σχεδὸν ἀείποτε.

10. Μετὰ τὸν περίπατον νὰ ἔρχωνται εἰς τὴν μελέτην (ἐκτὸς τοῦ θέρους), μελετῶντες 3 ἢ 4 ὥρας μετὰ προσοχῆς, ὥστε νὰ μὴ ταράττῃ ὁ εἰς τὸν ἄλλον.

11. Πάλιν κρουσθέντος τοῦ σημαντήρος τῆς τραπέζης νὰ ἔρχωνται εἰς τὸν δεῖπνον, προλεγομένης καὶ ἐπιλεγομένης τῆς συνήθους εὐχῆς καὶ εὐχαριστίας, ἀκολουθούσης καὶ τῆς ἀναγνώσεως μετὰ τῆς δεούσης προσοχῆς.

12. Μετὰ τὸ δεῖπνον κρουσθέντος τοῦ κώδωνος νὰ ἔρχωνται εἰς τὸν ναὸν, νὰ λέγωσι τὸ ἀπόδειπνον μετὰ τῆς ὀφειλομένης εὐλαθείας καὶ προσοχῆς.

13. Μετὰ τὸ ἀπόδειπνον νὰ ὑπάγῃ ἕκαστος εἰς τὸν οἰκίσκον καὶ νὰ ἡσυχάζωσιν ὁ καθεὶς ἰδιαιτέρως μέχρι τοῦ ὄρθρου.

14. Τῷ Σαββάτῳ τὸ μὲν πρῶτὸ θέλει γίνεσθαι ἐξέτασις τῶν τῆς ἐβδομάδος μαθημάτων, μετὰ δὲ τὸ γεῦμα κατήχησις.

(5) Ἐνῶ δηλ. θὰ τρώγουν ἕνας θὰ ἀναγιγνώσκῃ κείμενον εἰς ἐπήκοον πάντων. Τοῦτο γίνεται καὶ σήμερον ἐνίοτε εἰς τὰς τραπέζας τῶν μονῶν.

Κεφ. Βον. Ἐν ταῖς Κυριακαῖς καὶ ταῖς
λοιοπαῖς ἑορταῖς.

Ἄρθ. 1. Εἰς τὸν ὄρθρον κρουομένων ἔτι τῶν κωδῶνων νὰ ἔρχωνται ὄλοι εἰς τὸν θεῖον ναὸν σπουδαίως, ὥστε νὰ ἀκούσωσι τὰς πρώτας εὐχάς, τὰ τριαδικὰ, τὴν λιτὴν κ.λ.π. ἀναγιγνώσκοντες, κανοναρχοῦντες καὶ ψάλλοντες, ὡς ἂν διορισθῶσιν.

2. Εἰς τὴν λειτουργίαν ὁμοίως ἐνῶ κρούονται οἱ κῶδωνες νὰ ἔρχωνται μὲ τὰ παράσημά των, καὶ λέγωσι τὰς ὥρας, προσκομίζοντος τοῦ ἱερέως καὶ ἀκολουθῶν νὰ ἀκούωσι τὴν λειτουργίαν, συντελοῦντες ἕκαστος εἰς ὅ,τι ἂν διορισθῇ.

3. Μετὰ τὴν λειτουργίαν δοθέντος τοῦ συνήματος νὰ ἔρχωνται εἰς τὴν παράδοσιν νὰ ἀκούωσι μετὰ προσοχῆς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἄλλα τινὰ πνευματικὰ χρέη των.

4. Μετὰ τὴν κατήχησιν νὰ μελετῶσιν, ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ ἡ ὥρα τοῦ ἀρίστου καὶ ἐλθούσης νὰ ἀκολουθοῦσι τὰ αὐτὰ ὡς ἐν ταῖς ἄλλαις ἡμέραις, μετὰ δὲ ταῦτα νὰ ἡσυχάζῃ ἕκαστος εἰς τὸν οἰκίσκον τοῦ ἰδιαιτέρως ἀναπαυόμενος καὶ μελετῶν.

(Ἀναφέρονται καὶ μερικὰ σχετικὰ μὲ τὰς τιμωρίας τῶν παρβάσεων τῶν μαθητῶν, καὶ προστίθεται ἡ ἐξῆς παράγραφος δι' ἄλλης χειρός) :

«Ὅστις τῶν μαθητῶν παραθαίνει τὰ χρέη του μὲ τὴν πρώτην καὶ δευτέραν νοθεσίαν, ἀποκλείεται ἀπὸ τὸν χορὸν τῶν μαθητῶν καὶ τελευταῖον ἀποβάλλεται παρὰ τῆς κυβερνήσεως καὶ ἀφοῦ ἀναφέρῃ περὶ αὐτοῦ ὁ Ἔφορος τοῦ Σχολείου».

Ἐν Αἰγίνῃ τῇ 28 Δεκ. 1830.

Ὁ Κυβερνήτης
(ὑπογραφή)

Εἰς τὸν ὡς ἄνω σχολικὸν κανονισμόν ρυθμίζεται αὐστηρῶς ἡ σχολικὴ ἐργασία τῶν μαθητῶν καὶ ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ των εἰς τὴν θεῖαν λατρείαν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αἱ συνήθειαι αὗται εἶχαν διαμορφωθῆ εἰς τὰ μοναστηριακὰ σχολεῖα τῆς τουρκοκρατίας, ἐσυνεχίσθησαν δὲ ἐν μέρει καὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καποδίστρια. Βλέπομεν ἐδῶ ἔντονον τὴν ἐπί-

δρασιν τῆς παραδόσεως εἰς τὸν κανονισμόν τοῦ σχολείου καὶ τὴν διάταξιν τῆς σχολικῆς ζωῆς.

Ὁ ἐπιθεωρητὴς Ι. Π. Κ., ἐνδιεφέρθη ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ διὰ τὸ ἦθος τῶν διδασκάλων, ἠρώτα δὲ καὶ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων καὶ χωρίων, ἐὰν εἶναι εὐχαριστημένοι ἐξ αὐτῶν. Ἀπὸ τὴν ἐπιθεώρησιν τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικοῦ Σχολείου Ἄργους διαπιστώνει ὅτι ὁ «διδάσκαλος ἐφάνη πολλὴ ἡμέρος, γλυκὺς πρὸς τοὺς μαθητὰς του, εἶναι ἐπιμελὴς καὶ προσεκτικὸς εἰς τὸ ἔργον του, οἱ ἐντόπιοι φαίνονται ὅτι εἶναι εὐχαριστημένοι». Ἐνῶ ὁ νέος διδάσκαλος τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικοῦ Σχολείου Τριπολιτσᾶς (20 ἐτῶν) δὲν ἐμπνέει ἐμπιστοσύνην εἰς τοὺς κατοίκους καὶ πολλοὶ τὸν κατηγοροῦν. Ὁ διδάσκαλος τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου Πύργου, καίτοι νέος, 25 ἐτῶν, «φαίνεται ὅτι ἔχει νοῦν καὶ φιλοτιμίαν, ζῆλον καὶ δεξιότητα ὅπως εἰς τῶν φώτων τὴν διάδοσιν. Μεταξὺ τῶν μαθητῶν του εἶναι καὶ τινες συμφευμένοι. Τὸν ἔρωτα τῆς Πατρίδος διήγειρεν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἐγκατοίκων...». Ἡ ἐπιτυχία του φαίνεται κυρίως ἀπὸ τὸ ὅτι προσήλκυσεν εἰς τὴν διδασκαλίαν του καὶ οἰκογενειάρχας!

Δὲν λείπουν καὶ μερικοὶ ἀμελεῖς ἢ δύστροποι ἢ ἀμόρφωτοι διδάσκαλοι. Ὁ διδάσκαλος Μαραθωνησίου Σπάρτης χαρακτηρίζεται ὡς «δραστήριος καὶ ἱκανός», ἀλλὰ καὶ «δξύθυμος καὶ ἀπότομος... καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς οἰκείους του ἀπαισίως φερόμενός». Πολλοὶ ἔχουν ἐλαχίστας γνώσεις, μόλις γνωρίζουν ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν, προσελαμβάνοντο ὅμως λόγῳ τῶν ἀναγκῶν τῶν σχολείων.

Οἱ διδάσκαλοι θάσει τοῦ διατάγματος κατετάχθησαν εἰς βαθμίδας, ἀναλόγως τῆς μορφώσεώς των καὶ ἔλαθον ἀπὸ τὸν ἐπιθεωρητὴς ἀποδεικτικὸν δίπλωμα. Διὰ νὰ καταστήσῃ ἔγκυρον τὴν γνώμην του περὶ ἐκάστου διδασκάλου συνάπτει εἰς τὴν ἔκθεσιν ἰδιόχειρον σημεῖωμα τοῦ διδασκάλου, εἰς τὸ ὁποῖον οὗτος γράφει ἀπὸ μνήμης καὶ ἐνώπιον τοῦ ἐπιθεωρητοῦ τμήμα ἐνὸς μαθήματος, τὸ ὁποῖον διδάσκει. Ἰδιόχειρα σημεῖωματα παίρνει καὶ ἀπὸ τοὺς μαθητὰς, οἱ ὁποῖοι ἀντιγράφουν γνωμικὰ καὶ ἄλλα διδακτικὰ κείμενα. Ἐνας μικρὸς ὀνόματι Δημήτριος Λιναράκος, ἐτῶν 12, γράφει μὲ ὠραῖα γράμματα τοὺς ἐξῆς

στίχους (άγνωστου μοι ποιητού), ίσως αυτόσχεδιον.

«Δόξα εις την πατρίδα μας την σεβαστήν Γραικίαν
του κόσμου φωτοδότην, της άρετης έστίαν.
Και τους γονείς μας έθρεψεν αυτή και τους προγόνους...».

Μετά τὸ πέρας τῆς περιοδείας του ὁ ἐπιθεωρητὴς συνοψίζει τὰς παρατηρήσεις του. «Ἡ περιοδεία μου, γράφει, ἔκαμην εἰς τὸν λαὸν ἐν γένει καλὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ Κυβέρνησις, σιμὰ τῆς ἡσυχίας, τῆς εὐπορίας καὶ τῆς ἀσφαλείας, τῆς ὁποίας ἤδη τοῦ ἐπροξένησε, φροντίζει ἔτι καὶ ἀγωνίζεται μ' ὄλας τὰς δυνάμεις πῶς νὰ θελιώσῃ καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν τέκνων τῶν πολιτῶν. Κάθε μίᾳ κυβέρνησις ἐλπίζει ὅτι θέλει λάθει πρὸς τοῦτο ἰδίως βοήθειαν καὶ ὑπεράσπισιν τῆς Κυβερνήσεως. Ὅλοι οἱ κάτοικοι εἶναι πρόθυμοι νὰ συνεισφέρωσι τὸ κατὰ δύναμιν, μάλιστα μέρος τῶν γεννημάτων των, καὶ ὅλοι ἐξ ἑνὸς στόματος λέγουσιν καὶ ἐλπίζουν ὅτι ἡ Κυβέρνησις θέλει ὑποχρεώσει τὰ κατὰ τόπους μοναστήρια νὰ δίδωσι τουλάχιστον τὰ περισσὰ των εἰσοδήματα εἰς σύστασιν σχολείων ἑλληνικῶν καὶ ἀλληλοδιδασκτικῶν». Προτείνει δὲ ν' ἀναλάβωσιν τὴν διαχείρισιν τῶν πόρων τῶν προερχομένων ἐκ τῶν μονῶν οἱ κατὰ τόπους διοικηταί. Προτείνει ἀκόμη νὰ παρακινούσιν οἱ διοικηταί τοὺς κατοίκους νὰ δίδωσιν τουλάχιστον τὴν «φάκναν τοῦ διδασκάλου καὶ ἡ Κυβέρνησις νὰ προσθέτῃ τὸν λοιπὸν μισθόν».

Ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν τοῦ ἐπιθεωρητοῦ Ι. Π. Κοκκῶνη, τῆς ὁποίας ἀποσπάσματα παρεθέσαμεν ἀνωτέρω, δυνάμεθα νὰ λάθωμεν μίαν εἰκόνα τῆς ἐκπαιδευτικῆς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀπροθυμία τῶν κατοίκων νὰ προσφέρωσιν διὰ τὸ σχολεῖον, δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν πενίαν των καὶ τὰς φθοράς τοῦ πολέμου. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι οἱ κάτοικοι δὲν ἐνδιαφέροντο καθόλου διὰ τὸ σχολεῖον. Ἄλλαι ἀναφοραὶ τῶν ἰδίων δεικνύουσιν τὸν μεγάλον πόθον των καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν των διὰ τὸ σχολεῖον. Ὅλοι δὲ συγχαίρουσιν τὸν Κυβερνήτην διὰ τὸ ἐκπαιδευτικόν του πρόγραμμα καὶ τοῦ ἐκφράζουσιν τὴν εὐγνωμοσύνην των διὰ τὴν φροντίδα του ὑπὲρ τῆς παιδείας τῶν τέκνων των. Πολλάκις προσφέρουσιν καὶ αὐτοὶ τὸ κατὰ δύναμιν. Ἀκόμη δὲ οἱ κατὰ τόπους

διοικηταί παρακινούσιν τοὺς κατοίκους νὰ ἰδρῦσουσιν σχολικὰ κτίρια. Ὁ ὡς ἄνω ἐπιθεωρητὴς ἐνδιαφέρεται ζωηρῶς διὰ τὴν πιστὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου καὶ τὴν ἀπόδοσιν τῶν διδασκάλων. Λίαν ζωηρὰ ἐκπαιδευτικὴ κίνησις ἀρχίζει ν' ἀναπτύσσεται.

Ἄξιον ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος εἶναι ὅτι παρὰ τὴν εἰσαγωγὴν νέων μεθόδων εἰς πολλὰ συνεχίζεται ἡ παράδοσις τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας (σχολικὰ κτίρια οἱ ναοί, διδάσκαλοι κληρικοὶ κλπ.). Τέλος, βλέπομεν ὅτι συχνὰ ἐχρησιμοποιούσιν οἱ πόροι τῶν μονῶν διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῶν σχολείων, ὁ δὲ κανονισμὸς τῆς σχολικῆς ζωῆς ἔχει ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τοὺς μοναχικοὺς κανονισμοὺς. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας τὰ σχολεῖα ἦσαν κυρίως εἰς χεῖρας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅτι δὲν εἶναι θρύλοι τὰ λεγόμενα περὶ λειτουργίας κρυφῶν σχολείων εἰς ναοὺς καὶ μονὰς, ὅπως ὑπεστήριζαν μερικοὶ (6).

Ἡ ἐποχὴ τοῦ Καποδιστρίου συνεχίζει ἐν πολλοῖς τὴν παράδοσιν καὶ τὰς ἀρχὰς τῶν σχολείων τῆς τουρκοκρατίας. Μία προσπάθεια παρατηρεῖται μόνον εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τῆς μεθόδου (ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος) καὶ τὴν ἐπέκτασιν τῶν σχολείων. Ἐπειτα ἀπὸ ὀλίγον θὰ ἔλθῃ ἡ Ἀντιβασιλεία, διὰ νὰ ἐπιβάλῃ τὸ Βαυαρικὸν σύστημα καὶ νὰ διακόψῃ ἐν πολλοῖς τὸν δεσμόν μὲ τὴν παράδοσιν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Καποδιστρίου.

(6) Γ. Βλαχογιάννη, τὸ κρυφὸν σχολεῖον, «Νέα Ἔστια», τ. ΛΗ (1935), σελ. 678 - 683.

«Τό κρυφό σχολειό»

“Όταν αναφερώμεθα εις την Παιδείαν τῆς ἐποχῆς τῆς δουλείας, ἐνθυμούμεθα αὐθορμήτως τὸ πολυθρύλητον «κρυφὸ σχολειό». Φέρομεν εἰς τὸν νοῦν μας τὴν εἰκόνα ἑνὸς γέροντος ἱερέως, ὁ ὁποῖος διδάσκει τὰ ἑλληνόπουλα κάπου εἰς τὸν νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας, ἀργὰ τὸ θράδου, ἴσως μετὰ τὸν ἑσπερινόν, καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ κανδηλιοῦ ἢ ἑνὸς κηρίου, μὲ μόναν διδακτικὰ μέσα τὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας, τὸ Ψαλτήριον καὶ τὴν Ὁκτώηχον. Αὕτη εἶναι μία εἰκὼν, τὴν ὁποίαν διέσωσεν ἡ παράδοσις καὶ ἡ ἱστορικὴ μνήμη τοῦ ἔθνους ἀπὸ τὸν καιρὸν τῆς μαύρης σκλαβιάς, καὶ τὴν ὁποίαν εἰκόνα ἀπέδωκε θαυμασίως μὲ τὸν χρωστήρα του ὁ ἐξαιρετὸς καλλιτέχνης Νικ. Γκυζης εἰς τὸν γνωστὸν πίνακά του, καθὼς καὶ ἡ ποιητικὴ φαντασία τοῦ Ἰω. Πολέμη εἰς τὸ γνωστὸν ποίημα «Τὸ κρυφὸ σχολειό», τοῦ ὁποῖου ἀντιγράφομεν τὴν πρώτην στροφὴν μὲ τὴν ὑποβλητικὴν εἰκόνα τοῦ κρυφοῦ σχολειοῦ, τὴν ὁποίαν δίδει:

«Ἀπ’ ἔξω μαυροφόρ’ ἀπελπισιά,
πικρῆς σκλαβιάς χειροπιαστὸ σκοτάδι,
καὶ μέσα στὴ θολόκτιστη ἐκκλησιά,
(στὴν ἐκκλησιά πού παίρνει κάθε θράδου
τὴν ὄψη τοῦ σχολειοῦ),
τὸ φοβισμένον φῶς τοῦ κανδηλιοῦ
τρεμάμενον τὰ ὄνειρά τ’ ἀναδεύει
καὶ γύρω τὰ σκλαβόπουλα μαζεύει...

Ἐκεῖ καταδιωγμένη κατοικεῖ
τοῦ σκλάβου ἢ ἀλυσόδετη πατρίδα,
θραχνὰ ὁ παπᾶς, ὁ δάσκαλος ἐκεῖ

θεριεύει τὴν ἀποσταμένη ἐλπίδα
μὲ λόγια μαγικά
ἐκεῖ ἢ ψυχὴ πικρότερο γροικᾷ
τὸν πόνο τῆς σκλαβιάς τῆς, ἐκεῖ βλέπει
τί ἔχασε, τί ἔχει, τί τῆς πρέπει...»

Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι ἕνας θρύλος, μία παράδοσις. Δὲν ἔχομεν, δυστυχῶς, ἱστορικὰ στοιχεῖα ἀπηκριβωμένα, τὰ ὁποῖα νὰ περιγράφουν τὸ ἔργον τῶν «κρυφῶν σχολειῶν», διότι, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομά των, τὰ σχολεῖα αὐτὰ ἦσαν μυστικά καὶ οἱ διδάσκαλοί των ταπεινοὶ καὶ ἀγνωστοὶ κληρικοὶ ἢ μοναχοί, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα δὲν διέσωσεν ἡ ἱστορία. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι τὰ σχολεῖα αὐτὰ δὲν ὑπῆρξαν ἢ ὅτι ἡ δρᾶσις τῶν δὲν ὑπῆρξε σημαντικὴ. Τὸ ἀντίθετον ἀκριβῶς συμβαίνει, διότι τὰ σχολεῖα αὐτὰ ὑπῆρξαν, ἂν ὄχι πάντοτε εἰς κρυφὰ καὶ ἀπάμερα μέρη, πάντως εἰς μίαν γωνίαν κάποιου ναοῦ. Ἐλειτούργησαν δὲ πάντοτε μακρὰν ἀπὸ τὰ ὄμματα τοῦ κατακτητοῦ, ἀσφαλῶς καὶ χωρὶς τὴν ἀδειάν του, καὶ διὰ τοῦτο ὀνομάσθησαν κρυφὰ.

Ἐπὶ πλέον τὰ «κρυφὰ σχολεῖα» διετήρησαν τὴν παιδευτικὴν παράδοσιν τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν διατήρησιν τῶν φῶτων τῆς Παιδείας κατὰ τοὺς ζοφεροὺς χρόνους τῆς δουλείας καὶ κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπον προητοίμασαν τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα. Ἐκτὸς τούτου ἐνίσχυσαν παντοιοτρόπως τὴν πίστιν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὰ ἔθνικα ἰδεώδη καὶ διεφύλαξαν τὴν πίστιν καὶ τὴν ἔθνικὴν συνείδησιν τῶν Ἑλλήνων. Ἡ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ «κρυφοῦ σχολειοῦ» καθίσταται μεγαλύτερα, ἐὰν ἀναλογισθῶμεν ὅτι τοῦτο συνετελέσθη ὑπὸ ἐξαιρετικῶς δραματικῆς συνθήκας καὶ εἰς μίαν ἐποχὴν δύσκολον καὶ κρίσιμον διὰ τὸ ἔθνος. Ἐὰν δὲν ὑπῆρχε τὸ ἔργον τοῦ «κρυφοῦ σχολειοῦ» θὰ διεκόπτετο πλήρως ἢ παιδευτικὴ παράδοσις τοῦ ἔθνους καὶ θὰ ἐξηφανίζετο ἴσως ὁ ἑλληνισμὸς ἀφομοιούμενος μὲ τοὺς κατακτητὰς.

Ἡ δρᾶσις τῶν «κρυφῶν σχολειῶν» ἐκτείνεται κυρίως κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς τουρκοκρατίας, ὅποτε τὸ σκότος τῆς δουλείας ἦτο περισσότερο πυκνόν, διότι οἱ κατακτητὰι εἶχον

ἐπιβάλλει θαρὺν ζυγὸν δουλείας, καὶ κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ ποιητοῦ «ἦσαν ὄλα σιωπηλά —γιατὶ τᾶσκιαζε ἡ φοθέρα— καὶ τὰ πλάκωνε ἢ σκλαθιά».

Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἡ χώρα εἶχε καταστραφῆ καὶ ἐρημωθῆ ἀπὸ τοὺς κατακτητὰς, ἡ περιουσία καὶ τὰ ἀγαθὰ τῶν Ἑλλήνων εἶχον διαρπαγῆ, αἱ συνθηκαὶ τῆς ζωῆς τῶν ὑποδούλων ἦσαν ἄθλια. Ἐπομένως τότε δὲν ὑπῆρχον οὔτε οἰκονομικά μέσα, οὔτε διάθεσις, οὔτε διδάσκαλοι, ἀλλ' οὔτε καὶ μαθηταί, ἀφοῦ τὰ καλλίτερα παιδιὰ τὰ ἔστρατολόγουν οἱ Τούρκοι καὶ τὰ ἔκαμαν γενιτσάρους.

Ἐποστηρίζεται ὑπὸ τινῶν διὸ οἱ Τούρκοι δὲν ἀπηγόρευσαν ἐπισημῶς τὴν ἴδρυσιν σχολείων καὶ ἐκκλησιῶν, διὸ δὲν ὑπῆρξε καμία τέτοια ἀπαγορευτικὴ διάταξις. Ἴσως νὰ μὴ ὑπῆρξε γραπτὴ διάταξις, εἰς τὴν πράξιν ὅμως ἡ Παιδεία κατεδιώχθη καὶ τὸ πνευματικὸν σκότος ἐξηπλώθη εἰς ὅλην τὴν χώραν, λόγῳ τῶν συνθηκῶν τὰς ὁποίας ἐδημιούργησεν ἡ τουρκικὴ κατάκτησις. Ἐπειτα διὰ νὰ κτισθῆ ἓν σχολεῖον ἢ ναὸς ἀπαιτεῖτο εἰδικὴ ἄδεια ἀπὸ τοὺς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔδιδαν εὐκόλως τοιαύτας ἀδείας, καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς δουλείας. Ὁ Ἰ. Ρίζος Νερουλός, ὑποστηρίζει τὴν ἀντιθετὸν ἄποψιν γράφων δι: «Οἱ Τούρκοι ἀπηγόρευσαν αὐστηρότατα τὴν ἴδρυσιν δημοσίων σχολείων, ἀπὸ φόβον μὴπως οἱ χριστιανοὶ μορφωμένοι γίνουσι δοῦλοι ἐπικίνδυνοι καὶ δυσκολοκυβέρνητοι».

Κατὰ τοὺς ζοφεροὺς ἐκείνους αἰῶνας, τὸ «κρυφὸ σχολεῖον» προσεπάθησε νὰ διατηρήσῃ τὰ ζώπυρα τῆς Παιδείας εἰς τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους. Εἶναι πράγματι καταπληκτικόν, πῶς κατάρθωσαν οἱ ἀφανεῖς ἐκεῖνοι ἐργάται τοῦ πνεύματος νὰ διασώσουν τὸ φῶς τῆς Παιδείας ἐν μέσῳ τῶν δυσκολιῶν καὶ ἀντιξῶν συνθηκῶν. Ἀκόμη δὲ θαυμαστότερος εἶναι ὁ Ἑλληνικὸς λαός, ὁ ὁποῖος εἰς μίαν τῶν τραγικῶν ἐθνικῶν δοκιμασιῶν καὶ εἰς μίαν κατάστασιν ἐπαχθοῦς δουλείας καὶ πνευματικῆς σκότους, κατάρθωσε νὰ διατηρήσῃ ὡς κέρην ὀφθαλμοῦ τὴν Παιδείαν τοῦ καὶ παρὰ τὰ θάσσανα τῆς δουλείας εὕρισκέ καιρὸν καὶ διάθεσιν νὰ ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ἴδρυσιν

σχολείων καὶ τὴν διατήρησιν τῶν ἐθνικῶν τοῦ παραδόσεων μὲ κάθε θυσίαν.

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος δὲν ὑπάρχει ἄλλο παράδειγμα λαοῦ, ὁ ὁποῖος εὐρέθη εἰς παρομοίας δραματικὰς συνθήκας καὶ κατάρθωσε νὰ διατηρήσῃ τὴν Παιδείαν καὶ τὸν ἐθνισμὸν τοῦ. Τὸ γεγονός αὐτό, μία ἀπὸ τὰς ὠραιότερας καὶ πλέον θαυμαστάς σελίδας τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀποδεικνύει τὴν δύναμιν τῶν ἐθνικῶν μας παραδόσεων καὶ κυρίως τὴν ἔμφυτον ἀγάπην τοῦ λαοῦ μας πρὸς τὴν Παιδείαν καὶ τὰ γράμματα. Διὰ τοῦτο ἐνῶ ὁ κατακτητὴς ἐπιβάλλει τὸ σκότος καὶ τὴν θαρβαρότητα, ὁ λαός μας ζητεῖ τὸ φῶς, κατορθώνει νὰ κρύψῃ μερικὸς σπινθηρας μέσα εἰς τὴν στάκτην, οἱ ὁποῖοι θὰ μεγαλώσουν σιγά-σιγά καὶ θὰ γίνουσι ἀργότερον πνευματικοὶ πυρσοί, διὰ νὰ φωτίσουν τὸ ἔθνος, νὰ διαλύσουν τὰ σκότη τῆς δουλείας καὶ νὰ συντελέσουν εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ἔθνους ἀπὸ αὐτῆν.

Τὸ λεγόμενον πνευματικὸν σκότος τῆς δουλείας δὲν ὑπῆρξε πράγματι τόσοσ πυκνόν. Καὶ τοῦτο χάρις εἰς τὰ «κρυφὰ σχολεῖα» καὶ τὰ ἄλλα ἀνώτερα σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἤρχισαν νὰ ἱδρύνονται κυρίως ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος. Τὰ σχολεῖα αὐτὰ ὑπῆρξαν πνευματικοὶ πυρσοί, οἱ ὁποῖοι διέλυσαν τὰ σκότη τῆς δουλείας καὶ ἐδημιούργησαν ἐστίας πολιτισμοῦ καὶ προόδου. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἀνακαλύπτει ὄλο καὶ περισσοτέρας τοιαύτας πνευματικὰς ἐστίας καὶ τείνει ν' ἀποδείξῃ διὸ τότε τὰ σχολεῖα ἦσαν πολλὰ καὶ ἡ δράσις τῶν σημαντικῆν.

Ἀλλὰ τὰ ἀνώτερα σχολεῖα ἦσαν πολὺ ὀλίγα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς δουλείας. Ὅλον τὸ θᾶρος τῆς διασώσεως τῶν ἐθνικῶν μας παραδόσεων καὶ τῶν φῶτων τῆς Παιδείας, ἀνέλαβον οἱ διδάσκαλοι τοῦ «κρυφοῦ σχολεῖου», οἱ ὁποῖοι ἦσαν κυρίως ἱερεῖς ἢ μοναχοὶ γνωρίζοντες ἴσως ὀλίγα μόνον γράμματα, ἀλλὰ διαθέτοντες θερμὴν πίστιν, πατριωτισμὸν καὶ ἀγάπην πρὸς τὴν Παιδείαν. Αὐτοὶ μὲ πολλοὺς κόπους καὶ ἀγῶνας προσεπάθησαν νὰ διατηρήσουν τὸ φῶς τῆς Παιδείας, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον προητοίμασαν τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους μας κατὰ τὰ τέλη τῆς τουρκοκρατίας. Χωρὶς

τὸ ἔργον ἐκείνων τῶν ταπεινῶν καὶ ἀφανῶν διδασκάλων, δὲν θὰ καθίστατο δυνατὴ ἢ ἀνθησις τῆς Παιδείας κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, ἴσως δὲ καὶ ἡ ἔθνικὴ ἀναγέννησις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οἱ διδάσκαλοι ἐκεῖνοι ἔθεσαν καὶ τὰ θεμέλια τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

Τὰ «κρυφὰ σχολεῖα» ἦσαν κυρίως σχολεῖα στοιχειῶδους Παιδείας καὶ ἐλειτούργουν ἐνίοτε καὶ εἰς αὐτὰς τὰς οἰκίας τῶν διδασκάλων. Ἀντιθέτως τὰ σχολεῖα τῆς Μέσης Παιδείας, τὰ λεγόμενα Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἢ Ἑλληνομουσεῖα, ἐλειτούργουν εἰς ἰδιαιτέρα οἰκήματα πλησίον τῶν ναῶν καὶ ὄχι μυστικὰ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ὑπῆρχε ἐλευθερία καὶ συχναὶ ἦσαν αἱ αὐθαιρεσίαι τῶν Τούρκων, πολλὰ σχολεῖα στοιχειῶδους καὶ μέσης παιδείας, ἐλειτούργουν εἰς μέρη ὄρεινά, ὅπου δὲν ὑπῆρχον Τούρκοι. Εἰς τὰς ὄρεινὰς περιοχὰς κατέφυγον τότε πολλοὶ Ἕλληνες, διὰ τὸ ἀποφύγουν τὰς αὐθαιρεσίας τῶν Τούρκων. Ἐκεῖ διετηρήθησαν αἱ ἔθνικαὶ παραδόσεις καὶ ἡ Παιδεία. Ἐκεῖ ἔδρασαν οἱ κλέφτες καὶ ἀρματωλοὶ, ἀπὸ ἐκεῖ ἦλθε πάλιν ἡ ἐλευθερία.

Ἡ ἐν γένει ἐργασία, τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα καὶ ὁ τρόπος διδασκαλίας τῶν «κρυφῶν σχολειῶν» συνεχίζει τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Διὰ τοῦτο τὰ σχολεῖα ἐλειτούργουν εἰς τὰς μονὰς καὶ τοὺς νάρθηκας τῶν ναῶν. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν(1). Τὰ μοναστήρια καὶ πρὸ τῆς ἀλώσεως ἦσαν κέντρα Παιδείας, τόσον εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὅσον καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Σκοπὸς τῶν ἦτο κυρίως ἡ προετοιμασία ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι θὰ ὑπηρετήσουν τὴν ἐκκλησίαν ὡς κληρικοί ἢ μοναχοί, καθὼς καὶ ἡ ἐνίσχυσις τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἦτοι ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή τῶν παιδιῶν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας ὅμως προσετέθη καὶ ἄλλος σημαντικὸς σκοπός, ἡ διατήρησις τοῦ ἔθνικου φρονήματος, τῶν πνευματικῶν παραδόσεων καὶ ἰδανικῶν μας. Ἡ ἐκκλησία καὶ τὰ μοναστήρια ἐπεδόθησαν τότε μετὰ θερμοῦ ζήλου εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς Παιδείας καὶ τὴν ἀνοδὸν τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ. Εἰς πολλὰ μοναστήρια ἔπαιρναν πτωχὰ παιδιὰ ὡς

(1) Ὅρα Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν θῖος καὶ πολιτισμός, ἐν Ἀθήναις 1948, τ. Α, Ι.

ὑπότροφα καὶ τὰ ἐμόρφωναν, διὰ τὰ καταστοῦν ὠφέλιμα μέλη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ τὰ ἐργασθοῦν χάριν αὐτῆς.

Μολοντοὶ δὲν γνωρίζομεν πολλὰ πράγματα διὰ τὰ διδασκόμενα μαθήματα καὶ τὴν μέθοδον διδασκαλίας κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας, καθ' ἣν δὲν ὑπῆρχεν ὀργανωμένη πολιτεία, διὰ τὰ ἐπιβάλλει ἐν σύστημα, δυνάμεθα μὲ θάσιν τὴν παράδοσιν τὰ εἰπώμεν ὅτι τὰ κύρια μαθήματα ἦσαν ἡ ἀνάγνωσις, ἡ γραφὴ, ἡ ἀρίθμησις καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, συνήθη δὲ βιβλία ἦσαν τὸ Ψαλτῆρι καὶ ἡ Ὀκτώηχος καὶ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, ἡ δὲ μέθοδος ἀναλυτικὴ, ὅλα δηλαδὴ κατὰ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Τὰ μαθήματα φαίνεται ὅτι ἐγίνοντο ἄργα τὸ θράδυ ἢ ἐνωρίς τὸ πρωτὶ ἕνεκα τοῦ φόβου τῶν κατακτητῶν. Διὰ τοῦτο ἐπλάσθη τὸ γνωστὸν δημοτικὸν ἄσμα:

«Φεγγαράκι μου λαμπρό,
φέγγε μου τὰ περπατῶ,
τὰ πηγαίνω στὸ σχολεῖο,
τὰ μαθαίνω γράμματα,
τοῦ Θεοῦ τὰ πράγματα».

Ὁ Μ. Περάνθης περιγράφει παραστατικῶς τὴν ἐργασίαν τῶν σχολειῶν ἐκείνων(2): «Διδάσκουν νύχτα μὲ τὸ κερί, πρὶν ξημερώσει ἀκόμα. Τὰ παιδιὰ διολίσθαιναν ἀθόρυθα στὸ σκοτάδι, τὰ μὴν τὰ δεῖ Τούρκος, κί' ἦταν χαρούμενα ὅταν εἶχε φεγγάρι — πού τὸ τραγουδοῦσαν... Ἔφταναν σ' ἕνα γυμνὸ δωμάτιο σπιτιοῦ, στὸ νάρθηκα μιᾶς ἐκκλησίας, σ' ἕνα μπουντρούμι ἀνήλιαγο καὶ ὑγρό... Κάθονταν διπλοπόδι στὸ χῶμα ἢ στὶς πλάκες ἢ ἐπάνω σὲ πέτρες γύρω-γύρω. Μὲ τ' αὐτὶ τοὺς στημένο ἕξω, μπάς κί' ὀρμήσει ὁ ἀγαρηνός. Μὲ τὴ ματιά τοὺς στὸ μυστικὸ παραπόρτι, ἔτοιμοι τὰ τὸ σκάσουν ἂν χρειαστεῖ... Καὶ τὰ παίζουν τὸ κεφάλι τοὺς γιὰ πέντε κολλυθογράμματα! Τί μαθαίνουν; τὴν ἀλφαβῆτα, γιὰ τὰ διαβάξουν τὸ Ψαλτῆρι. Βιβλία δὲν εἶχαν. Ἡ ἀνάγνωσις γινόταν στὸ Ὀκτωῆχι. Ἐνας διάβαζε κί' οἱ ἄλλοι τοῦ κρατοῦσαν τὸ ἴσο, κουνῶντας ρυ-

(2) Μ. Περάνθη, Ἑλληνικὴ Πεζογραφία, Ἀθήνα, ἀ.έ. τ. Α', σελ. 17(2).

θμικά τὸ κορμί τους μπρὸς πίσω καὶ ψαλωδώντας τοὺς φθόγους τῆς Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς».

Ὁ δὲ Θ. Φωτεινόπουλος γράφει εἰς τὸ τέλος τοῦ σχετικοῦ ἀρθροῦ περὶ κρυφοῦ σχολειοῦ τῆς Μ.Π.Ε., τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν σημασίαν τῆς ἐργασίας τῶν σχολείων ἐκείνων: «Ἐντὸς τῶν σχολείων αὐτῶν οἱ μαθηταὶ ἠσθάνοντο ἑαυτοὺς ἀπηλλαγμένους, ἔστω καὶ προσκαίρως ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς δουλείας, καὶ μεταφερόμενοι εἰς τὸν ἰδανικὸν χῶρον τοῦ πνεύματος, ἀπέκτων συνείδησιν τοῦ ἱστορικοῦ μεγαλείου τοῦ ἔθνους τῶν καὶ ἐδοκίμαζον τὴν προαίσθησιν τῆς ἐπερχομένης ἀναστάσεως αὐτοῦ. Αἱ πρῶται ὅμως ἀκτίνες, αἱ ὁποῖαι διέσχισαν τὰ σκόπη τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἔθνικοῦ ληθάργου, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχε ριφθῆ τὸ ἔθνος, καὶ τὰ πρῶτα σκιρτήματα τῆς ἔθνικῆς ἀφυπνίσεως ἐξεπορεύθησαν ἀπὸ τὰ ταπεινά, ἀλλὰ ἱερά ἐκείνα καθιδρύματα, τὰ ὁποῖα καλοῦμεν κρυφὰ σχολεῖα» (3).

Ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολείων αὐτῶν ὅπως καὶ τῶν διδασκάλων εἶναι ἀγνωστος. Τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ἔργον αὐτῶν διέσωσε κυρίως ἡ προφορικὴ παράδοσις. Εἰς μερικὰ μέρη ὅμως ὑπάρχουν σαφέστεραι πληροφορία, διὰ τὴν λειτουργίαν αὐτῶν, ὅπως εἶναι τὸ κρυφὸ σχολεῖο τῆς νησίδος τῶν Ἰωαννίνων, τῆς νήσου Ἰου καὶ τῆς Μονῆς Φιλοσόφου παρὰ τὴν Δημητσάναν Ἀρκαδίας (4). Τὸ κρυφὸ σχολεῖο τῆς Μονῆς Φιλοσόφου εὐρίσκεται εἰς μίαν δύσβατον καὶ ἀπόκρημνον θέσιν, τὴν ὁποῖαν καὶ σήμερον ὁ λαὸς ἀποκαλεῖ «κρυφὸ σχολεῖο». Ἴσως ὅμως δὲν ἦσαν ὅλα τὰ «κρυφὰ σχολεῖα» εἰς παρομοίας ἀποκρήμνους καὶ ἀπροσίτους θέσεις. Ἴσως ἐλειτούργουν καὶ ἐντὸς τῶν πόλεων πάντοτε μυστικῶς καὶ μακρὰν ἀπὸ τὰ θλέμματα τῶν Τούρκων. Διὰ τοῦτο δὲν ἐσώθη τίποτε διὰ τὴν θέσιν καὶ τὸ ἔργον αὐτῶν.

Ἀλλὰ εἴτε εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ εἴτε εἰς ἀπρόσιτα καὶ μυστικὰ μέρη ἐλειτούργουν τὰ «κρυφὰ σχολεῖα», τὸ γεγονός εἶναι ὅτι ἐλειτούργουν ὑπὸ ἐξαιρέτως δυσμενεῖς συνθήκας, χωρὶς μέσα, μὲ πείναν, μὲ στερήσεις, μὲ τὸν συνεχῆ φό-

(3) Μεγάλη Παιδαγωγικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τ. 3ος, σελ. 523.

(4) Τ. Γριτσοπούλου, Μονὴ Φιλοσόφου, Ἀθήναι 1960.

βον τῶν Τούρκων. Πολλάκις οἱ μαθηταὶ ἠναγκάζοντο νὰ ὀδοποροῦν καὶ νὰ μεταβαίνουν εἰς μακρὰν ἀπόστασιν, εἰς ὄρεινά καὶ ἄβυσθα μέρη. Πρέπει νὰ εἶχαν πολὺν ἐνθουσιασμὸν καὶ ἀγάπην πρὸς τὰ γράμματα τὰ παιδιὰ ἐκείνα, διὰ νὰ ὑφίστανται τόσους κόπους καὶ ταλαιπωρίας χάριν τῆς ἐκμαθήσεως ὀλίγων γραμμάτων. Ὅχι ὀλιγώτερον θαυμαστὴ εἶναι ἡ ἐργατικότητα, ἡ ἐπιμονὴ καὶ ἡ ἀγάπη τῶν δασκάλων πρὸς τὰ παιδιὰ καὶ τὴν πρόοδον τοῦ ἔθνους.

Τὸ «κρυφὸ σχολεῖο» ἔδρασε κυρίως κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας τῆς δουλείας. Διότι μετὰ τὸ 1600 ὁ ζυγὸς τῆς δουλείας γίνεται ἐλαφρότερος, ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῶν Ἑλλήνων καλλιτερεύει, καὶ οὕτω ἰδρύονται πολλὰ σχολεῖα. Τότε πλέον τὸ κρυφὸ σχολεῖο ἀφοῦ ὑπηρετήσῃ τὸ ἔθνος πιστῶς εἰς καιροὺς λίαν δυσχειμέρους καὶ χαλεπούς, παρεχώρησε τὴν θέσιν του εἰς τὰ ἄλλα σχολεῖα, εἰς ἐπίσημα καὶ καλλίτερον ὀργανωμένα σχολεῖα, τὰ ὁποῖα συνετηροῦντο ἀπὸ τὰς Κοινοτήτας τῶν Ἑλλήνων. Τὴν πνευματικὴν ὅμως αὐτὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἀκμὴν τῶν νέων σχολείων, προητοίμασε μὲ ἀτήρητους πόνους καὶ ἀγῶνας, τὸ περίφημον κρυφὸ σχολεῖο, τὸ ὁποῖον πάντοτε ὁ λαὸς μας ἀναφέρει μὲ θαυμασμὸν, ἔθνικὴν συγκίνησιν καὶ εὐγνωμοσύνην, διότι αὐτὸ διέσωσε τὰ ἱερά καὶ ὄσια τοῦ ἔθνους.

Οι λόγιοι τῆς τουρκοκρατίας καὶ οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους

Ἐκτός ἀπὸ τοὺς ταπεινοὺς διδασκάλους τοῦ «κρυφοῦ σχολειοῦ» ὑπῆρξαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας καὶ περίφημοι λόγιοι, οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν σπουδαῖα συγγράμματα καὶ προήγαγον τὴν ἑλληνικὴν Παιδείαν καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, καθὼς καὶ ἄλλοι διακριθέντες ὡς διδάσκαλοι ἀνωτέρων σχολείων. Πολλοὶ τούτων ὀνομάζονται καὶ διδάσκαλοι τοῦ Γένους, ἐπεὶδὴ ἐνέπτυξαν σημαντικὴν δράσιν διὰ τὴν διάδοσιν τῆς Παιδείας καὶ τὸν φωτισμὸν τοῦ ἔθνους.

Οἱ ὄροι λόγιος τουρκοκρατίας καὶ διδάσκαλος τοῦ Γένους συχνὰ συγχέονται καὶ χρησιμοποιοῦνται ἀδιακρίτως διὰ τὰ ἴδια πρόσωπα, διότι πολλοὶ λόγιοι, ἂν μὴ οἱ περισσότεροι, ὑπῆρξαν καὶ περίφημοι διδάσκαλοι εἰς ὀνομαστά σχολεῖα τῆς ἐποχῆς τῶν. Ἄλλὰ ὑπάρχει κάποια διαφορὰ μεταξὺ τοῦ λογίου καὶ τοῦ διδασκάλου. Λόγιοι ὀνομάζοντο ὅσοι ἠσχολήθησαν μὲ τὰ γράμματα, ἀπέκτησαν μεγάλην μόρφωσιν καὶ ἔγραψαν σπουδαῖα βιβλία. Ἐκ τούτων μερικοὶ, καὶ μάλιστα οἱ λόγιοι τῶν πρώτων ἐτῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν, οἱ ὁποῖοι μετέβησαν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ εἰς ἄλλας χώρας τῆς Εὐρώπης, ἐδίδαξαν, ὅχι ὅμως τοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ τοὺς Εὐρωπαίους. Αὐτοὶ φυσικὰ δὲν ὀνομάζονται διδάσκαλοι τοῦ Γένους.

Διδάσκαλοι τοῦ Γένους ὀνομάζονται ὅμως πολλοὶ λόγιοι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐξήσκησαν συστηματικῶς τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου ἢ τὸ ἐξήσκησαν ἐπὶ μικρὸν τι διάστημα, καὶ κυρίως ἠσχολήθησαν μὲ τὸ θρησκευτικὸν κήρυγμα, ὅπως ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, ἢ μὲ τὴν συγγραφὴν βιβλίων, ὅπως ὁ Κοραΐς. Καὶ οὗτοι μὲ τὰ βιβλία καὶ τὰ κηρύγματά των ἀπέβλεψαν εἰς τὸν ἴδιον σκοπὸν μὲ τοὺς διδασκάλους καὶ ἐπέτυχον τὰ αὐτά, ἂν μὴ ἀνώτερα ἀποτελέσματα, ἤτοι τὴν διάδοσιν τῆς Παιδείας, τὴν ἐνίσχυσιν τῆς πίστεως καὶ τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τῶν

Ἑλλήνων. Διὰ τοῦτο ὀνομάζονται καὶ οἱ λόγιοι αὐτοὶ μὲ τὸν τιμητικὸν τίτλον «διδάσκαλοι τοῦ Γένους».

Ὁ ἔθνικός μας ἱστορικός Κ. Παπαρρηγόπουλος, κατακρίνει τοὺς λογίους, οἱ ὁποῖοι μετέβησαν εἰς τὴν Δύσιν, διὰ νὰ φωτίσουν τοὺς Εὐρωπαίους, διότι ἄφησαν τὴν χώραν χωρὶς διδασκάλους καὶ πνευματικοὺς ἡγέτας (Ἱστορία τοῦ Ἑλλην. Ἔθνους, τόμος Ε', κεφ. ἀποδημῖαι λογίων). Ἐν συνεχείᾳ ὁμοῦ εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον ἐπαινεῖ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἔμειναν εἰς τὴν χώραν μας καὶ εἰργάσθησαν διὰ τὴν ἀνόρθωσιν αὐτῆς: «Ὅθεν τὸ καθ' ἡμᾶς δὲν διστάζομεν νὰ κηρύξωμεν ὅτι ἰδίως συμπαθοῦμεν πρὸς τὴν μεγάλην ἐκείνην τῶν Ἑλλήνων μερίδα, οἵτινες παρέμειναν εἰς τὰς πατρίους ἐστίας, συνεχίζοντες τὸ ἔργον τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ καταπιεζόμενοι, θασσανιζόμενοι, θανατούμενοι, ἀλλὰ σώζοντες τὸ ἀνεκτίμητον κειμήλιον τοῦ ἔθνικοῦ φρονήματος» (1).

Ἄλλὰ ὅσον καὶ ἂν παρημέλησαν τὸ ἔθνος, οἱ λόγιοι τῆς διασπορᾶς, πρέπει νὰ δικαιολογηθοῦν, διότι δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐργασθοῦν ἴσως ὑπὸ τὰς ἐπικρατούσας τότε εἰς τὴν χώραν μας συνθήκας. Ἐπειτα εἰς τὴν Εὐρώπην ἐπετέλεσαν ἔργον σημαντικὸν διαδῶσαντες τὴν κλασσικὴν Παιδείαν καὶ συντελέσαντες εἰς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκτός δὲ τῆς τιμῆς, τὴν ὁποῖαν προσεπόρισαν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ Ἑλληνικὸν ὄνομα, δὲν ἔπαυσαν οὗτοι ἐργαζόμενοι διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος καὶ τὴν κήρυξιν σταυροφορίας ἐκ μέρους τῶν Εὐρωπαίων διὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Τούρκων ἐκ τῆς χώρας μας. Ἐπομένως δὲν δυνάμεθα νὰ τοὺς ἀρνηθῶμεν τὴν φιλοπατρίαν.

Ἄλλὰ περισσότερον θαυμαστοὶ εἶναι οἱ παραμείναντες εἰς τὴν ὑπόδουλον χώραν λόγιοι, οἱ ὁποῖοι εἰργάσθησαν ἐντατικῶς καὶ ὑπὸ λίαν δυσμενεῖς συνθήκας διὰ τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ οἱ λόγιοι τῆς διασπορᾶς καὶ οἱ παραμείναντες εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔχουν κοινὰ στοιχεῖα, τὴν μόρφωσιν καὶ τὸν πατριωτισμὸν, διαφέρουν δὲ ὅπως εἶναι γνω-

(1) Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἐκδ. Ἐλευθερουδάκη, 1932, τ. Ε2, σελ. 33.

στον κατά τούτο· ότι οί μὲν λόγιοι τῆς διασποράς μετέ-
θησαν εἰς τὴν Εὐρώπην, διὰ τὰ διδάξουν τὰ ἑλληνικὰ
γράμματα καὶ τὰ φωτίσουν τοὺς Εὐρωπαίους, οἱ δὲ διδάσκα-
λοι τοῦ Γένους μετέθησαν εἰς τὴν Εὐρώπην διὰ τὰ σπουδάσουν,
τὰ πάρουν πάλιν τὰ φῶτα τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τοὺς Εὐρω-
παίους, διὰ τὰ φωτίσουν τὸ ἔθνος. Καὶ αἱ δύο αὗται κατηγο-
ρίαι τῶν λογίων διαπνέονται ἀπὸ τὰ ἴδια ἰδιαιτικά, ἔχουν τὸ
ἴδιον ὄνειρον, ἦτοι τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος, καὶ οἱ μὲν
πρῶτοι εἰργάσθησαν ἐν μέσῳ τῶν ξένων προσπαθοῦντες τὰ
τοὺς παρακινήσουν τὰ ἔλθουν εἰς βοήθειαν τῶν Ἑλλήνων, οἱ
δὲ ἄλλοι εἰργάσθησαν πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος
τῶν ὑποδούλων, διὰ τὰ καταστοῦν ἄξιοι ν' ἀποτινάξουν μίαν
ἡμέραν τὸν τουρκικὸν ζυγὸν μετὰ τὰς ἰδίας τῶν δυνάμεις καὶ
χωρὶς τὴν βοήθειαν τῶν ξένων.

Οἱ παραμεινάντες ὅμως εἰς τὴν ὑπόδουλον χώραν λόγιοι,
ἐκακοποιήθησαν, ὑπέφεραν τὰ δεινὰ τῆς δουλείας μαζί με τοὺς
ἄλλους ὁμοεθνεῖς. Αὐτοὶ διέσωσαν τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν
καὶ Παιδείαν, αὐτοὶ ἔθεσαν τὰ θεμέλια τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ
καὶ ἐβοήθησαν τὸ ἔθνος μας τὰ ἀνασυντάξῃ τὰς δυνάμεις του
διὰ τὸν ὑπὲρ πάντων ἀγῶνα. Χωρὶς τὸ ἔργον αὐτῶν θὰ ἔμμενεν
ἡμιτελής καὶ περιωρισμένης σημασίας ἡ ἐργασία τῶν «κρυ-
φῶν σχολειῶν». Δὲν θὰ ἐπῆρχετο ἡ πνευματικὴ ἀναγέννησις
τοῦ ἔθνους καὶ ἡ προετοιμασία αὐτοῦ διὰ τὴν εἴσοδον τῆς χώ-
ρας μας εἰς τὸν πολιτικόν, εἰς τὴν χορείαν τῶν πολιτισμένων
καὶ ἐλευθέρων ἔθνων.

Οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους ἐδίδαξαν συστηματικώτερον τὰ
Ἑλληνικὰ γράμματα, ἐγνώρισαν καλλίτερα εἰς τοὺς Ἕλληνας
τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν μας καὶ τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς,
συνέδεσαν τὸν παλαιὸν μετὰ τὸν νέον Ἑλληνισμόν καὶ ἔκαμαν
τοὺς Ἕλληνας ὑπερηφάνους διὰ τὴν ἐνδοξὸν καταγωγὴν τῶν
καὶ τὴν ἀνωτερότητα τῶν ἐναντι τῶν Τούρκων. Οἱ διδάσκαλοι
αὐτοὶ προσεπάθησαν τὰ συνδυάσουν τὴν κλασσικὴν μετὰ τὴν θυ-
ζαντινὴν παράδοσιν καὶ δι' αὐτῶν τὰ ἐνισχύσουν τὴν ἐθνικὴν
συνείδησιν τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων καὶ τὰ τοὺς προετοιμά-
σου διὰ τὸν ἀγῶνα τῆς Ἑλευθερίας.

Οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους δὲν διεκρίθησαν μόνον διὰ τὴν

εὐρυτάτην Παιδείαν τῶν καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν τῶν, ἀλλὰ καὶ
διὰ τὴν ἐν γένει ἀρετὴν τῶν. Μαζί μετὰ τὴν μόρφωσιν συνδυά-
ζουν τὴν φιλοπατρίαν, τὴν εὐσέθειαν καὶ ἄλλας ἀρετάς. Μετὰ
τὰς ἀρετάς τῶν αὐτὰς ἐπιβάλλονται εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ
λαοῦ καὶ τῶν μαθητῶν τῶν, διδάσκουν δὲ ὄχι μόνον μετὰ
λόγια, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ παράδειγμά τῶν καὶ ἐνισχύουν τὴν
θρησκευτικὴν πίστιν καὶ τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν τῶν ὑποδούλων
Ἑλλήνων. Ἡ ἐργασία τῶν δὲν περιορίζεται εἰς τὸ σχολεῖον
συχνὰ κάμουν θρησκευτικὰ κηρύγματα καὶ ἔργα φιλανθρω-
πίας, διότι οἱ περισσότεροι τούτων εἶναι κληρικοὶ μετὰ θαυ-
τάτην πίστιν καὶ συνείδησιν περὶ τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς
τῶν ἀποστολῆς κατὰ τοὺς δυσκόλους ἐκείνους καιροὺς.

Πολλοὶ διδάσκαλοι διαφόρων σχολείων, ἐπειδὴ δὲν εἶχον
βιβλία διὰ τοὺς μαθητὰς τῶν, ἀντέγραφον ἀποσπάσματα ἀπὸ
διάφορα κείμενα καὶ τὰ ἐδίδον εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν ἢ τὰ
ἐχρησιμοποιοῦν ὡς βοηθήματα εἰς τὰ σχολεῖα. Τὰ χειρόγραφα
αὐτὰ ἀπανθίσματα εὐρίσκονται σήμερα εἰς πολλὰς βιβλιοθή-
κας καὶ ἀρχεῖα καὶ ὀνομάζονται «μαθηματάρια», διότι ἐχρησιμο-
ποιοῦντο ὡς διδακτικὰ βιβλία. Ὅσοι ὅμως ἠδύναντο καὶ εἶχον
τὴν ἀνάλογον μόρφωσιν καὶ τὰ οἰκονομικὰ μέσα, ἔγραφον καὶ
ἐξέδιδον ἴδια βιβλία πρὸς χρῆσιν τῶν σχολείων καὶ τῶν μορ-
φωμένων Ἑλλήνων. Τέλος ἄλλοι μετέφραζον ἔργα Εὐρωπαίων
φιλοσόφων καὶ ἐπιστημόνων πρὸς μετάδοσιν τῶν συγχρόνων
Εὐρωπαϊκῶν ἰδεῶν καὶ γνώσεων εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ ἐξύψω-
σιν τῆς Παιδείας τῶν.

Παρὰ τὴν ἔλλειψιν οἰκονομικῶν μέσων καὶ τυπογραφείων,
πολλὰ ἑλληνικὰ βιβλία ἐτυπώθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς
τουρκοκρατίας. Τὰ περισσότερα ἐκ τούτων ἐτυπώθησαν εἰς
τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας καὶ Βιέννης καὶ ἄλλων πόλεων τοῦ
ἐξωτερικοῦ, ὅπου ὑπῆρχον ἀξιόλογοι παρκοικαὶ Ἕλληνων. Τὸ
πρῶτον τυπογραφεῖον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἔφερον τὸ
1624 ὁ ρέκτης Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις, διὰ τοῦ Κε-
φαλληνίου μοναχοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ τυπο-
γραφεῖον κατεστράφη μετ' ὀλίγα ἔτη, ὅταν μετὰ διαβολὰς τῶν
Ἰησουϊτῶν ἐξεθρονίσθη ὁ Κύριλλος. Τὸ δεύτερον ἔφερον ὁ Γρη-
γόριος ὁ Ε', τὸ ὁποῖον πάλιν κατεστράφη τὸ 1821, ὅταν ἐξερα-

ράγη ή 'Ελληνική 'Επανάσταση με τούς θαναλισμούς του τουρκικού ὄχλου τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ πλουσία πνευματική παραγωγή τῶν ὑποδούλων 'Ελλήνων, μαρτυρεῖ τὴν συνέχειαν τῆς 'Ελληνικῆς πνευματικῆς παραδόσεως καὶ τὴν ἀγάπην αὐτῶν πρὸς τὴν Παιδείαν καὶ τὰ Γράμματα. Κατὰ τούς πρώτους αἰῶνας τῆς δουλείας τὰ περισσότερα βιβλία, τὰ ὁποῖα ἐξεδίδοντο, ἀναφέροντο εἰς θρησκευτικὰ θέματα. Ἐάν ρίψωμεν ἐν θλέμμα εἰς τὰς βιβλιογραφίας τῆς ἐποχῆς(2), θὰ ἴδωμεν νὰ ἀναφέρονται πολλὰ ἐκκλησιαστικά βιβλία, ἡ Ἁγία Γραφή, Ψαλτήρια, Λόγοι Πατέρων, κατηγορησεις, θίοι Ἁγίων καθὼς καὶ πολλὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰς θεολογικὰς διαφορὰς μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Καθολικῶν. Τὸ πλῆθος τῶν ἐκδοθέντων θρησκευτικῶν βιβλίων μαρτυρεῖ τὴν ἀγάπην καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς αὐτὰ, τὴν δίψαν του διὰ θρησκευτικὴν μόρφωσιν καὶ τὸν πόθον του πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς θρησκευτικῆς του πίστεως, ἡ ὁποία ἦτο τὸ στήριγμα καὶ ἡ παρηγορία του εἰς τὰς δεινὰς ἐκενας περιπτώσεις(3).

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ ἐτυπώνοντο καὶ πολλὰ φιλολογικὰ βιβλία, ὅπως ἀρχαῖα κείμενα, γραμματικά, λεξικά, χρηστομάθειαι καὶ ἄλλα. Ἐπίσης ἐτυπώθησαν καὶ πολλὰ φιλοσοφικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ βιβλία, ἀναφερόμενα εἰς τὰ Μεταφυσικά, τὴν Ἠθικὴν, τὴν Λογικὴν, τὰ Μαθηματικά, τὴν Γεωμετρίαν, τὴν Ἀστρονομίαν, τὰ Φυσικά, τὴν Γεωγραφίαν καὶ ἄλλα. Τέλος, ἐξεδόθησαν πολλὰ λογοτεχνικὰ ἔργα, καθὼς καὶ φυλλάδιὰ τινὰ λαϊκῆς φιλολογίας.

Ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος ἔχομεν στροφήν πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς μελέτας. Ἡ κίνησις τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ ρεαλισμοῦ καὶ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ εὐρίσκει ἀπήχησιν καὶ εἰς τὴν ὑπόδουλον Ἑλλάδα. Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν, ὡς γνωστόν, ἀνε-

(2) Α. Παπαδοπούλου — Βρεττοῦ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, τ. 2, ἐν Ἀθήναις 1854 καὶ 1857. Ἐπίσης Ε. Legrand, *Bibliographie Hellenique*.

(3) Γ. Βερίτη, Χριστιανικὸ βιβλίον καὶ ἀναγνωστικὸ κοινὸ στα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. «Ἀκτίνες» τεύχος 36/1943, σ. 134-138.

πτύχθη ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐπιστήμη εἰς τὴν Εὐρώπην, παραλλήλως δὲ ἐτονίσθη ἡ εἰσαγωγή τῶν ἐπιστημονικῶν μαθημάτων εἰς τὰ σχολεῖα τὴν ἐκπαιδευτικὴν αὐτὴν κίνησιν ὀνομάζομεν ρεαλισμόν, ἦτοι τάσιν πρὸς παροχὴν πραγματικῶν γνώσεων, ἦτοι γνώσεων ἀναφερομένων εἰς τὰ πράγματα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τὰς ὁποίας γνώσεις προσφέρουν αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι. Οἱ λόγιοι καὶ διδάσκαλοι τῆς ἐποχῆς με πρωτοπόρον τὸν Εὐγένιον Βούλγαριν, ἐνδιεφέρθησαν διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν νέων μαθημάτων καὶ τὴν διάδοσιν τῶν συγχρόνων κατακτήσεων τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐξέδωσαν πρὸς τοῦτο πολλὰ βιβλία. Ὁ καθηγητὴς τῆς ἀστρονομίας Δ. Κωτσάκης γράφει: «Αἱ θετικαὶ ἐπιστήμαι ἀρχίζουν τότε νὰ διδάσκονται ἐν Ἑλλάδι με τὸσον συγχρονισμόν καὶ τοιαύτην ἐνημέρωσιν, ὥστε εἰς πλείστα σημεῖα νὰ συναγωνίζεται ἐν προκειμένῳ ἡ Ἑλλάς τὰ Εὐρωπαϊκὰ ἐπιστημονικὰ κέντρα»(4). Ἡ ἐκδοτικὴ κίνησις αὐξάνει ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος με γεωμετρικὴν πρόοδον καὶ αὐτὸ μαρτυρεῖ τὴν ἔντασιν τῆς πνευματικῆς κινήσεως καὶ τὴν φιλομάθειαν τῶν Ἑλλήνων.

Τὸ σπουδαῖον δὲ εἶναι ὅτι πολλὰ Ἑλληνικὰ βιβλία καὶ μεταφράσεις ἔργων Εὐρωπαϊῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν διεδόθησαν διὰ τῶν σχολείων τῶν Παραδουναβίων Ἡγεμονιῶν καὶ εἰς τοὺς ὑπολοίπους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς. Πολλὰ δὲ τοιαῦτα βιβλία μετεφράσθησαν καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Σέρβων καὶ Ρουμάνων καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν καὶ πρόοδον τῶν λαῶν ἐκείνων(5). Πολλὰ πράγματι χρεωστοῦν οἱ λαοὶ τῆς βαλκανικῆς εἰς τοὺς Ἑλληνας διδασκάλους καὶ λογίους.

Ἄλλὰ περισσότερα ὀφείλει εἰς αὐτοὺς ὁ Ἑλληνισμός. Διὰ τοῦτο θὰ μνημονεύσωμεν τοὺς κυριωτέρους ἐξ αὐτῶν. Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας οἱ περισσότεροι διακεκριμένοι λόγιοι, ἔζησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐδί-

(3) Δ. Κωτσάκης, Οἱ εἰσηγηταὶ τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα. «Ἀκτίνες» τ. 36/1943, σελ. 92.

(5) Δ. Ζακυθνοῦ, Ὑπερθετικαὶ ἀξίαι τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας. «Νέα Ἐστία» Χριστούγεννα 1970, σ. 4-11

δαξαν εις την Μεγάλην Σχολήν του Γένους, όπως ο Γεώργιος Γεννάδιος ή Σχολάριος, ο Ματθαίος Καμαριώτης και άλλοι. Έπειτα άνεδείχθησαν σπουδαίοι λόγιοι και εις άλλας πόλεις, κυρίως εις τὰ μέρη εκείνα όπου υπήρξαν περίφημοι σχολαί, όπως εις τὰ Ίωάννινα, τὸ "Άγιον Όρος, τὴν Κοζάνη, τὴν Θεσσαλίαν, Εὐρυτανίαν και άλλαχοῦ.

Οί λόγοιο οὔτοι ἦσαν ὀλίγοι κατ' ἀρχάς, ἔπειτα ὁμως μετὴν πάροδοι του χρόνου ἐπληθύνθησαν, διὰ νὰ φθάσουν εις μέγαν ἀριθμὸν κατὰ τὰ τέλη τῆς Τουρκοκρατίας. Όπως γράφει ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ἐκ τῶν 230 Ἑλλήνων λογίων του 16ου αἰῶνος, μόνον οἱ 60 ἔζησαν εις τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατεχομένην χώραν, ἐκ τούτων δὲ μόνον 15 ἐξέδωκαν βιβλία, κυρίως θεολογικά (6). Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἔζησαν σπουδαίοι λόγοιο κυρίως εις Κρήτην, Ἐπὶάνησα και Βενετίαν. Ἀναφέρομεν μερικά σημαντικά ὀνόματα: Ἀντώνιος Ἐπαρχος, Ἰανὸς Λάσκαρις, Φραγκίσκος και Αἰμίλιος Πόρτος, Μελέτιος Πηγάς, Μάξιμος Μαργούνιος.

Οί λόγοιο πληθύνονται κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα. Ἀναφέρομεν πάλιν μερικοὺς ἀπὸ τοὺς σπουδαιοτέρους ἐξ αὐτῶν. Πρῶτος πρέπει νὰ ἀναφερθῆ ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις (1572 - 1638), ὁ ὁποῖος ἐφρόντισε δραστηρίως διὰ τὴν ἴδρυσιν σχολείων και τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γραμμάτων. Αὐτὸς ἔφερε τὸ πρῶτον τυπογραφεῖον εις Κωνσταντινούπολιν, ἔγραψε δὲ σπουδαία βιβλία. Εἶναι ὁ πρῶτος ἀναγεννητῆς τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας. Πολλὰ διδακτικά βιβλία ἔγραψε και ὁ περίφημος φαναριώτης και μέγας διερμηνεὺς τῆς Πύλης Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ὁ ἐξ ἀπορρήτων. Ὁ Φραγκίσκος Σκουῖφος, ὁ ὁποῖος ἔδρασε κυρίως εις Ἰταλίαν και Κέρκυραν, διεκρίθη ὡς ἐκκλησιαστικός ρήτωρ και συγγραφεὺς. Ὁ Λέων Ἀλλάτιος ἀπὸ τὴν Χίον, ἐγένετο βιβλιοφύλαξ του Βατικανοῦ, ἐξέδωσε δὲ πολλὰ περισπούδαστα ἔργα. Ὁ Βικέντιος Δαμῶδός, δρᾶσας κυρίως ἐν Κεφαλληνίᾳ, διέδωσε πρῶτος τὰς Εὐρωπαϊκὰς φιλοσοφικὰς ἰδέας εις τὴν Ἑλλάδα. Μαθητῆς του υπήρξεν ὁ περίφημος Εὐγένιος Βαύλαρις. Ἄλλος σπουδαῖος

(5) Κ. Παπαρρηγοπούλου, ἔ.ἀ. σελ. 163.

φιλόσοφος υπήρξεν ὁ Ἀθηναῖος λόγιος και κληρικός Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, ὁ ὁποῖος ἐσπούδασεν εις Ἰταλίαν. Αὐτὸς κυρίως ἐσυστηματοποίησε τὴν διδασκαλίαν τῆς φιλοσοφίας εις τὴν ὑπόδουλον Ἑλλάδα. Σημαντικὸν ἔργον του εἶναι τὸ «περὶ ἐπιστολικῶν τύπων», περιέχον μαθήματα ἐπιστολογραφίας. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐτυπώθη και ἀντεγράφη πολλάκις, ἀπετέλεσε δὲ βασικὸν βοήθημα διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν ἐκθέσεων. Τὸ εἶδος αὐτὸ του λόγου ἀπέκτησε μεγάλην ἀκμὴν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας.

Ὁ Ἡλίας Μηριάτης (1669-1714) ἀνήκει εις τὸ μεταίχμιον μεταξὺ 17ου και 18ου αἰῶνος. Διεκρίθη ὡς ἱεροκῆρυξ τῆς Μεγάλης του Χριστοῦ Ἐκκλησίας και ὡς Ἐπίσκοπος Κερνίτσης και Καλαθρῦτων ἀργότερον. Οἱ φλογεροὶ λόγοιο του, οἱ ὁποῖοι ἐνίσχυσαν τοὺς πιστοὺς, ἐτυπώθησαν ἀργότερον μετὴν «Διδαχαί», και ἀπετέλεσαν προσφιλὲς ἀνάγνωσμα και πνευματικὸν ἐντρύφημα τῶν Ἑλλήνων τῆς δουλείας, ἀλλὰ και σήμερον διαθάζονται εὐχαρίστως χάρις εις τὴν ἀπλότητα τῆς γλώσσης και τὴν γλαφυρότητα του ὕφους. Σύγχρονος αὐτοῦ εἶναι ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος, υἱὸς του Ἀλεξάνδρου και περίφημος ἡγεμὸν Μολδοβλαχίας, ὁποῦ διέδωσε τὴν Ἑλληνικὴν Παιδείαν και ἔγραψε και ὁ ἴδιος σπουδαία συγγράμματα.

Κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα κυριαρχεῖ ἡ μορφή του Εὐγενίου Βουλγάρους, ὁ ὁποῖος διετέλεσε διδάσκαλος εις πολλὰς ἀνωτέρας σχολὰς, ἔγραψε δὲ ἐκτὸς τῶν θεολογικῶν βιβλίων και πολλὰ ἀναφερόμενα εις τὰ Μαθηματικά, τὴν Μεταφυσικὴν, τὴν Λογικὴν, ἦτοι τὰς ἐπιστήμας και τὴν φιλοσοφίαν. Ἐκτὸς τούτων ὁ Βούλαρις μετέφρασε πολλὰ ἔργα Εὐρωπαίων και διέδωκεν εις τὴν χώραν μας τὰς φιλοσοφικὰς ἰδέας τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Βούλαρις μαζί μετὸν ἄλλον ἔσοχον κληρικὸν Νικηφόρον Θεοτόκην, ἐγένοντο οἱ εἰσηγηταὶ τῆς διδασκαλίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εις τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ ὁ Θεοτόκης ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐξαιρετικὰ ἐπιστημονικά και φιλοσοφικά του βιβλία εἶναι γνωστὸς κυρίως ἀπὸ τὸ «Κυριακοδρόμιόν» του, ἦτοι ἔρμηνείαν τῶν ἀναγιγνωσκομένων κατὰ τὰς Κυριακὰς ἀποσπασμάτων τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Εἰς τὴν χορείαν τῶν διδασκάλων του Γένους, κατατάσσεται

καὶ ὁ σοφός, ἀλλὰ ταπεινός, ἱερομόναχος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, ὁ ὁποῖος περιώδευσε τὴν Ἑλλάδα κηρύττων καὶ συνιστῶν παντοῦ τὴν ἴδρυσιν σχολείων. Μὲ τὰς ἐνεργείας του ἰδρύθησαν περίπου 200 δημοτικά καὶ 10 σχολεῖα ἀνώτερα. Ἡ παιδευτικὴ καὶ ἐθνικὴ δράσις του τὸν κατατάσσει μεταξύ τῶν κορυφαίων διδασκάλων τοῦ Γένους. Ἐξαίρετοι λόγιοι καὶ διδάσκαλοι εἰς τὴν Αἰτωλίαν ἀνεδείχθησαν οἱ Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλός καὶ ὁ μαθητὴς του Ἀναστάσιος Γόρδιος.

Πολλοὶ ἄλλοι περίφημοι διδάσκαλοι ἔδρασαν εἰς τὰς σχολὰς τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῆς Θεσσαλίας, περὶ τῶν ὁποίων θὰ κάμωμεν λόγον εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον. Παραλείπομεν ἄλλους οἱ ὁποῖοι ἔδρασαν εἰς τὰς Παραδουναθίους Ἡγεμονίας ἢ εἰς τὴν Εὐρώπην, ὅπως ὁ σοφὸς χῖος λόγιος Ἀδαμάντιος Κοραΐς, διότι ὁ κατάλογος θὰ ἦτο μακρὸς.

Ὑπὸ τὴν ἐμπνευσμένην καθοδήγησιν τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους ἐμορφώθησαν χιλιάδες Ἑλληνοπαίδων, διὰ τὰ ἀναδειχθῶν ἠγετικά καὶ εὐεργετικά στελέχη τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἀπὸ τὰ σχολεῖα ἐκεῖνα ἐξῆλθον πολλοὶ ἀνώτεροι κληρικοί, ἰατροί, λόγιοι, ἀγωνισταὶ τῆς Ἐλευθερίας καὶ ἄλλοι πολλαχῶς ὠφελήσαντες τὸ ἔθνος διὰ τῆς δράσεώς των. Τὸ σπουδαιότερον ὅμως εἶναι ὅτι ἐνίσχυσαν τὴν πίστιν καὶ τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν τῶν ὑποδούλων. Διὰ τοῦτο γράφει περὶ αὐτῶν ὁ Βαλαωρίτης: «ἄγρυπνοι, ἀκάματοι, ἔσκαπτον ἐν κρυπτῷ διὰ τοῦ αἰχμηροῦ καλάμου των μυστικὴν ὑπόνομον, ἥτις ἔπρεπε μίαν ἡμέραν ν' ἀνατινάξῃ τὸν πολυχρόνιον ὄγκον τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ... Οἱ ἀφανεῖς, ἀλλ' ἀείμηστοι διδάσκαλοι τῶν ἑλληνικῶν γραμμῶν, παρεσκεύασαν τὴν ἡμέραν τῆς ἐθνικῆς ἐξεγέρσεως, ὅσον καὶ οἱ λεοντόκαρδοι μαχηταὶ τῶν ἑλληνικῶν ὁρέων».

Τὰ πνευματικὰ ρεύματα καὶ αἱ ἰδέαι τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τουρκοκρατίας

Τὰς ἰδέας καὶ τὰ ἐπικρατοῦντα πνευματικὰ ρεύματα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας, εὐρίσκομεν κυρίως εἰς τὰ ἔργα τῶν λογίων καὶ εἰς τὴν ἐκπαιδευτικὴν κίνησιν τῆς ἐποχῆς. Ἡ πνευματικὴ κίνησις τότε ἦτο συνηρημένη μὲ τὴν Παιδείαν, τὰ δὲ σχολεῖα ἦσαν κυρίως ὁ στίθος τῆς πάλης τῶν ἰδεῶν, τῆς ἐκφράσεως τῶν πνευματικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς. Αἱ διατυπωθεῖσαι κατὰ καιροὺς ἰδέαι καὶ αἱ πνευματικαὶ τάσεις τῆς ἐποχῆς δεικνύουσι τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν καὶ πορείαν τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, ἢ ὁποῖα ὅμως δὲν ἦτο πάντοτε ὁμαλὴ, ἀλλὰ ἐπροχώρει μέσῳ πνευματικῶν ἀντιθέσεων, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐρίδων. Αἱ πνευματικαὶ ὅμως αὗται ἀντιθέσεις συνετέλεσαν εἰς θαυμασίαν διαμόρφωσιν τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, τὴν θεμελίωσιν τοῦ πνευματικοῦ θίου καὶ πολιτισμοῦ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος.

Δυστυχῶς ὅμως ἡ θαυμασιὰ αὕτη ἀλλαγὴ καὶ μετάβασις ἀπὸ τοῦ μεσαιωνικοῦ εἰς τὸν νεώτερον Ἑλληνισμόν ἔγινε συχνὰ μὲ ὀξυτάτας ἀντιθέσεις τῶν πνευματικῶν ἠγετῶν τοῦ ἔθνους. Ἡ ἱστορία μας δὲν ἔχει μόνον πολιτικὰς διαιρέσεις καὶ ξιρίδας, ἀλλὰ καὶ πνευματικὰς. Ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ἐν γένει προχωρεῖ συχνὰ μὲ τοιαύτας ἀντιθέσεις καὶ συγκρούσεις ἰδεῶν, μὲ πάλιν τῶν παλαιῶν ἀπόψεων πρὸς τὰς νέας. Ἡ πρόοδος ὅμως ἐπέρχεται συνήθως ὄχι μὲ τὴν ἔξαισιν τῶν παθῶν, ἀλλὰ μὲ τοὺς νομίμους καὶ μετριοπαθεῖς ἀγῶνας καὶ τὸν συγκερασμὸν τῶν ἀντιθέσεων. Ἡ χρυσὴ μέση ὁδός, τὴν ὁποῖαν ἐδίδαξεν ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι συχνὰ ἢ καλυτέρα λύσις, τὴν ὁποῖαν ὅμως δὲν κατώρθωσαν πολλάκις νὰ εὑροῦν οἱ Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι συχνὰ ἐκυμάνθησαν μεταξύ τῶν δύο ἄκρων. Ἡ με-

λέτη τῶν ἀντιθέσεων καὶ τῶν ἐρίδων αὐτῶν ἵσως μᾶς βοηθήσῃ εἰς τὴν ἐξαγωγήν διδαγμάτων διὰ τὴν καλλιτέραν ἀντιμετώπισιν παρομοίων προβλημάτων καὶ εἰς τὸ μέλλον.

Ἦδη ἀπὸ τοῦς τελευταίους αἰῶνας τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, οἱ λόγοι διηρέθησαν μὲ τὸν γνώστὸν κίνημα τοῦ ἡσυχασμοῦ, τὸ ὁποῖον ἐδημιουργήθη εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος. Οἱ ἡσυχασταὶ ἦσαν μυστικισταί, ἐπίστευον ὅτι διὰ νὰ πλησιάσωμεν τὸν Θεὸν χρειάζεται περισσότερο τὸ συναίσθημα, ἢ ἡσυχία καὶ ἢ προσευχή, παρὰ ἢ φιλοσοφία. Τὴν κίνησιν αὐτὴν ἐπολέμησεν ὁ ὑπόπτιων ἀρχῶν μοναχὸς Βαρλαάμ, ἀλλὰ τὴν ὑπεστήριξεν ἐνθέρμως ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Γρηγόριος Παλαμάς καὶ ἄλλοι καὶ διὰ τοῦτο ἐπεκράτησεν αὐτὴ εἰς τὴν Ἄνατολιν.

Ἄλλος ἀντίθετος πρὸς τὴν κίνησιν τοῦ ἡσυχασμοῦ ὑπῆρξεν ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ Γεώργιος Γεμιστὸς ἢ Πλήθων (1355 - 1453), ὁ ὁποῖος ἤθελε ἀναθίωσιν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ τῆς πλατωνικῆς ἢ μᾶλλον τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας. Κατὰ τὸν Καθηγητὴν Δ. Τσάκωναν, ἡ ἀντίθεσις τῶν Οὐμανιστῶν τοῦ Μυστρᾶ μὲ τὸν συντηρητικὸν στοχασμὸν τῆς Ὀρθοδοξίας, προητοίμασε τὴν ἐθνικὴν ἀφύπνισιν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Διότι γράφει: «Ὁ Πλήθων ἐπεκτείνων τὴν Οὐμανιστικὴν ἀντίληψιν τοῦ ἐκ Καλαθρίας Ἑλληνομοναχοῦ Βαρλαάμ (1290 - 1350) ἀντιπροσωπεύει εἰς τὸ νεοπλατωνικὸν κήρυγμά του τὴν ἐπιστροφὴν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων εἰς τὴν ἀρχαιότητα» (1).

Ἄλλη ἀντίθεσις τῶν λογίων τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἢ μεταξὺ ἐνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν. Οἱ Ἐνωτικοὶ ἐπίστευον ὅτι μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Πάπα θὰ ἀπεκρουόντο οἱ Τούρκοι. Οἱ ἀνθενωτικοὶ δὲν ἤθελον τὴν ὑποταγὴν τῆς Ὀρθοδοξίας εἰς τὸν Παπισμὸν καὶ μὲ τὴν ἀντίθεσιν τῶν αὐτῶν ἐξέφραζον τὴν ἀντίδρασιν τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν ἀφομοίωσιν μὲ τοὺς Δυτικούς καὶ τὴν ὑποταγὴν εἰς αὐτούς, τὴν τάσιν τῆς

(1) Δ. Τσάκωναν, Κοινωνιολογία τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος, Ἔκδ. Β', Ἀθήναι 1969, σελ. 22.

πνευματικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐθνικῆς αὐτοτελείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ θρησκευτικὴ αὐτὴ ἀντίθεσις πρὸς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν, ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν, καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας, ἐξ αἰτίας ἰδίως τῶν προσηλυτιστικῶν ἐνεργειῶν τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο τὰ περισσότερα ἔργα τῶν λογίων ἀνεφέροντο εἰς τὰς δογματικὰς διαφορὰς Ὀρθοδόξων καὶ Καθολικῶν, οἱ δὲ ἱερεῖς καὶ διδάσκαλοι προσεπάθουν νὰ διδάξουν εἰς τὸν λαὸν καὶ εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν τὰ δόγματα τῆς Ὀρθοδοξίας, τονίζοντες τὰ σημεῖα διαφορᾶς αὐτῆς μὲ τοὺς Δυτικούς καὶ τοῦτο διὰ νὰ διατηρήσουν ἀμείωτον τὴν πίστιν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ καθάραν τὴν ἐθνικὴν τῶν συνείδησιν.

Ἐξ ἄλλου οἱ καταφυγόντιες εἰς τὴν Δύσιν Ἑλληνες λόγοι διηρέθησαν εἰς ἀριστοτελικούς καὶ πλατωνικούς, καὶ συνέχισαν καὶ ἐκεῖ σφοδρῶς τὰς πνευματικὰς τῶν ἐρίδας. Τὰς ἀντιθέσεις αὐτὰς προσεπάθησε νὰ συμβιβάσῃ ὁ Βησσαρίων, ὁ ὁποῖος καίτοι πλατωνικός, ἔλεγε: «Ἐμὲ δὲ φιλοῦντα μὲν ἴσθι Πλάτωνα, φιλοῦντα δ' Ἀριστοτέλην καὶ ὡς σοφωτάτῳ σεβόμενον ἑκατέρῳ». Καὶ εἰς μὲν τὴν Δύσιν τὰ πνεύματα ἀφύπνισθησαν μὲ τὰς Πλατωνικὰς σπουδὰς καὶ ἀνεπτύχθη ἢ φιλοσοφία καὶ ἢ ἐπιστήμη, εἰς δὲ τὴν Ἄνατολιν, καίτοι δὲν παρημελήθη πλήρως ὁ Πλάτων, ἐπεκράτησε κυρίως ἢ ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία, τὴν ὁποῖαν θὰ πολεμήσουν κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις καὶ ἄλλοι.

Τὴν ἀριστοτελικὴν παράδοσιν ὑπεστήριξε καὶ ἐσυστηματοποίησε κυρίως ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, ὁ ὁποῖος ἐσπούδασεν εἰς Ἰταλίαν καὶ ἔλθων εἰς Κωνσταντινούπολιν (1624), ἀναδιωργάνωσε τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν. Αὐτὸς καθιέρωσε τὴν συστηματικὴν ἐρμηνεῖαν τῶν Ἀριστοτελικῶν κειμένων κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν Δυτικῶν Πανεπιστημίων. Τὸ κύρος αὐτοῦ ἐπεβλήθη τόσο, ὥστε αἱ ἰδέαι του ἐπεκράτησαν καθ' ὅλην τὴν τουρκοκρατίαν καὶ διεμόρφωσαν μίαν τυπικὴν θεώρησιν τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν.

Μίαν ἀνανέωσιν τῆς Παιδείας καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς

του ἔθνους ἐπεδίωξεν ἀργότερον ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις (μέσα 18ου αἰῶνος), ὁ ὁποῖος εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰς ἰδέας τῶν φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς του, (Leibniz, Locke, Wolf) καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Διὰ τὰς καινοτομίας του αὐτὰς ἐπολεμήθη ἀπὸ πολλοὺς ὁ Βούλγαρις, ὅπως καὶ οἱ ὄπαδοί του, οἱ ὁποῖοι προχωροῦντες πέραν τῆς γραμμῆς τοῦ Βουλγάρεως, ἠθέλησαν νὰ διαδώσουν τὰς ἰδέας τῶν Γάλλων διαφωτιστῶν καὶ ἐγκυκλοπαιδιστῶν.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον οἱ Ἕλληνες λόγιοι τοῦ 18ου αἰῶνος διηρέθησαν εἰς δύο παρατάξεις, εἰς τοὺς ὄπαδοὺς τῆς Συζαντινῆς, τῆς Ἑλληνοχριστιανικῆς παραδόσεως, καὶ εἰς τοὺς νεωτεριστάς, οἱ ὁποῖοι ἤθελον νὰ συνδυάσουν τὴν παράδοσιν μὲ τὰς συγχρόνους εὐρωπαϊκὰς ἰδέας. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνήκουν οἱ Ἀθανάσιος Πάριος, Νικόδημος Ἀγιορείτης, Μακάριος Νοταρᾶς καὶ ἄλλοι, εἰς δὲ τὴν δευτέραν οἱ διδάσκαλοι τῶν Σχολῶν Ἰωαννίνων, Θεσσαλίας, Βουκορεστίου καὶ οἱ Ἑπτανήσιοι καὶ οἱ Ἕλληνες τοῦ Ἐξωτερικοῦ (Βενετίας, Βιέννης κλπ., ἦτοι Ἀθανάσιος Ψαλίδας, Λάμπρος Φωτιάδης, Βενιαμὶν Λέσθιος, Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, κ.ἄ.).

Τὰ Ἰωάννινα ὑπῆρξαν σπουδαῖον πνευματικὸν κέντρον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας, ὄχι μόνον ἕνεκα τῶν πολλῶν καὶ ὀνομαστῶν σχολῶν των, ἀλλὰ καὶ ἐξ αἰτίας τῶν διδασκάλων, οἱ ὁποῖοι ἐδίδαξαν εἰς αὐτὰς καὶ οἱ ὁποῖοι εἶχον πανελλήνιον λάμπριν. Ἐκτὸς τούτου τὰ Ἰωάννινα εἶχον οἰκονομικὴν ἀκμὴν καὶ σχετικὴν διοικητικὴν αὐτοτέλειαν, πού τοὺς ἐβόηθησαν νὰ ἐπιδοθοῦν εἰς τὰ γράμματα. Ἡ γειννίασις αὐτῶν μὲ τὴν Βενετίαν καὶ ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Δύσιν, τοὺς ἔδωκε τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσουν τὴν πνευματικὴν κίνησιν τοῦ ἔξωτερικοῦ. Πολλοὶ Ἰωαννῖται μετέβησαν εἰς Βενετίαν καὶ πλουτήσαντες διέθεσαν τὴν περιουσίαν των διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς Παιδείας τῆς πατρίδος των. Ἄλλοι δὲ ἰδρυσαν τυπογραφεῖα καὶ ἐτύπωσαν πολλὰ βιβλία, διὰ τὴν πνευματικὴν κατάρτισιν καὶ μόρφωσιν τῶν Ἑλλήνων. Περίφημα εἶναι τὰ τυπογραφεῖα τῶν Ἰωαννιτῶν Θεοδοσίου, Σάρρου καὶ Γλυκέως εἰς τὴν Βενετίαν, τὰ ὁποῖα πολὺ συνετέλεσαν εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ἑλλήνων.

Εἰς τὰς σχολὰς τῶν Ἰωαννίνων ἐδιδάχθησαν πρῶτον αἱ νεώτεροι φιλοσοφικαὶ ἰδέαι καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ μαθήματα. Ἄς μὴ νομίσωμεν ὅμως ὅτι οἱ διδάσκαλοι ἐκεῖνοι ἦσαν ὑπὲρ πάν ὄριον ρηξικέλευθοι καὶ ἤθελον τελείαν ἀποκοπὴν ἀπὸ τὴν παράδοσιν. Ἄλλωστε αὐτοὶ ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον κληρικοὶ καὶ ἐσέβοντο καὶ ἠγάπων τὴν ὀρθοδοξίαν. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κυρίως ἐπεδίωξαν ἦτο νὰ συνδυάσουν τὴν πνευματικὴν παράδοσιν τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν δυτικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐπιστήμην, νὰ εἰσαγάγουν τὰς νέας γνώσεις εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, νὰ συγχρονίσουν τὴν Παιδείαν μας. Ἀναφέρομεν τὰ ὀνόματα τῶν κυριωτέρων νεωτεριστῶν λογίων τῶν σχολῶν τῶν Ἰωαννίνων: Γεώργιος Σουγδουρῆς, Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ κυρίως ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις.

Μετὰ τὰ Ἰωάννινα, σπουδαῖαν πνευματικὴν κίνησιν ἔχομεν εἰς τὴν Θεσσαλίαν. Καὶ ἐκεῖ ἤκμασαν πολλοὶ περίφημοι σχολαί, διέπρεψαν ἕξοχοι διδάσκαλοι καὶ λόγιοι. Ἐχομεν ἐκεῖ τὰς σχολὰς τῶν χωρίων τοῦ Πηλίου, τοῦ Τυρνάβου, Λαρίσης, Τσαριτσάνης, Τρικάλων, Μετεώρων καὶ πολλὰς ἄλλας. Διὰ τὰ σχολεῖα τῶν χωρίων τοῦ Πηλίου, ὁ ἐκεῖθεν καταγόμενος λόγιος καὶ κληρικὸς Ἀνθιμος Γαζῆς ἔγραφε τὸ 1807: «Ὅλαι αἱ κωμπούλεις ἔχουσι σχολεῖα Ἑλληνικά, ὅπου καὶ μικραὶ τινες βιβλιοθήκαι εὐρίσκονται... κατὰ δὲ τὰ πολιτικὰ διοικοῦνται δημοκρατικῶς μὲ πατριωτισμὸν, ἐξαρτῶμεναι ἀμέσως ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐκλέγοντες κατ' ἔτος γέροντας, οἳτινες ἔχουσι ὄλην τὴν φροντίδα τῆς πατρίδος των». Περίφημον ὑπῆρξε τὸ σχολεῖον τῆς Ζαγοράς τοῦ Πηλίου, τὸ ὁποῖον ἰδρύθη τὸ 1712 καὶ ἐκαλεῖτο Ἑλληνομουσεῖον, εἶχε δὲ ὠραῖον κτίριον καὶ βιβλιοθήκην. Ἡ διδασκαλία συνεπληρώνετο μὲ ἀτομικὴν μελέτην εἰς τὴν βιβλιοθήκην, ἡ ὁποία ἦτο κεκοσμημένη μὲ εἰκόνας ἁγίων καὶ ἐξόχων ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος καὶ ὁμοίαιζε μὲ ναόν.

Διὰ νὰ δεῖξωμεν τὴν σπουδαιότητα καὶ τὸ ἔργον τῶν σχολείων τῆς Θεσσαλίας, ἀναφέρομεν τὰ ὀνόματα μερικῶν περιφημῶν λογίων καὶ διδασκάλων τοῦ Γένους, οἱ ὁποῖοι ἐξῆλθον ἀπὸ αὐτὰς: Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, Δανιὴλ Φιλιππίδης, Ἀνθιμος Γαζῆς, Κωνσταντῖνος Κούμας, Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος

ὁ ἔξ Οἰκονόμων, Ρήγας Βελεστινλῆς καὶ ἄλλοι. Οἱ περισσότεροι ἔξ αὐτῶν ἦσαν νεωτερισταὶ καὶ ἄνθρωποι μὲ εὐρωπαϊκὴν μόρφωσιν καὶ πολλὰς γνώσεις ὄχι μόνον θεολογικὰς, ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς. Ἐγραψαν δὲ οὗτοι πολλὰ βιβλία πρὸς προαγωγὴν τοῦ πνευματικοῦ θίου καὶ τῆς παιδείας τῶν Ἑλλήνων.

Ἄναφερομεν τοὺς τίτλους μερικῶν χαρακτηριστικῶν βιβλίων ἐκδοθέντων ὑπὸ τῶν Θεσσαλῶν λογίων, διὰ νὰ δείξωμεν τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ἀξίαν τῆς πνευματικῆς τῶν συμβολῆς: 1) Τὴν Νεωτερικὴν Γεωγραφίαν τῶν Δανιὴλ Φιλιππίδου καὶ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ, 2) Τὸ τρίτομον Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ, 3) Τὴν δωδεκάτομον Ἱστορίαν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων τοῦ Κωνσταντίνου Κούμα, 4) Τὸ ἀπάνθισμα Φυσικῆς τοῦ Ρήγα, καὶ ἄλλα.

Οἱ λόγοι ἐκ Θεσσαλίας μαζὶ μὲ τοὺς διδασκάλους τῶν σχολῶν τῶν Ἰωαννίνων ἀποτελοῦν τὴν πνευματικὴν πρωτοπορίαν τοῦ ἔθνους, εἶναι οἱ οἰκοδόμοι καὶ διαμορφωταὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Ἐκτὸς τῶν νέων μαθημάτων καὶ ἰδεῶν εἰς τὰ σχολεῖα αὐτὰ ἐφηρμόθησαν καὶ αἱ νεώτεροι παιδαγωγικαὶ ἰδέαι καὶ ἐγινε προσπάθεια ἀντικαταστάσεως τῆς παλαιᾶς διδακτικῆς μεθόδου τῆς ψυχαγωγίας διὰ τῆς μονολεκτικῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς ἐμβραθύνσεως εἰς τὰ νοήματα τῶν κειμένων.

Τοὺς λογίους καὶ διδασκάλους τοῦ Γένους ἀπασχόλησαν καὶ πολλὰ παιδαγωγικὰ προβλήματα, ὅπως τοῦ σκοποῦ καὶ τῶν μέσων τῆς ἀγωγῆς, τῶν τρόπων καὶ μεθόδων διδασκαλίας καὶ ἄλλα τὰ ὁποῖα ἀνεφέραμεν εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον.

Ἄλλο πρόβλημα τὸ ὁποῖον ἀπασχόλησε πολὺ τοὺς Ἑλληνας τότε καὶ ἐδημιούργησε διχασμὸν καὶ δξύτατα πάθη, ἦτο τὸ γλωσσικὸν πρόβλημα. Τοῦτο ἐτέθη κυρίως κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ προεκάλεσε πολλὰς ξριδας μέχρι καὶ σήμερον. Ὡς γνωστὸν ἀπὸ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ τῆς τουρκοκρατίας, ἐπεκράτησεν ὁ ἄττικισμὸς, δηλ. ἡ τάσις τῆς μιμῆσεως τῆς δοκίμου γλώσσης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Μετὰ τὴν ἄλωσιν μερικοὶ λόγοι ἤρχισαν νὰ χρη-

σιμοποιοῦν τὴν λαλουμένην γλῶσσαν, ἐνῶ ἡ πλειονότης ἐχρησιμοποιοῦσε τὴν ἀρχαίαν. Παραλλήλως ὅμως ἀνεπτύχθη ἡ δημοτικὴ ποίσις καὶ ἡ λογοτεχνία εἰς λαϊκὴν γλῶσσαν. Οὕτω κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος διεμορφώθησαν δύο ἀντίθετοι γλωσσικαὶ παρατάξεις, αἱ ὁποῖαι ἦτο φυσικὸν νὰ συγκρουσθοῦν: ἡ τῶν δημοτικιστῶν καὶ ἡ τῶν ἀρχαϊστῶν. Εἰς τὴν πρώτην ἀνήκουν ὁ Βηλαρᾶς, ὁ Χριστόπουλος, ὁ Ρήγας, ὁ Καταρτζῆς καὶ ἄλλοι, εἰς τὴν δευτέραν ὁ Νεόφυτος Δούκας, ὁ Παν. Κοδρικᾶς κ.ἄ.

Ὁ σοφὸς Χίος λόγιος Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ἠθέλησε νὰ χαράξῃ μέσην ὁδὸν καὶ ἐδίδαξε τὸν καθαρμὸν τῆς γλώσσης ἀπὸ τὰς ξένας λέξεις, ἀπλοποίησιν μερικῶν τύπων καὶ προσθήκων καταλήξεων εἰς τὰς λέξεις τῆς δημοτικῆς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐδημιούργησε τὴν καθαρῆς. Δυστυχῶς ὅμως αἱ ἰδέαι του ἐπολεμήθησαν σφοδρῶς καὶ ἐπεκράτησαν αἱ ἀπόψεις τῶν ἐξτρεμιστῶν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διαιωισθῇ τὸ γλωσσικὸν πρόβλημα καὶ νὰ παραμείνῃ ἄλυτον μέχρι σήμερον.

Ὁ Κοραῆς ὑπῆρξε μία κορυφαία πνευματικὴ φυσιογνωμία τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἐφώτισε τὴν Ἑλλάδα μὲ τὰ συγγράμματά του καὶ προητοίμασε τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν διὰ τῆς ἐνισχύσεως τῆς παιδείας περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον. Ἐσχολήθη μὲ ὅλα τὰ τότε προβλήματα τῆς πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἔδωσε σοφὰς λύσεις εἰς αὐτά. Διὰ τοῦτο δικαίως χαρακτηρίζεται ὡς ὁ ἐξοχώτερος τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους.

Ἡ πνευματικὴ προσπάθεια τῶν λογίων, αἱ ἰδεολογικαὶ τῶν ἀντιθέσεις καὶ οἱ ἀγῶνες τῶν ἐκφράζουν τὴν ἀγωνίαν καὶ τὰς ἀναζητήσεις τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Οἱ λόγοι τῆς Τουρκοκρατίας ἔθεσαν τὰ προβλήματα τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ καὶ τὰ θεμέλια τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος.

Διάγραμμα τής καταστάσεως τών έλληνικῶν σχολείων ἐπί τουρκοκρατίας

Ὅπως ἀνεφέραμεν εἰς προηγούμενα κεφάλαια, μετὰ τὴν ἄλωσιν ἔκλεισαν σχεδὸν ὅλα τὰ ἀνώτερα σχολεῖα, διότι οἱ λόγιοι ἔφυγον εἰς τὴν Δύσιν καὶ λόγῳ τῶν ἀθλίων συνθηκῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπεκράτησαν εἰς τὴν ὑπόδουλον χώραν. Διειτηρήθησαν μόνον τὰ κατώτερα σχολεῖα εἰς τὰς μονὰς καὶ τοὺς νάρθηκας τῶν ναῶν. Ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ὡς στοργικὴ μήτηρ ἀνέλαθε τὴν προστασίαν καὶ τὴν πνευματικὴν καθοδήγησιν τῶν ὑποδούλων εἰς τοὺς δυσκόλους ἐκείνους καιροὺς, ἐφρόντισε καὶ περὶ τῆς Παιδείας, διότι κατενόησε τὴν σημασίαν αὐτῆς ὄχι μόνον διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος καὶ τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων καὶ ἰδανικῶν τῶν Ἑλλήνων.

Διὰ τοῦτο δύο ἔτη μετὰ τὴν ἄλωσιν ὁ Πατριάρχης Γεννάδιος ὁ Σχολάριος, ἵδρυσεν τὴν πρώτην ἀνωτέραν Σχολὴν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν περίφημον Μεγάλην Σχολὴν τοῦ Γένους, ὅπως ὠνομάσθη ἀργότερον. Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ συνεστήθη διὰ τὴν προετοιμασίαν κληρικῶν καὶ στελεχῶν τῆς ἐκκλησίας. Ἦτο δὲ κατ' ἀρχὰς ἐν εἶδος ἀνωτέρας ἐκκλησιαστικῆς σχολῆς. Κατόπιν ὅμως ἔλαθε ἀνώτερον χαρακτῆρα καὶ πολλοὶ ἀποφοιτήσαντες ἐξ αὐτῆς μετέβησαν εἰς τὴν Δύσιν πρὸς συμπλήρωσιν τῶν σπουδῶν των καὶ διέπρεψαν ὡς ἀνώτεροι κληρικοί, λόγιοι, ἰατροί, ἀκόμη δὲ καὶ ὡς ἀξιωματοῦχοι τῆς Πύλης.

Εἰς τὸ Πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖον ἀπέβη τότε ἡ πνευματικὴ μητρόπολις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸ θρησκευτικὸν καὶ πολιτικὸν αὐτοῦ κέντρον, συνεκεντρώθησαν ὅλοι οἱ λόγιοι καὶ οἱ ἐναπομείναντες ἄρχοντες καὶ ἀπετέλεσαν τὴν πνευματικὴν ἀριστοκρατίαν τῆς χώρας. Πρόκειται περὶ τῶν

καλουμένων Φαναριωτῶν, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἔλαβον ἀνώτερα ἀξιώματα καὶ εἰς τὴν Τουρκικὴν Πύλην καὶ ὠφέλησαν πολλὰ ὡς τὸν Ἑλληνισμόν. Οἱ Φαναριῶται, ἀξιωματοῦχοι τῆς Ἐκκλησίας οἱ περισσότεροι ἢ λόγιοι, ἐνδιεφέρθησαν ζωηρῶς διὰ τὴν Παιδείαν καὶ τὰ γράμματα καὶ ἐφρόντισαν διὰ τὴν καλὴν λειτουργίαν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς.

Εἰς τὰς ὑπολοίπους περιοχὰς τῆς χώρας ἡ πνευματικὴ κίνησις καὶ ζωὴ σχεδὸν ἐνεκρώθη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰς περιοχὰς, αἱ ὁποῖαι παρέμειναν εἰς χεῖρας τῶν Βενετῶν (Κρήτη, Ἐπτάνησα κλπ.). Ἐχομεν ἀκόμη μίαν συνέχειαν τῆς παιδευτικῆς παραδόσεως εἰς τὰ παλαιὰ πνευματικὰ κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν Κοζάνην, τὰ Ἰωάννινα, τὸ Ναύπλιον καὶ τὸν Μυστράν, ὅπου ἔδρασαν μορφωμένοι κληρικοί. Ἀλλὰ δὲν ἔχομεν πολλὰς πληροφορίας διὰ τὴν κατάστασιν τῶν σχολείων εἰς τὰς πόλεις αὐτάς.

Ἐντονωτέρα καθίσταται ἡ πνευματικὴ κίνησις ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος, ὅποτε μὲ τὴν ὑποστήριξιν τῆς Ἐκκλησίας ἤρχισαν νὰ ἱδρύνονται σχολεῖα εἰς πολλὰ μέρη. Ὡς γνωστὸν ὁ Πατριάρχης Ἰερεμίας Β' ὁ Τρανὸς συνεκρότησε τοπικὴν σύνοδον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1593 καὶ ἀπεφάσισε νὰ συστήσῃ εἰς τοὺς ἐπισκόπους τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς χώρας νὰ φροντίσουν διὰ τὴν ἵδρυσιν σχολείων «ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικίᾳ» ἕκαστος. Διὰ τοῦτο ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος ἤρχισαν νὰ ἱδρύνονται πολλὰ ἀνώτερα σχολεῖα εἰς διαφόρους πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῆς χώρας.

Εἰς τὸν πολλαπλασιασμόν τῶν σχολείων συνετέλεσαν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄλλοι παράγοντες, ἐκ τῶν ὁποίων κυριώτεροι εἶναι οἱ ἑξῆς: 1) Ἡ ἔμφυτος φιλομάθεια τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ δύναμις τῆς πνευματικῆς των παραδόσεως. 2) Ἡ οικονομικὴ των ἀνάπτυξις, ἡ ὁποία τοὺς ἔδωσε τὴν ἀνεσιν καὶ τὰ μέσα νὰ ἱδρύσουν σχολεῖα, 3) Ἡ ἐπιεικεστέρα πολιτικὴ τῆς Πύλης ἐναντι τῶν Ἑλλήνων, καὶ 4) Ἡ ἀκμὴ τῶν Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ἰδίως τῆς Βενετίας. Αἱ Κοινότητες αὐταὶ ἵδρυσαν σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐξεπαίδευον, ὄχι μόνον τὰ τέκνα τῶν κατοικούντων ἐκεῖ Ἑλλήνων, ἀλλ' ἔδιδον ὑποτροφίαν καὶ εἰς φιλομαθεῖς νέους ἀπὸ τὴν ὑπόδουλον χώ-

ραν, διὰ τὰ σπουδάσουν καὶ τὰ ἐργασθοῦν κατόπιν διὰ τὸ καλὸν τῆς πατρίδος των. Ἐπίσης ἔστειλλον βιβλία εἰς τὰ σχολεῖα τῆς ὑποδοῦλου χώρας, καθὼς καὶ χρηματικὴν βοήθειαν καὶ πολλοὶ μάλιστα πλούσιοι ὁμογενεῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ διέθεσαν μεγάλα ποσὰ διὰ τὴν ἰδρυσιν σχολείων εἰς διαφόρους πόλεις τῆς πατρίδος. Ὄνομαστον εἶναι τὸ Φλαγγίνειον Φροντιστήριον τῆς Βενετίας (1621 - 1797), ὅπου ἐξεπαιδεύθησαν πολλοὶ Ἑλληνας νέοι.

Κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἔγινεν ἀνακαίνισις τοῦ προγράμματος τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς μετὰ τὸν Θεόφιλον Κορυδαλλέα, ἀνεδιωργανώθη δὲ πλήρως αὕτη μετὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ μεγάλου ἔθνικοῦ εὐεργέτου καὶ διδασκάλου Μανολάκη Καστοριανοῦ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος, ἰδρύθη τὸ πρῶτον τυπογραφεῖον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ ἐνεργείας τοῦ ρέκτου Πατριάρχου Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως. Κατὰ τὸν ἴδιον αἰῶνα ἰδρύθησαν ὀνομασταὶ σχολαὶ εἰς τὴν Τραπεζοῦντα, τὰ Ἰωάννινα, τὰς Ἀθήνας καὶ εἰς ἄλλας πόλεις.

Ἡ παιδευτικὴ κίνησις ἐνετάθη κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα μετὰ τὰς προσπάθειας τοῦ ἱερομάρτυρος καὶ ἔθνομάρτυρος Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ καὶ πολλῶν ἄλλων λογίων καὶ κληρικῶν. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ὀνομασταὶ σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἰδρύθησαν τότε, εἶναι ἡ Πατριὰς Σχολή, ἡ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ Σμύρνης, ἡ Ἀθωνιάς Ἀκαδημία, ἡ Ἀκαδημία Μοσχοπόλεως καὶ τῶν Κυδωνιῶν, ἡ Παλαιὰ Σχολὴ Μεσολογγίου, τὸ Γυμνάσιον Χίου, ἡ Σχολὴ Δημητσάνης καὶ πολλὰ ἄλλα. Ὅπως βλέπομεν τὰ σχολεῖα ταῦτα ἔχουν διάφορα ἀνόματα, ὀνομάζονται δὲ συνήθως σχολαί, λύκεια, ἑλληνομουσεῖα, γυμνάσια, φροντιστήρια ἢ ἀκαδημαί. Πρόκειται συνήθως περὶ σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως, Ἑλληνικῶν σχολείων, ὅπως ἐνίοτε ὀνομάζονται. Μερικὰ ἐκ τούτων ὁμως παρέχουν στοιχεῖα πανεπιστημιακῆς μορφώσεως, ἐλάχιστα δὲ ἔχουν μαζί μετὰ τὰ μέσα καὶ ἀνώτερα τμήματα πανεπιστημιακῆς Παιδείας.

Ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης, ὁ ὁποῖος ἠσχολήθη μετὰ τὴν Ἱστορίαν τῆς Παιδείας ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ ἠρεύνησε πολλὰ ἀρχεῖα πρὸ 40 ἐτῶν, ἀναφέρει εἰς τὸ ἔργον του «Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐν Ἀθήναις 1936», τὴν ἱστορίαν περίπου

500 σχολείων. Ὅλα αὐτὰ θεθαίως δὲν ἦσαν ἀνώτερα σχολεῖα. Πολλὰ ἦσαν σχολεῖα κοινῶν γραμμάτων ἢ ἔδιδον καὶ μερικὰς γνώσεις τῶν πρώτων τάξεων τοῦ Γυμνασίου. Καὶ πάλιν ὁμως περισσότερα τῶν 100 σχολείων ἀναφέρονται ὡς Ἑλληνικά, δηλαδὴ ὡς σχολεῖα μέσης ἢ καὶ ἀνωτέρας ἐκπαιδεύσεως. Τὸ γεγονός αὐτὸ μαρτυρεῖ τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν ἔντασιν τῆς παιδευτικῆς προσπάθειας τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα.

Ἡ συνεχιζομένη ἔρευνα ἐπὶ τοῦ θέματος, ρίπτει ὄλοεν καὶ περισσότερον φῶς εἰς τὴν κατάστασιν τῆς Παιδείας ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ ὡς ἀναφέραμεν προηγουμένως τείνει νὰ διαφύσῃ τὴν γνώμην περὶ πνευματικοῦ σκοτους κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν. Τουλάχιστον κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος ἔχομεν σημαντικὴν ὄθησιν, ἀκμὴν καὶ αὐξήσιν τῆς φιλομαθείας τῶν Ἑλλήνων. Βεθαίως ἡ κατάστασις αὕτη δὲν δύναται νὰ παραβληθῇ μετὰ τὴν πρόοδον τῆς Παιδείας, κατὰ τὰ ἔτη τοῦ ἐλευθέρου ἡμῶν θίου, διότι ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει ἡ Παιδεία ἔγινεν ἀντικείμενον φροντίδος ὑπὸ τῆς Πολιτείας καὶ ὀργανώθη συστηματικῶς. Θαυμάζομεν ὁμως τὴν φιλομάθειαν τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ζῶντες ὑπὸ τόσοσιν σκληρὰς συνθήκας, ἐφρόντιζον περισσότερον παντός ἄλλου διὰ τὴν Παιδείαν τῶν νέων. Καὶ αὐτὸ ἦτο ἕνας ἐπὶ πλέον λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ἐπεθύμουν πολὺ τὴν ἐλευθερίαν, διὰ νὰ δυνηθοῦν δηλαδὴ νὰ ὀργανώσουν ἐλευθέρως τὴν Παιδείαν των καὶ νὰ ἐργασθοῦν διὰ τὴν πρόοδον καὶ τὸν ἐκπολιτισμὸν τῆς χώρας.

Ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης ἀναφέρει ἀκόμη καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων τοῦ ἐξωτερικοῦ, τῶν Παραδουναθίων Ἡγεμονιῶν, τοῦ Πόντου, τῆς Μ. Ἀσίας, Συρίας, Αἰγύπτου κλπ. Ἀλλὰ καὶ μόνον τὰ σχολεῖα τῶν περιοχῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ὑπερβαίνουν τὰ 400! Εἰς τὴν Θράκην, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν καὶ τὰ ἄλλα 40 ἑνοριακὰ καὶ ἄλλα σχολεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀναφέρονται σχολεῖα εἰς 21 πόλεις καὶ κωμοπόλεις, ἐπίσης εἰς 46 τῆς Μακεδονίας, 49 τῆς Ἠπείρου, 32 τῆς Θεσσαλίας, 43 τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, 118 τῆς Πελοποννήσου καὶ 90 τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, τῆς Κρήτης καὶ Κύπρου, ἦτοι ἐν συνόλῳ εἰς 396

μέρη. Σημειωτέον δὲ ὅτι εἰς μερικὰς πόλεις ὑπῆρχον περισσότερα τοῦ ἑνὸς σχολεῖα, ὅπως π.χ. εἰς Ἰωάννινα, Ἀθήνας κλπ.

Θὰ ἦτο πολὺ μακρὸς ὁ κατάλογος, ἐὰν ἀνεφέραμεν ἕστω καὶ μόνον τὰ ὀνόματα τῶν ὑπαρχόντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας σχολείων. Διὰ τοῦτο θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν ἱστορίαν μερικῶν ἐκ τῶν σπουδαιότερων, διὰ νὰ δώσωμεν μίαν ἀμυδρὰν ἴσως, ἀλλὰ χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τοῦ ἔργου τῶν σχολείων ἐκείνων. Θὰ ἐξετάσωμεν δὲ κυρίως τὰ σχολεῖα τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ θὰ ἐξάρωμεν τὴν δρᾶσιν μερικῶν μόνον ἐξ αὐτῶν. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι καὶ ἄλλων σχολείων ἢ δρᾶσις δὲν ὑπῆρξε ἀξιόλογος. Ἀλλὰ σκοπὸς μας εἶναι ὄχι ἡ λεπτομερὴς ἐξιστόρησις τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ ἡ παρουσίασις μερικῶν παραδειγμάτων πρὸς γενικὴν κατατόπισιν καὶ ἐκτίμησιν τῆς σημασίας τοῦ ἔργου τῶν σχολείων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας.

Τὰ κυριώτερα σχολεῖα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος

Κύριον πνευματικὸν κέντρον τῆς Θράκης ἦτο, ὡς ἀνεφέραμεν, ἡ πρωτεύουσα αὐτῆς Κωνσταντινούπολις. Ἐκεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν ὑπῆρχον πολλὰ ἄλλα ἐνοριακὰ σχολεῖα συντηρούμενα ὑπὸ τῶν ναῶν τῶν διαφόρων συνοικιῶν καὶ ἐποπτευόμενα ὑπὸ τοῦ Πατριαρχείου. Ἐκτὸς τούτου ἐνίσχυσον ταῦτα οἰκονομικῶς πολλοὶ πλούσιοι ὁμογενεῖς, φαναριῶται, λόγιοι, ἔμποροι καὶ αἱ συντεχνίαι. Ὁ Τρ. Εὐαγγελίδης ἀναφέρει περίπου 40 τοιαῦτα σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἐλειτούργουν συνήθως εἰς τὸν νάρθηκα τῶν ναῶν μὲ διδάσκαλον ἕνα ἱερέα· μερικά τούτων ὅμως ἦσαν καλλίτερον ὀργανωμένα καὶ προσέφερον ἀνωτέραν μόρφωσιν. Ἐκτὸς τούτων ὑπῆρχον καὶ ἰδιωτικοὶ διδάσκαλοι, διὰ τὰς πλουσίας οἰκογενείας. Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ μὲ τὸ διδακτικὸν τῆς ἔργου, ὄχι μόνον ἔδιδε τὸ παράδειγμα καὶ εἰς τὰ ἄλλα σχολεῖα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐφωδίαζε μὲ διδασκάλους.

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος ἰδρύθησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ μερικά ἀνώτερα εἰδικὰ σχολεῖα, ὅπως ἡ Θεολογικὴ καὶ ἡ Ἐμπορικὴ Σχολὴ Χάλκης, ἡ Πατριαρχικὴ Μουσικὴ Σχολὴ, ἡ Ἱερατικὴ Σχολὴ Φαναρίου καὶ ἄλλα.

Πολλὰ σχολεῖα ἦσαν καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Θράκην, ἐκ τῶν ὁποίων σπουδαιότερα ἦσαν τὰ τῆς Ἀδριανουπόλεως, τῆς Ἀγγιᾶλου, τῶν Σαράντα Ἐκκλησιῶν, τῆς Αἴνου, τῆς Καλλιπόλεως, τῆς Φιλιππουπόλεως κ.ἄ. Ἡ Ἀδριανούπολις ἦτο σπουδαῖον οἰκονομικὸν καὶ πνευματικὸν κέντρον ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἡ βυζαντινὴ παιδευτικὴ παράδοσις ἐσυνεχίσθη ἐκεῖ καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας. Εἰς τὴν σχολὴν αὐτῆς, ἡ ὁποία ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὴν ἐκεῖ Μητρόπολιν, ἐδίδασαν μετὰ τὴν

ἄλλωσιν οἱ διδάσκαλοι Ἰωάννης Ζυγομαλάς, Εὐγένιος Αἰτωλὸς καὶ ἄλλοι. Ὀλίγον δὲ πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ἐδί-
δαξεν ὁ ἰατροφιλόσοφος καὶ πολυμαθὴς λόγιος Στέφανος Κα-
ραθεοδωρῆς (1819-21) καὶ ἄλλη ἀξιόλογοι λόγιοι.

Ἡ Θράκη εἶχε θαυμασίαν πνευματικὴν κίνησιν ἐμπνεομένη
ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία ἐπρομή-
θευεν εἰς αὐτὴν καὶ διδασκάλους. Πολλοὶ πλούσιοι καὶ φιλό-
μουσοι ὁμογενεῖς ἐδώρισαν πολλὰ χρήματα πρὸς συντήρησιν
τῶν σχολείων αὐτῆς. Ἄλλὰ αἱ ἐπισυμβᾶσαι ἔθνικαὶ περιπέτειαι
καὶ μάλιστα ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ τοῦ 1922, συνετέλε-
σαν εἰς τὴν παρακμὴν τοῦ Ἀνατολικοῦ τμήματος αὐτῆς, τὸ
ὁποῖον παρέμεινεν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Τούρκων, καὶ εἰς τὴν
ἐξάλειψιν κάθε πνευματικῆς κινήσεως εἰς αὐτὴν. Ἐνῶ εἰς τὴν
Δυτικὴν Θράκην τὰ σχολικὰ πράγματα ὀργανώθησαν ὑπὸ τῆς
Ἑλληνικῆς Πολιτείας.

Παρομοίαν ἐκπαιδευτικὴν κίνησιν εἶχε καὶ ἡ Μακεδονία.
Ἐκτὸς τῶν σχολείων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τῆς
Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας, ὑπῆρχον ὀνομαστά σχολεῖα εἰς τὰς
Σέρρας, τὴν Δράμαν, τὴν Θεσσαλονίκην, τὸ Μοναστήριον, τὴν
Βέρροϊαν, τὴν Νάουσαν, τὴν Κοζάνην, τὴν Καστοριάν, τὴν Σιά-
τισταν καὶ ἄλλαχοῦ. Πολλοὶ ἐκ τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας
εἶχον σπουδαίαν οἰκονομικὴν ἀνθησιν, ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ
Καστοριὰ μὲ τὸ ἐμπόριον τῶν γουναρικῶν κ.ἄ. Ἡ οἰκονομικὴ
τῶν εὐχέρεια καὶ ἡ ἐνίσχυσις ἀπὸ πλουσίους καὶ φιλομούσους
πατριώτας, συνετέλεσεν εἰς τὴν μεγάλην ἀνάπτυξιν τῆς Παι-
δείας εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν τῆς Πατρίδος μας. Εἰς τὴν Θεσ-
σαλονίκην μάλιστα, τὴν πρωτεύουσάν τοῦ Ἑλληνικοῦ θορῶ,
ἡ ὁποία ἦτο ἀνθηρὰ ἐμπορικὴ πόλις καὶ ἐξαίρετον πνευματικὸν
κέντρον, ἤδη ἀπὸ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς, διετηρήθη ἔν τι-
μῆτρῳ καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας, τόσον ἡ οἰκονομικὴ αὐτῆς κίνη-
σις καὶ ἀκμὴ, ὅσον καὶ ἡ πνευματικὴ. Ἐπειδὴ δὲ ἰδρύθησαν
ἐκεῖ καὶ σχολεῖα καθολικῶν χάριν θρησκευτικῆς προπαγάνδας,
οἱ Ὀρθόδοξοι ἀντέδρασαν μὲ ἴδρυσιν ἰδικῶν τῶν σχολείων.

Σπουδαίαν πνευματικὴν κίνησιν παρουσίασε καὶ ἡ πε-
ριοχὴ τῆς Βορείου καὶ Νοτίου Ἠπείρου. Καὶ ἐκεῖ ἐκτὸς τῶν
περιφῆμων σχολῶν τῆς Μοσχοπόλεως καὶ τῶν Ἰωαννίνων, ὁ-

πῆρξαν σημαντικὰ σχολεῖα καὶ εἰς τὴν Ἄρταν, τὴν Πρέβεζαν,
τὴν Πάργαν, τὰ Ζαγοροχώρια, τὸ Μέτσοβον, τὴν Ζίτσαν, τὴν
Χειμάραν, τὸ Ἀργυρόκαστρον καὶ ἄλλαχοῦ. Ἀρχαιότερον ἦτο
τὸ σχολεῖον τῆς Ἄρτης, ὅπου ἐδίδασκε καὶ ὁ Εὐγένιος ὁ Αἰτω-
λὸς καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἐσπούδασε κατ' ἀρχάς, πρὶν φοιτήσῃ
εἰς τὴν Σχολὴν Ἰωαννίνων, ὁ κατόπιν σοφὸς λόγιος Εὐγένιος
Βούλγαρις. Σπουδαίαν ἐκπαιδευτικὴν κίνησιν εἶχον τὰ Ζαγο-
ροχώρια (46 κοινότητες), ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχολεῖα τῶν
μοναστηρίων ἐλειτούργουν καὶ ἄλλα κοινὰ καὶ ἀνώτερα σχο-
λεῖα εἰς τὰς ἐκεῖ κωμοπόλεις. Θαυμαστὸς ὑπῆρξεν ὁ ζῆλος τῶν
κατοίκων τῶν χωρίων τούτων καὶ ἡ ἀμιλλὰ τῶν, εἰς τὴν ἴδρυ-
σιν σχολείων. Ὁ μελετητὴς τῆς ἱστορίας τῶν Κ. Π. Λαζαρί-
δης(1), γράφει ὅτι «αἱ Κοινότητες τοῦ Ζαγορείου ἡμιλλῶντο
πρὸς ἀλλήλας ποῖα ἐξ αὐτῶν θὰ εἶχε τὸν καλύτερον διδά-
σκαλον καὶ ποῖας τὰ σχολεῖα θὰ ἐλειτούργουν κατὰ τὸν πλέον
ουστηματικὸν καὶ κατὰλληλον τρόπον». Τὰ σχολεῖα αὐτὰ ἐνι-
σχύνοντο ἀπὸ πολλὰ κληροδοτήματα, εἶχον δὲ καὶ ἀξιολόγους
βιβλιοθήκας.

Δὲν εἶναι μόνον οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τοῦ Ζαγορίου
θαυμαστοὶ διὰ τὴν φιλομάθειαν καὶ τὴν ἀγάπην τῶν πρὸς τὴν
Παίδειαν. Καὶ οἱ κάτοικοι τῶν ὑπολοίπων κωμοπόλεων καὶ πό-
λεων τῆς Ἠπείρου εἶχον τὸ ἴδιον θερμὸν ζῆλον καὶ ἐφρόντιζον
μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ μὲ πολλὰς θυσίας διὰ τὰ σχολεῖα
τῶν. Παρ' ὅλον ὅτι ἡ Ἠπειρος εἶναι μία ὀρεινὴ καὶ ἄγονος πε-
ριοχὴ παρουσίασε τὴν θαυμασίαν αὐτὴν παιδευτικὴν κίνησιν
χάρεις εἰς τὸ φιλόμουσον τῶν κατοίκων τῆς καὶ τὰς γενναίας
δωρεὰς τῶν πλουσίων τέκνων τῆς. Εἰς τοῦτο ἐβοήθησε καὶ ἡ
οἰκονομικὴ πρόοδος ἡ ὀφειλομένη εἰς τὸ ἐμπορικὸν καὶ ἐπιχει-
ρηματικὸν πνεῦμα τῶν κατοίκων τῆς. Τεραστία δὲ ὑπῆρξε καὶ
ἡ συμβολὴ τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ
τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος περιήρχετο τὰς κωμοπόλεις καὶ χωρία
κηρύσσων τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ συνιστῶν θερμῶς τὴν ἴδρυ-
σιν σχολείων.

Τὸ παράδειγμα τῶν Ἠπειρωτῶν ἐπηρέασε καὶ τοὺς γεί-

(1) Μεγάλῃ Παιδαγωγικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα, Τ. 3ος, σ. 91.

τονάς των Θεσσαλούς, οί οποίοι από τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος ἤρχισαν νά ἐνδιαφέρονται ζωηρῶς διά τήν Παιδείαν, νά δίδουν δωρεάς καί πλούσια κληροδοτήματα διά τήν Ἱδρυσιν καί συντήρησιν αὐτῶν καί νά ἀναδεικνύουν σπουδαίους λογίους καί διδασκάλους. Ἡ Θεσσαλία ὡς πεδινή χώρα ἐδέχθη πολλούς Τούρκους ἐποίκους καί αὐτό συνετέλεσεν εἰς τήν πνευματικὴν παρακμὴν τῆς περιοχῆς αὐτῆς κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς δουλείας. Ἄλλὰ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος, οἱ ἐν αὐτῇ Ἕλληνες, καί μάλιστα οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων τοῦ Πηλίου, τῶν Ἀμπελακίων καί ἄλλων κωμοπόλεων, ἤρχισαν νά προοδεύουν οἰκονομικῶς χάρις εἰς τὸ ἐμπόριον, νά ἀποκτοῦν διοικητικὴν αὐτονομίαν καί προνόμια ἀπὸ τὸν Σουλτάνον καί κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νά ἐπιδίδονται ἐλευθέρως καί εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Παιδείας.

Περίφημα ἦσαν, ὡς ἀνεφέραμεν προηγουμένως, τὰ σχολεῖα τῶν χωρίων τοῦ Πηλίου (Ζαγοράς, Μηλεῶν, Κισσοῦ, Μακρυνίτσας), ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξῆλθον καί εἰς τὰ ὁποῖα ἐδίδασαν περίφημοι λόγιοι κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα. Ἄλλα ὀνομαστά σχολεῖα τῆς Θεσσαλίας εἶναι τὰ τῶν Ἀμπελακίων, Τσαριτσαίνης, Λαρίσης, Τυρνάθου καί Τρικάλων. Γνωστὴ εἶναι ἡ οἰκονομικὴ ἀκμὴ τῶν Ἀμπελακίων καί ἡ ὀργάνωσις προτύπου συντεχνίας διὰ τὴν θαφὴν καί ἐμπόριον νημάτων, τόσον εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ὅσον καί εἰς τὴν Εὐρώπην. Οἱ Ἀμπελακιῶται δὲν ἐφείσθησαν χρημάτων προκειμένου νά μισθώσουν τοὺς καλλιτέρους διδασκάλους τῆς ἐποχῆς. Ἐσκέφθησαν μάλιστα νά ἰδρῦσουν καί πανεπιστήμιον, ἠγόρασαν δὲ ὄργανα Φυσικῆς καί Χημείας, Γεωγραφικοὺς χάρτας καί ἄλλα σκεύη ἀπὸ τὴν Γερμανίαν, μέσῳ τῶν διδασκάλων Ἀνθίμου Γαζῆ καί Γρηγορίου Κωνσταντᾶ. Δὲν κατῴρθωσαν ὅμως νά πραγματοποιήσουν τὸν σκοπὸν τῶν λόγῳ οἰκονομικῆς κρίσεως καί λοιμοῦ, καί τῆς μετ' ὀλίγον ἐκραγείσης Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Σπουδαία ἦτο καί ἡ Σχολὴ Τσαριτσαίνης, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδίδαξεν ὁ σοφὸς διδασκαλὸς τοῦ Γένους Ἰωάννης Πέζαρος καί ὁ διαπρεπὴς ἱεροκῆρυξ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, εὐγενὲς τέκνον τῆς Τσαριτσαίνης καί ἄλλοτε μαθητῆς τῆς ἐκεῖ σχολῆς. Ἡ χορεία τῶν λογίων καί περιφήμων διδασκάλων τοῦ Γένους,

ἡ ὁποία ἐξῆλθεν ἀπὸ τὰ σχολεῖα τῆς Θεσσαλίας, μαρτυρεῖ τὸν βαθμὸν τῆς πνευματικῆς κινήσεως καί ἀκμῆς αὐτῆς.

Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς, κατὰ τὸ πλεῖστον ὄρεινὴ καί γεωργικηνοτροφικὴ χώρα, δὲν ἀνέπτυξε πολὺ τὰ γράμματα καί τὴν Παιδείαν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας, ἐκτὸς ἀπὸ μερικά σημαντικὰ κέντρα (τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Μεσολογγίου, τῆς περιοχῆς τῶν Ἀγρᾶφων, τῆς Λεβαδείας, τῆς Λαμίας κ.ἄ.). Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνος ἀρχίζει καί ἐκεῖ κάποια παιδευτικὴ κίνησις ἔντονος, ἀμιλλωμένη τὴν Ἡπειρον καί Θεσσαλίαν. Σπουδαία σχολεῖα ἔχομεν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀγρᾶφων, ὅπου ἤκμασαν ὀνομαστά σχολεῖα, ὅπως τὸ τῆς μονῆς Ἁγίας Παρασκευῆς εἰς τὴν Γούθαν. Ἐκεῖ ἐδίδαξαν οἱ διαπρεπεῖς λόγιοι Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλὸς καί ὁ μαθητῆς του Ἀναστάσιος Γόρδιος. Ἄλλα σημαντικὰ σχολεῖα τῆς περιοχῆς ἐλειτούργησαν εἰς τὰ Βρανιανὰ τῶν Ἀγρᾶφων, τὸ Καρπενήσιον καί τὸ Φουρνᾶ Εὐρυτανίας. Τὰς σχολὰς ταύτας ἀνέδειξαν κυρίως οἱ προμνησθέντες δύο διαπρεπεῖς λόγιοι καί ἱερομόναχοι τῆς περιοχῆς.

Ἄλλὰ αἱ σημαντικώτεραι σχολαὶ τῆς Στερεᾶς, εὐρίσκοντο εἰς τὸ Μεσολόγγιον καί κυρίως τὰς Ἀθήνας. Ἡ Σχολὴ Μεσολογγίου ἰδρῦθη τὸ 1760 ἀπὸ τὸν ὀνομαστὸν διδασκαλὸν τοῦ Γένους Παναγιώτην Παλαμᾶν, καί διὰ τοῦτο ὀνομάσθη Παλαμαία. Ὁ Παν. Παλαμᾶς ἐσπούδασεν εἰς Ἰωάννινα, Κωνσταντινούπολιν καί ἔπειτα εἰς τὴν Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία ὡς μαθητῆς τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως. Μετὰ ταῦτα ἐπανῆλθεν εἰς Μεσολόγγιον, ὅπου ἰδρύσας σχολὴν, ἐδίδαξεν ἀπὸ 1760 - 1800 καί προσεῖλκυσε πολλοὺς μαθητάς. Τὸν διεδέχθη ὁ υἱὸς του Γρηγόριος, ὅστις ἐδίδαξε μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821.

Αἱ Ἀθῆναι ἐπὶ τουρκοκρατίας ἦσαν πολὺ μικρὰ πόλιν χωρὶς μεγάλην ἀνάπτυξιν οἰκονομικὴν καί πνευματικὴν. Μόνον τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς ἐθύμιζον τὴν παλαιάν τῆς δόξαν. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος ὑπῆρχεν ἐκεῖ Σχολὴ, εἰς τὴν ὁποίαν ἔλαθε τὰς θάσεις τῆς Παιδείας καί συμπληρώσας κατόπιν εἰς τὴν Ἰταλίαν τὰς σπουδὰς του, ἐδίδαξεν ἐκεῖ ὁ περίφημος Ἀθηναῖος λόγιος τοῦ 17ου αἰῶνος

Θεόφιλος Κορυδαλλεύς. Μετά τοῦτον ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα καὶ ἄλλων περιφήμων διδασκάλων. Τὸ 1720 ἰδρύθη τὸ «Φροντιστήριον Ἑλληνικῶν καὶ κοινῶν μαθημάτων» εἰς τὴν θιβλιοθήκην τοῦ Ἀδριανοῦ ὑπὸ τοῦ ἱερομονάχου Γρηγορίου Σωτηριανοῦ, ὅστις τὴν ἐπροίκισε μὲ σημαντικὸν κληροδότημα. Ἡ Σχολὴ αὕτη περιήλθε κατόπιν εἰς τὸ κοινὸν τῶν Ἀθηνῶν καὶ διωκεῖτο ἀπὸ ἐπιτροπὴν δημογερόντων. Ἡ Σχολὴ αὕτη προικισθεῖσα καὶ μὲ πολλὰς ἄλλας δωρεὰς καὶ κληροδοτήματα φιλομούσων Ἀθηναίων, ἐλειτούργησε καλῶς μέχρι τὸ 1797 ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ἱκανῶν καὶ σοφῶν διδασκάλων.

Εἰς τὰς Ἀθήνας ἰδρύθη ἐπίσης ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος ἡ Σχολὴ Ντέκα, μὲ δωρεὰν τοῦ πλουσίου Ἀθηναίου ἐμπόρου Ἰωάννου Ντέκα. Τὴν Σχολὴν ταύτην μετὰ τὴν κατάσχεσιν τοῦ κληροδοτήματος ὑπὸ τοῦ Ναπολέοντος, ἀνέλαβεν ἡ Μονὴ Πετράκη. Καὶ εἰς τὴν Σχολὴν αὕτην ἐδίδαξαν σπουδαῖοι λόγιοι καὶ ἐσπούδασαν ἀρκετοὶ μαθηταί. Εἰς τὰς Ἀθήνας ἰδρύθη καὶ Παρθεναγωγεῖον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως (1825) καὶ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον (1824).

Μεγαλυτέραν πνευματικὴν κίνησιν παρουσίασεν ἡ Πελοπόννησος, ἡ ὁποία, ὅπως ἀναφέρει ὁ Τρ. Εὐαγγελίδης, εἶχε σχολεῖα εἰς 118 κώμας καὶ πόλεις. Δὲν ὑπῆρξαν θεσθαίως ἐκεῖ παιδευτικὰ κέντρα ὑψίστης ἀκμῆς, ὅπως εἰς τὰ Ἰωάννινα, τὴν Μοσχόπολιν καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ ἤκμασαν πολλὰ ὀνομαστά Ἑλληνικὰ σχολεῖα, τὰ ὁποία φανερόνουν τὴν φιλομάθειαν καὶ τὸ φιλοπρόδοτον τῶν κατοίκων. Ἡ Πελοπόννησος εἶχε πνευματικὴν κίνησιν ἀπὸ τὰ τέλη τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς μὲ περίφημον κέντρον τὸν Μυστράν. Μετὰ τὴν ἄλωσιν παρατηρεῖται κάποια ὀπισθοδρόμησις, ὅπως ἄλλωστε εἰς ὅλας τὰς περιοχὰς τῆς χώρας. Ἀλλὰ μετὰ τὴν μεσολάθησιν τῆς Βενετικῆς κατοχῆς (1685 - 1715) ἀρχίζει μίαν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἀκμὴν, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τὴν ἐντατικωτέραν καλλιέργειαν τῶν γραμμάτων καὶ τῆς Παιδείας.

Ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος, ἀρχίζει μίαν ἔντονον παιδευτικὴν κίνησιν εἰς τὴν Πελοπόννησον. Ὀνομαστά σχολεῖα ἐλειτούργησαν εἰς τὸ Ναύπλιον. Ἐκεῖ ἐγεννήθησαν, ἐμαθήτευσαν καὶ ἐδίδαξαν κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα οἱ περίφημοι λόγιοι καὶ

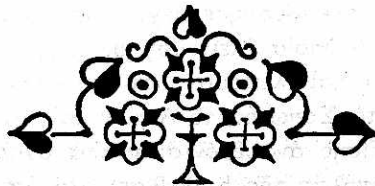
κατόπιν διδάσκαλοι τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς Ἰωάννης καὶ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς καὶ κατόπιν (ΣΤ' αἰῶν) ὁ Μανουὴλ Μαλαξός. Ἀλλὰ δὲν ἔχομεν πολλὰς πληροφορίας διὰ τὴν λειτουργίαν τῆς Σχολῆς Ναυπλίου κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως, ἔχομεν ὅμως ἀρκετὰς ἐνδείξεις καὶ μαρτυρίας περὶ ὑπάρξεως Ἑλληνικῆς Σχολῆς εἰς αὐτό. Παρομοίᾳ Σχολῆ ἐλειτούργησεν καὶ εἰς τὸ Ἄργος, περὶ τῶν διδασκάλων καὶ τῆς ἐν γένει δράσεως αὐτῆς ὀλίγας μόνον πληροφορίας ἔχομεν. Ἰδρυτὴς αὐτῆς θεωρεῖται ὁ Ἰωάννης Περούκας (1790), ὑπεστήριξε δὲ ταύτην ἐνθέρμως ὁ ἐκ Δημητσάνης Μητροπολίτης Ναυπλίου Ἰάκωβος Πετράκης, καλέσας τοὺς ἐκ Δημητσάνης μοναχοὺς καὶ διδασκάλους Ἀγάπιον Λεονάρδον καὶ τὸν ἀδελφόν του Ἡσαΐαν.

Ἄλλη ὀνομαστὴ Σχολὴ εἰς τὴν Πελοπόννησον ἦτο ἡ τῆς Δημητσάνης, τῆς ὁποίας τὴν ἱστορίαν ἀναφέρομεν συντόμως εἰς ἰδιαιτέρον κεφάλαιον. Ἄλλαι σχολαὶ ὑπῆρχον εἰς Τρίπολιν Λαγκάδια, Βυτίαν, Στεμνίτσαν, Ἄστρος καὶ Ἅγιον Ἰωάννην Κυνουρίας καὶ ἄλλα χωρία καὶ κώμας τῆς ὄρεινῆς Ἀρκαδίας. Εἰς τὸν νομὸν Ἀχαΐας περίφημος Σχολὴ ὑπῆρχεν εἰς τὰς Πάτρας ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνος. Ἀναφέρεται ὅτι τὸ 1690 ὑπῆρχεν ἐκεῖ καὶ σχολεῖον Καθολικῶν μὲ πολλοὺς μαθητάς. Οἱ Πατρεῖς ἀντέδρασαν διὰ τῆς ἰδρύσεως Ἑλληνικοῦ Σχολεῖου, τὸ ὁποῖον ἐλειτούργησε μέχρι τοῦ 1715. Ἄλλη Σχολὴ ἰδρύθη τὸ 1757, ἡ ὁποία ἐλειτούργησε μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἄλλαι Σχολαὶ ἐλειτούργησαν κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα εἰς τὰ Καλάβρυτα, τὸ Σοπατόν, τὸ Αἶγιον καὶ τὴν μονὴν Ταξιαρχῶν Αἰγίου. Ἐπίσης ἀναφέρονται πολλὰ σχολεῖα εἰς πολλὰ χωρία καὶ κωμοπόλεις τῆς Κορινθίας καὶ Λακωνίας (κυριώτερα τῶν ὁποίων εἶναι τὰ τοῦ Μυστρά, Μονεμβασίας, Βαμβακοῦς, Μαραθωνησίου κ.ἄ.). Ὀνομαστὴ Σχολὴ ἰδρύθη καὶ εἰς Καλαμάταν μετὰ τὰ Ὀρλωφικά.

Ἡ ἔντονος αὕτη παιδευτικὴ κίνησις τῶν πόλεων καὶ χωρίων τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ὀφείλεται ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν φιλομάθειαν τῶν κατοίκων καὶ τὴν οἰκονομικὴν τῶν πρόδοτον, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τοὺς κατὰ τόπους Ἀρχιερεῖς, κληρικοὺς καὶ προκρίτους, οἱ ὁποῖοι ἀνελάμβανον τὴν φροντίδα τῆς ἰδρύσεως,

λειτουργίας και οικονομικής διαχείρισεως τῶν σχολείων. Τὸ παράδειγμα δὲ μερικῶν πόλεων ἠκολούθουν συντόμως και ἄλλαι και οὕτως ἐδημιουργήθη ἕνας εὐγενής συναγωνισμός, ὁ ὁποῖος ἐδημιούργησε τὴν πνευματικὴν κίνησιν και ἀκμὴν τοῦ 18ου και τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος.

«Οἱ μαθηταὶ τῶν μεγάλων διδασκάλων, γράφει ὁ Μ. Πα-
ρανίκας(1), ἐγένοντο διδάσκαλοι τῶν μικροτέρων πόλεων, κω-
μῶν και χωρίων, οὕτω δὲ ἀπὸ τῶν μειζόνων ὡς ἀπὸ κέντρων
τὰ φῶτα διεδίδοντο ἀκτινηδόν, τὸ δ' ἔθνος βαθμηδὸν ἐμορ-
φοῦτο και ἡσθάνετο ὑψηλότερα. Ἐκ τῶν φυτωρίων τούτων ἐξήρ-
χοντο ὅποσοῦν ἀκτινέες τινες ἀμυδραί, λόγοι δὲ τινες ἐν ταῖς
πόλεσι... ἀποδεικνύουσιν ὅτι οὐδαμοῦ και οὐδέποτε κατὰ τὸ
δυνατὸν ἐγκατελείφθη τέλεον τῶν γραμμάτων ἢ καλλιέργεια».

(1) Μνημ. ἔργων σελ. 11.

Ἔλλα σημαντικά παιδευτικά κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας

Νομίζω ὅτι θὰ ἦτο ἑλλιπής ἡ εἰκὼν τῆς πνευματικῆς κατα-
στάσεως τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐὰν δὲν ἀνεφέρα-
μεν ἔστω και δι' ὀλίγων τὰ σημαντικότερα πνευματικά κέντρα
ἄλλων περιοχῶν τῆς ὑποδοῦλου χώρας και τῶν παροικιῶν
τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἴσως θὰ ἦτο ἀκόμη σαφεστέρα ἡ εἰκὼν, ἐὰν
ἀνεφέραμεν λεπτομερείας διὰ τὸν θῖον και τὴν δρᾶσιν τῶν
κυριωτέρων λογίων τῆς ἐποχῆς. Ἄλλὰ παρεμπιπτόντως ἀνε-
φέρθησαν πολλὰ ὀνόματα λογίων και διδασκάλων και ἐγράφη-
σαν μερικά διὰ τὴν δρᾶσιν και τὰ ἔργα των.

Ἡ πνευματικὴ κίνησις κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας συμ-
πίπτει ἐν πολλοῖς μὲ τὴν παιδευτικὴν κίνησιν, διότι οἱ περισσό-
τεροι τῶν λογίων ἐχρημάτισαν και διδάσκαλοι. Ἐπομένως ἡ
ἐξιστόρησις τῶν σχολικῶν πραγμάτων δίδει μίαν ὀπωσδήποτε
κατατοπιστικὴν εἰκόνα διὰ τὴν πνευματικὴν κατάστασιν τῆς
ἐποχῆς. Θὰ ἀναφέρωμεν λοιπὸν ἐνταῦθα μερικά ἀπὸ τὰ σπου-
δαιότερα λοιπὰ παιδευτικά κέντρα. Πολλοὶ σχολαὶ ὑπῆρξαν
εἰς Τραπεζοῦντα πρὸ τῆς ἀλώσεως, διότι ἡ πόλις αὕτη ἦτο τὸ
πολιτικὸν και πνευματικὸν κέντρον τῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς
Πόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων (1204) ἰδρυθείσης αὐτοκρατορίας τῶν
Κομνηνῶν. Πολλοὶ περίφημοι λόγοι ἐξῆλθον ἐκ τῶν σχολῶν
αὐτῶν. Περίφημος Σχολὴ ἤκμασεν ἐκεῖ και κατὰ τὸν 17ον και
18ον αἰῶνα, ὀνομαζομένη Φροντιστήριον, εἶχε δὲ και πλουσίαν
βιβλιοθήκην.

Ἐκ τῶν ἄλλων σχολῶν τῆς Μ. Ἀσίας, ἡ πλέον ὀνομαστή
ὑπῆρξεν ἡ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ Σμύρνης, ἡ ὀποία ἰδρύθη τὸ
1723 ὑπὸ τοῦ Ἱεροθέου Δενδρινοῦ Ἰθακησιοῦ και ἄλλων διδα-
σκάλων, εἶχε δὲ και τυπογραφεῖον δι' ἐν μικρὸν διάστημα. Ὁ

Ἱερόθεος ἐδίδαξεν ἐκεῖ ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη (1723-1777), εἶχε δὲ μαθητὰς τὸν κατόπιν σοφὸν λόγιον Ἀδαμάντιον Κοραῖν, τοὺς ἰδρυτὰς τῆς Σχολῆς Δημητσάνης Γεράσιμον Γούνον καὶ Ἀγάπιον Λεονάρδον καὶ πολλοὺς ἄλλους. Κατόπιν δὲ τὸ 1809 ἰδρύθη εἰς Σμύρνην νέα σχολή, ἡ ὁποία ὠνομασθη Φιλολογικὸν Γυμνάσιον. Τὴν Παιδείαν ἐπροστάτευσαν πολλοὶ Πατριάρχαι Ἱεροσολύμων καὶ Ἀλεξανδρείας, καὶ ἴδρυσαν σχολὰς εἰς τὰς ἔδρας τῶν καὶ ἀλλαχοῦ.

Καὶ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, πολλὰ τῶν ὁποίων παρέμειναν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Βενετῶν πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν ἄλωσιν, ἤκμασαν πολλὰ παιδευτικὰ κέντρα. Κατὰ τὸ 6' ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνος, ἰδρύθησαν σχολεῖα εἰς τὴν Ὑδραν μὲ τὴν συνδρομὴν τῶν κατοίκων. Οἱ πρόκριτοι τῆς νήσου πάντοτε ἐφρόνιζον διὰ τὴν λειτουργίαν αὐτῶν καὶ τὴν ἐξεύρεσιν καλῶν διδασκάλων. Περὶ τὸ 1820, ὁ Ἰάκωβος Τομπάζης ἐζήτησε τὴν συμβουλὴν τοῦ Κοραῖ πῶς θὰ εὐεργετήσῃ τὴν νήσον, καὶ ὁ μέγας ἐκεῖνος διδάσκαλος τοῦ Γένους τοῦ ἔγραφε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς: «Τί ἄλλο δύναμαι νὰ σὲ εἶπω πλεῖστον παρὰ Παιδείαν, Παιδείαν καὶ πολλάκις Παιδείαν. Μόνη ἡ Παιδεία ἔχει νὰ θεραπεύσῃ τὰς κοινὰς τοῦ ταλαιπώρου Γένους ἡμῶν δυστυχίας· ἡ Παιδεία μόνη ἔχει νὰ μᾶς ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τὸν ἀνυπόφορον ζυγὸν τοῦ ἀχρειοτάτου Σκυθικοῦ ἔθνους. Μακάριοι ὅσοι βοηθοῦν τὴν Παιδείαν καὶ μὲ τὸν λόγον καὶ μὲ τὸ ἔργον· αὐτοὺς μόνον γνωρίζω γνησίους ἀπογόνους τῶν Ἑλλήνων...»(1).

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος ἰδρύθησαν σχολεῖα εἰς τὰς Σπέτσας, Πόρον, Πάρον, Νάξον, Τήνον, Σύρον, Σίφνον, Θήραν καὶ ἄλλας νήσους τῶν Κυκλάδων. Μερικὰ τούτων εἶχον καὶ παλαιότερον σχολεῖα τὰ ὁποῖα παρήκμασαν. Κατὰ δὲ τὸν 18ον αἰῶνα μὲ τὴν πρόοδον τῆς ναυτιλίας καὶ τὴν οἰκονομικὴν ἀκμὴν τῶν νήσων ἤρχισε νὰ ἀναπτύσσεται πάλιν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν τοπικῶν παραγόντων διὰ τὴν Παιδείαν, ὅπως ἄλλωστε καὶ εἰς τὴν ὑπόλοιπον χώραν. Ἀρκετὰ σχολεῖα ἰδρύθησαν καὶ

(1) Ε. Παντελάκη, Ἀδαμαντίου Κοραῖ, Πολιτικά Παραινέσεις πρὸς τοὺς Ἕλληνας, 1923, σ. 10-11.

εἰς τὴν Σάμον, τὴν Ἄνδρον, Ψαρά, Ἴμβρον καὶ Τένεδον, Ρόδον, Μυτιλήνην καὶ εἰς πολλὰς νήσους τῶν Δωδεκανήσων.

Πλέον ὀνομασται δὲ εἶναι αἱ σχολαὶ τῆς Πάτμου (ἰδρυθεῖσα τὸ 1969 ὑπὸ Μανολάκη Καστοριανοῦ) καὶ τῆς Χίου τὸ Γυμνάσιον, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὀνομαστοὺς διδασκάλους καὶ ἀναδειχθέντας κατόπιν μαθητὰς. Ἐκτὸς τούτου εἰς τὴν Χίον ὑπῆρξαν καὶ πολλὰ ἄλλα σχολεῖα. Διὰ τὸ σχολεῖον τῆς Χίου ἤξιζε νὰ γίνῃ εἰδικὸς λόγος, διότι εἶναι ἐξ ἴσου μίᾳ τῶν ἀξιολογωτέρων σχολῶν τῆς Τουρκοκρατίας. Διεξοδικὴν μελέτην περὶ αὐτῆς ἔχει δημοσιεύσει ὁ Κ. Ἀμαντος («Ἑλληνικά», Τόμος 3ος).

Πολλὰ σχολεῖα ὑπῆρξαν καὶ εἰς τὴν Κρήτην, κυρίως δὲ εἰς τὰ μοναστήρια, ἐξ ὧν σημαντικώτερα ἦσαν τὰ σχολεῖα τῶν Χανίων (1791). Ἐπίσης εἰς Κύπρον ἔχομεν πολλοὺς λογίους καὶ σχολεῖα εἰς διαφόρους μονὰς καὶ πόλεις. Ἀλλὰ μεγαλυτέραν παιδευτικὴν κίνησιν εἶχον αἱ Ἰόνιοι νῆσοι, αἱ ὁποῖαι παρέμειναν ὑπὸ Βενετικὴν κατοχὴν καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐκεῖ διετηρήθησαν τὰ σχολεῖα κυρίως εἰς τὰς πόλεις, τὸ σπουδαιότερον δὲ πνευματικὸν κέντρον τούτων ἦτο ἡ Κέρκυρα, ὅπου ἀργότερα τὸ 1808 ἰδρύθη ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία, καὶ ἀναδιωργανώθη ὑπὸ τοῦ Γκύλφορντ τὸ 1824. Εἶναι τὸ πρῶτον ὀργανωμένον Ἑλληνικὸν Πανεπιστήμιον, ὅπου ἐδίδαξαν περίφημοι λόγιοι καὶ ἐπιστήμονες. Ἡ ἴδρυσις τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὅμως (1837) ἀφήρесе τὴν αἴγλην αὐτοῦ καὶ ἤρχισεν ἔκτοτε νὰ παρακμάζῃ, διελύθη δὲ ὅτε ἡ Ἐπτάνησος ἠνώθη μὲ τὴν Ἑλλάδα. Σπουδαῖα σχολεῖα ὑπῆρξαν καὶ εἰς τὰς νήσους Ζάκυνθον, Κεφαλληνίαν, Ἰθάκην καὶ Κύθηρα.

Πολλοὶ Ἑπτανήσιοι ἀπεδήμουν εἰς Ἰταλίαν ἢ μετέβαινον ἐκεῖ προσωρινῶς χάριν ἐμπορίου ἢ διὰ σπουδᾶς. Ἐκ τούτων καὶ ἄλλων Ἑλλήνων, κυρίως Ἡπειρωτῶν καὶ Μακεδόνων, ἀπετελέσθησαν αἱ λαμπραὶ Ἑλληνικαὶ παροικίαι τῆς Βενετίας, τῆς Ρώμης, τῆς Βιέννης καὶ ἄλλων Εὐρωπαϊκῶν πόλεων. Αἱ παροικίαι αὐταὶ διετήρουν σχολεῖα χάριν τῶν Ἑλληνοπαίδων ἢ τῶν ἐπιθυμούντων νὰ ἔλθουν ἀπὸ τὴν ὑπόδουλον χώραν φιλομαθῶν νέων. Πολλοὶ εἰργάσθησαν ὡς τυπογράφοι καὶ κατόπιν ἴδρυσαν ἴδια τυπογραφεῖα, ὅπου ἐτύπωνον βιβλία πρὸς

χρήσιν τῶν Ἑλλήνων (τὸ τυπογραφεῖον Σάρρου, Θεοδοσίου καὶ Γλυκέων εἰς Βενετίαν καὶ ἄλλα).

Ἐκ τῶν σχολείων τούτων τοῦ ἀποδήμου Ἑλληνισμοῦ, σημαντικὸν ὑπῆρξεν τὸ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον Ρώμης (16ος αἰὼν κ.ἔ.) καὶ κυρίως τὸ Φλαγγίνειον Φροντιστήριον τῆς Βενετίας, τὸ ὁποῖον ἰδρύθη τὸ 1664 μετὰ δαπάνας τοῦ Κερκυραίου Θωμᾶ Φλαγγίνη. Ἐκεῖ ἐδίδασκαν σπουδαῖοι λόγιοι, ὅπως ὁ Ματθαῖος Τυπάλδος, ὁ Ἡλίας Μηνιάτης, ὁ Ἰωάννης Πατούσας κ.ἄ., ἐξεδόθη δὲ ὑπὸ τῶν μαθητῶν μία ἐξαίρετος συλλογὴ ποιημάτων ἀφιερωμένων εἰς τὴν Θεοτόκον μετὰ τὸν τίτλον «Ἄνθη Εὐλαθείας» τὸ 1708.

Καὶ αἱ Ἑλληνικαὶ παροικίαι τῆς Ρωσίας διετήρησαν ἀξιόλογα σχολεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων σημειώνομεν τὰ τοῦ Κιέβου, τῆς Ὀδησοῦ καὶ τῆς Πετροπόλεως. Τέλος ὀνομαστά ὑπῆρξαν τὰ σχολεῖα τῶν Παραδουναθίων Ἡγεμονιῶν καὶ μάλιστα ἡ Ἀκαδημία τοῦ Βουκορεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου. Τὰ σχολεῖα ταῦτα ἐφώτισαν ὄχι μόνον τοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐντοπίους Σλάβους, τῶν ὁποίων ἐξύψωσαν τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον καὶ ἀφύπνισαν τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν. Πολλὰ χρωστοῦν οἱ λαοὶ τῆς Βαλκανικῆς εἰς τὴν δρᾶσιν τῶν σχολείων αὐτῶν.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γραφέντων συμπεραίνομεν ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας, δὲν ἔσθθησεν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, διετηρήθη παντοῦ ὅπου ὑπῆρξαν Ἕλληνες καὶ ἐτόνισεν τὴν παρουσίαν τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή

Θὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν Κωνσταντινουπόλεως, διότι αὕτη εἶχε πανελλήνιον ἀκτινοβολίαν καὶ ἐπίδρασιν. Ἡ σχολὴ αὕτη ὑπῆρξεν, ὡς ἀνεφέραμεν ἤδη, ἡ πρώτη ἀνωτέρα σχολὴ τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Ταύτην συνέστησεν ἐν ἡ δύο ἔτη μετὰ τὴν ἄλωσιν ὁ Πατριάρχης Γεννάδιος ὁ Σχολάριος. Ὅταν τὸ ἔθνος ἤρχισε νὰ συνέρχεται ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς καὶ τῶν καταστροφῶν τῆς ἀλώσεως, ἡ Ἐκκλησία ἤρχισε καὶ αὕτη νὰ ἀνασυντάσῃ τὰς δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ νὰ ὀργανώσῃ τὴν Παιδείαν πρὸς διατήρησιν τῶν πνευματικῶν παραδόσεων καὶ τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ ἔθνους. Ὁ Πατριάρχης λοιπὸν ἀμέσως κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως συνεκέντρωσε μερικοὺς ὑπολειφθέντας λογίους εἰς διάφορα μέρη τῆς χώρας, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχον ἀποδημήσει εἰς τὴν Εὐρώπην, καθὼς καὶ μερικοὺς παλαιοὺς ἀρχοντας καὶ ἀξιωματούχους τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐσχημάτισε μίαν ἀριστοκρατικὴν τάξιν πέριξ τοῦ Πατριαρχείου, ἀλλὰ ἀριστοκρατίαν πνευματικὴν, ὅπως γράφει ὁ Μ. Παρανίκας «οὐχὶ ἐπὶ εὐγενείας προγόνων στηριζομένη, ἀλλ' ἐπὶ τῆς βίναπτόξεως τοῦ πνεύματος, τῆς Παιδείας καὶ τῆς φιλοπατρίας των» (1). Αὐτοὶ εἶναι οἱ γνωστοὶ Φαναριῶται.

Ἀπὸ τοὺς λογίους αὐτοῦ ἀπετελέσθη τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Ἡ Σχολὴ αὕτη κατ' ἀρχὰς ἦτο πτωχὴ, χωρὶς μέσσα καὶ μετὰ ὀλιγάριθμον διδακτικὸν προσωπικόν. Μετὰ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ὅμως καὶ μετὰ τὴν προστασίαν τῆς Ἐκκλησίας, ἐξελιχθη εἰς λαμπρὸν πνευματικὸν κέντρον καὶ ἀνέδειξεν ἐξαιρετοὺς διδασκάλους, λογίους καὶ πνευματικοὺς ἡγέτας τοῦ ἔθνους. Ἡ Σχολὴ αὕτη ὑπῆρξε τὸ

(1) Μ. Παρανίκας, Σχεδίασμα... σελ. 12.

πρώτον πνευματικὸν φυτώριον τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐξῆλθον διαπρεπεῖς κληρικοὶ καὶ διδάσκαλοι, ἐργασθέντες διὰ τὴν διάδοσιν τῆς Παιδείας καὶ εἰς ἄλλας περιοχὰς τῆς χώρας.

Πολλοὶ γράφουν ὅτι ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ ἦτο συνέχεια τῆς ὑπαρχούσης τοιαύτης πρὸ τῆς ἀλώσεως, ὀνομάζουσαν δὲ ταύτην Ἀκαδημίαν ἢ Μεγάλην τοῦ Γένους Σχολήν. Ἄλλὰ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναβιώσῃ ἢ παλαιότερον ἀκμάσασα Πατριαρχικὴ Σχολή, ἐπειδὴ εἶχον φύγει οἱ λόγιοι. Ἡ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἰδρυθεῖσα Πατριαρχικὴ Σχολὴ συνεχίζει μᾶλλον τὴν ἐργασίαν τοῦ πρὸ τῆς ἀλώσεως ὑπάρχοντος Ἐκκλησιαστικοῦ Φροντιστηρίου, ὅπου ἐχρημάτισεν ἱερεὺς ὁ περίφημος Μάρκος ὁ Εὐγενικός, ὁ ὕστερον Ἐπίσκοπος Ἐφέσου. Σκοπὸς τῆς σχολῆς ταύτης ἦτο κατ' ἀρχὰς ἡ προπαρασκευὴ καὶ μόρφωσις τῶν μελλόντων κληρικῶν καὶ ἀξιωματούχων τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Ἡ συνεχὴς ὁμῶς μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ προστασία καὶ βοήθεια ἐκ μέρους τῶν Φαναριωτῶν θὰ τὴν ἀναδείξουν ἀργότερον σπουδαῖον πνευματικὸν κέντρον τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία τῆς Σχολῆς ἦτο ἀπλῶς Σχολή, ἢ Οἰκουμενικὴ Σχολή, ἔπειτα δὲ ὀνομάσθη Κοινὴ τοῦ Γένους Σχολή, Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, καὶ κατὰ τινὰς Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία. Τὰ ὀνόματα ταῦτα φανερώουσι τὴν σημασίαν τοῦ ἔργου αὐτῆς καὶ τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν αὕτη εἰς τὴν συνείδησιν τῶν Ἑλλήνων. Ὀνομάσθη Μεγάλη Σχολή, διότι ἦτο πράγματι ἡ μεγαλύτερα σχολὴ τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, ἢ ὁποῖα προσέφερε περισσοτέρας ὑπηρεσίας εἰς τὸ Γένος ἀπὸ κάθε ἄλλην σχολήν. Διὰ τοῦτο ὀνομάσθη καὶ Σχολὴ τοῦ Γένους, διότι ἀνεδείχθη τὸ πρῶτον καὶ κύριον πνευματικὸν κέντρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν Μ. Παρανίκαν «ἀνέδειξεν ἀπ' αἰῶνων ἄνδρας ἐπισήμους ἐπ' ἀρετῇ καὶ Παιδείᾳ· αἱ ἐξ αὐτῆς ἐξερχόμενοι ἀκτίνες ἐφώτιζον τὸ ἔθνος, ἀνέδειξαν τοσοῦτους Ἱεράρχας, κοσμήσαντας τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ λαϊκοὺς τιμήσαντας ἑσαεὶ τὸ ἔθνος αὐτῶν» (2).

(2) Μ. Παρανίκας, Σχεδιάσμα... σελ. 35.

Τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν ἐλάμπρυναν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς λειτουργίας αὐτῆς οἱ περίφημοι λόγιοι καὶ διδάσκαλοι Ματθαῖος Καμαριώτης, Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος, οἱ διαπρεπεῖς θεολόγοι Ἰωάννης καὶ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, ὁ Συμεὼν Καβάσιλας, ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς καὶ ἄλλοι. Οἱ ἄνδρες οὗτοι ὑπῆρξαν μεγάλα πνεύματα μὲ εὐρυτάτην μόρφωσιν θεολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν καὶ ἄλλην, ἄφησαν δὲ πάμπολλα καὶ ἐξαιρετὰ συγγράμματα.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος ἡ Σχολὴ παρακμάζει λόγῳ τῆς γενικωτέρας παρακμῆς τῶν Ἑλλήνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν καταπιέσεων τῶν Τούρκων. Τὸ Πατριαρχεῖον μεταφέρεται εἰς διαφόρους ναοὺς καὶ τέλος ἀπὸ τοῦ 1600 ἐγκατεστάθη εἰς τὸ Φανάρι, ὅπου εὐρίσκεται μέχρι σήμερον. Πολλοὶ Πατριάρχαι ἀγωνίζονται διὰ τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ ἔθνους, ἐνῶ μερικοὶ ἀποδεικνύονται φιλόδοξοι καὶ κατώτεροι τῶν περιστάσεων. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐξοχωτέρους Πατριάρχας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ Κύριλλος ὁ Λούκαρις, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἰδρύθη τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἀναδιωργανώθη ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ διὰ τοῦ Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλλέως (1622-1640).

Ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς ὑπῆρξε πολυμαθὴς διάνοια. Εἶχε σπουδάσει ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου ἐγεννήθη, καὶ εἰς τὴν Ρώμην καὶ τὸ Πατάβιον τῆς Ἰταλίας, Φιλοσοφίαν καὶ ἐπιστήμας. Εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν ἐδίδαξε Λογικὴν, Φυσικὴν, τὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, Γεωγραφίαν καὶ Ἀστρονομίαν. Τὸ κύριον θάρος ἔδωκεν εἰς τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, καθὼς καὶ εἰς ἄλλα ἔργα αὐτοῦ. Ἐυστηματοποίησε τὰς φιλοσοφικὰς σπουδὰς εἰς τὴν Σχολήν, καὶ κυρίως μὲ θάσιν τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, τὴν ὁποίαν ἡρμήνευσε σύμφωνα μὲ τὰς ἀπόψεις τῶν φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς του. Θεωρεῖται ὡς εἰσηγητὴς τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα. Μεγάλῃ ἐπίδρασιν εἶχεν, ἀνεφέραμεν, καὶ τὸ ἔργον του «Ἐπιστολικοὶ τύποι», τὸ ὁποῖον ἐχρησίμωσεν ὡς ἐγχειρίδιον διδασκαλίας τῆς ἐπιστολογραφίας καθ' ὅλην τὴν τουρκοκρατίαν.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ

ήρχισε πάλιν νά παρακμάζη ἔνεκα ποικίλων ἀντιδράσεων. Τὴν κατάστασιν τότε ἔσωσεν ὁ Μανολάκης Καστοριανός, πλούσιος ἄρχων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καταγόμενος ἐκ Καστοριάς.

Οὗτος ἔδωσε πολλά χρήματα πρὸς μισθοδοσίαν: α) Ἐνὸς διδασκάλου κοινῶν γραμμάτων, διὰ νά διδάσκη δωρεάν τὰ παιδιὰ γράμματα, β) Ἐνὸς διδασκάλου τῆς Κυκλοπαιδείας Γραμματικῆς, Ρητορικῆς καὶ Λογικῆς, καὶ γ) Ἐνὸς καθηγητοῦ Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας. Ἐπίσης ἀπὸ τὰ χρήματα αὐτὰ ἐδίδοντο ὑποτροφίαι εἰς 12 μαθητὰς τοῦ μέσου καὶ ἀνωτέρου σχολείου.

Ὁ Μανολάκης Καστοριανός ἦτο πλούσιος ἔμπορος γουναρικῶν, ὑπῆρξε δὲ ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους μεγάλους ἐθνικοὺς εὐεργέτας. Ἔδωσε χρήματα διὰ τὴν ἀνάγεσιν τοῦ ναοῦ τῆς Βηθλεὲμ καὶ τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπίσης ἔδωσε χρήματα διὰ τὴν ἰδρύσιν σχολείων εἰς τὴν Ἄρταν, τὴν Χίον, τὴν Πάτμον, τὴν Καστοριάν, καὶ κυρίως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ Σχολὴ τοῦ Μανολάκη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἰδρύθη τὸ 1663, συνεκέντρωσε καλοὺς διδασκάλους καὶ πολλοὺς μαθητὰς καὶ ἐξείλιχθη εἰς ὀνομαστὴν σχολήν. Μετ' ὀλίγον κατέλαβε τὴν θέσιν τῆς παλαιᾶς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ἣ ὁποία παρήκμασε καὶ κατηργήθη, ἣ δὲ νέα, χάρις εἰς τοὺς οικονομικοὺς τῆς πόρους, προώδευσε ἀρκετά.

Εἰς τὴν Σχολὴν Μανολάκη ἐδίδαξεν ἐπὶ ἑπταετίαν ὁ περίφημος Φαναριώτης ἱατρός, λόγιος καὶ Μέγας Διερμηνεὺς τῆς Πύλης, Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ὁ ἐξ ἀπορρήτων. Ὁ Μαυροκορδάτος ἀνεθίβασε τὸ ἐπίπεδον τῆς Σχολῆς, διδάξας Γραμματικὴν, Ρητορικὴν καὶ Φιλοσοφίαν, καθὼς καὶ Μαθηματικὰ καὶ Φυσικὰ, ἴσως καὶ στοιχεῖα ἱατρικῆς. Ἄλλ' ἐγκατέλειψεν ἔνωρις τὸ διδακτικὸν ἔργον, ἀσχοληθεὶς μὲ τὴν πολιτικὴν.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνος ἀναδιωργάνωσε τὴν Σχολὴν ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος Β' ὁ Ἀκαρνάν, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε τὸ σιγίλλιον τοῦ 1691 καὶ ἐρρῦθμισε λεπτομερέστερον τὸν κανονισμὸν τῆς λειτουργίας αὐτῆς καὶ τὸ πρόγραμμα τῆς ἐργασίας τῆς. Καὶ ἄλλοι Πατριάρχαι κατόπιν ἐνδιεφέρθησαν ζωηρῶς διὰ τὴν καλὴν λειτουργίαν τῆς σχολῆς καὶ ἐξέδωσαν διὰ

φορὰ ἄλλα σιγίλλια, ρυθμίζοντα κυρίως τὰ θέματα μισθοδοσίας τῶν διδασκάλων καὶ τὴν οικονομικὴν διαχείρισιν αὐτῆς.

Σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς ἀποτελεῖ ἡ σχολαρχία τοῦ περιφήμου λογιῦ καὶ διδασκάλου τοῦ Γένους Εὐγενίου Βουλγάρως (1759 - 1761). Ὁ Βούλγαρις εἶναι γνωστὸς διὰ τὴν πολυμαθειάν του, τὴν θαθεῖαν θεολογικὴν, φιλοσοφικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν του κατάρτισιν. Κάτοχος ὢν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐποχῆς του, μετέφερε τὰς γνώσεις του ταύτας εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, ἀνεμόρφωσε τὸ πρόγραμμα καὶ τὸ σύστημα διδασκαλίας, καὶ μὲ τὰ συγγράμματά του ἐβοήθησε εἰς τὴν ἐξύψωσιν τοῦ ἔργου καὶ τῶν ἄλλων σχολείων, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ἐδίδασκεν ὁ ἴδιος. Θεωρεῖται ὡς ὁ ἐπιφανέστατος μετὰ τὸν Κοραῆν, τῶν Ἑλλήνων σοφῶν τοῦ 18ου αἰῶνος.

Μετὰ τὸν Βούλγαριν, ἀξιόλογος διδασκαλὸς τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς ὑπῆρξαν οἱ Χρῦσανθος ὁ Αἰτωλὸς (1769 - 1774), ἀδελφὸς Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ, ὁ ἐκ Φουρνᾶ Εὐρυτανίας φιλόσοφος Σέργιος Μακραιοῦς (1777 - 1793), ὁ ὁποῖος διεκρίθη διὰ τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας του καὶ τὴν κατοχὴν τῆς Λογικῆς καὶ Φυσικῆς. Ἐπειτα ὁ ἐκ Χίου ἀρχιμανδρίτης καὶ κατόπιν Ἐπίσκοπος καὶ Ἐθνομάρτυς τοῦ 1821 Δωρόθεος ὁ Πρώιος (1804 - 1807), ὁ Στέφανος Λογάδης καὶ ἄλλοι ἐπιφανεῖς λόγιοι.

Ἐγιναν πολλοὶ προσπάθειαι ἀπὸ τοὺς διαφόρους Πατριάρχας πρὸς ἀνακαίνισιν τοῦ κτιρίου τῆς σχολῆς καὶ καθορισμὸν τῶν οικονομικῶν τῆς πόρων καὶ ἐξεδόθησαν διάφορα σχετικὰ σιγίλλια. Διότι ἐκτὸς τῶν ἄλλων προβλημάτων, τῶν ὀφειλομένων εἰς τὰς καταπιέσεις καὶ διωγμοὺς ἐκ μέρους τῶν Τούρκων, ἡ Σχολὴ ἀντεμετώπισε συχνὰ τὸ οικονομικὸν πρόβλημα. Ἄν κατάρθωσε δὲ παρὰ ταῦτα, νά διατηρηθῇ, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ἀδιάπτωτον ἐνδιαφέρον καὶ τὴν συνεχῆ μεριμναν τῶν Πατριαρχῶν, καθὼς καὶ εἰς τὰς γενναίας χορηγίας ἐκ μέρους πολλῶν Ἑλλήνων καὶ κυρίως τῶν Φαναριωτῶν. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ 19ου ἠλλαξε συχνὰ κτήριον ἡ Σχολὴ, μεταφερομένη ἄλλοτε εἰς τὸ Φανάρι καὶ ἄλλοτε εἰς τὴν Ξηροκρήνην, μέχρις οὗ, τὸ 1883

ἀπέκτησε μεγαλοπρεπές οικόδομημα, ἔναντι τοῦ Πατριαρχείου, ὅπου ἐστεγάσθη καὶ ἡ βιβλιοθήκη αὐτῆς.

Ἡ σχολὴ ἦτο διηρημένη εἰς τρία τμήματα. Τὸ πρῶτον, τὸ κατώτερον, παρείχε στοιχειώδη μόρφωσιν, τὰ λεγόμενα κοινὰ γράμματα (ἀνάγνωσιν, γραφήν, ἀρίθμωσιν κλπ.). Ἄλλὰ τὴν στοιχειώδη ταύτην μόρφωσιν παρείχον καὶ πολλὰ ἄλλα ἐνοριακὰ σχολεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ δεύτερον τμήμα, τὸ τῆς Κυκλοπαιδείας, παρείχεν, ἐκτὸς τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἐγκυκλοπαιδικῶν μόρφωσιν (Γραμματικὴν, Ρητορικὴν καὶ Λογικὴν). Εἰς τὸ τρίτον τμήμα, τὸ ἀνώτερον, ἐδιδάσκοντο θεολογικά, φιλοσοφικά καὶ ἐπιστημονικά μαθήματα. Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ἡ φοίτησις ἦτο τριετής. Κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος ἐδιδάσκετο κυρίως ἡ Λογικὴ, κατὰ τὸ δεύτερον ἡ Φυσικὴ καὶ ἡ Ρητορικὴ μὲ πολλὰς ἀσκήσεις καὶ κατὰ τὸ τρίτον ἡ Μεταφυσικὴ. Τὸ πρόγραμμα ὅμως τοῦτο ὑπέστη ἐξέλιξιν καὶ πολλὰς ἀλλαγὰς. Προσετέθησαν καὶ ἄλλα φιλολογικά, φιλοσοφικά καὶ ἐπιστημονικά μαθήματα.

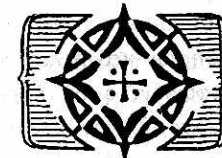
Ἡ σχολὴ διέθετε καὶ βιβλιοθήκην, ἡ ὁποία πτωχῇ οἶσα κατ' ἀρχάς, ἐπλουτίζετο σὺν τῷ χρόνῳ μὲ δωρεὰς φιλομούσων πατριωτῶν, ὥστε νὰ καταστῇ λίαν ἀξιόλογος καὶ χρήσιμος εἰς τοὺς μαθητάς. Τὸ 1769 ὁ μέγας διερμηνεὺς Νικόλαος Σοῦτσος «ἀνέθετο τῇ Σχολῇ, εἰς ὠφέλειαν τοῦ γένους καὶ μνημόσυνον αὐτοῦ διηνεκές, τὴν αὐτοῦ ἅπασαν βιβλιοθήκην, βιβλίων ἀξιολόγων ἀπάντων». Κατὰ δὲ τὸ 1815, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης ἐδῶρσεν εἰς τὴν Σχολὴν ὀλόκληρον τὴν πλουσίαν αὐτοῦ βιβλιοθήκην(3). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ὄχι μόνον οἱ σπουδασταί, ἀλλὰ καὶ οἱ λόγιοι καὶ οἱ ἄλλοι μορφωμένοι κάτοικοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἠδύνατο νὰ συμπληρῶνουν τὰς γνώσεις των εἰς τὴν πλουσίαν ταύτην βιβλιοθήκην.

Οἱ μαθηταὶ τῆς ἀνωτέρας σχολῆς τοῦ Πατριαρχείου ἔκαμον συστηματικὴν χρῆσιν τῆς βιβλιοθήκης, διότι ἐκτὸς τῶν ἄλλων μαθημάτων, τὰ ὁποῖα εἶχον νὰ μελετήσουν, ἔπρεπε νὰ γράφουν διαφόρους ὁμιλίαι, νὰ ἀναπτύσσουν διάφορα θέματα, διὰ νὰ ἀσκοῦνται εἰς τὴν ρητορικὴν. Ἐπὶ πλέον ἐνεθαρ-

(3) Μ. Παρανίκαι, Σχεδιάσμα... σελ. 26, σημ. 2.

ρύνοντο εἰς τὴν συγγραφὴν δοκιμῶν ἐπιστημονικῶν. Κάθε Σάββατον δὲ ἐγίνοντο ἐλεύθερα συζητήσεις καὶ λύσεις ἀποριῶν τῶν μαθητῶν, διὰ νὰ καλλιεργῶνται ἡ αὐτενέργεια, ἡ κρίσις καὶ τὰ ἰδιαίτερα διαφέροντα αὐτῶν. Οἱ διδάσκαλοι κατέβαλλον κάθε προσπάθειαν διὰ τὴν καλλιτέραν μόρφωσιν τῶν νέων καὶ προετοιμασίαν αὐτῶν νὰ ὑπηρετήσουν πιστῶς τὸ χειμαζόμενον ἀπὸ τὴν σκληρὰν δουλείαν Ἔθνος.

Μὲ πενιχρὰ μέσα, ἐν μέσῳ ποικίλων δυσκολιῶν, ἀλλὰ μὲ διδασκάλους πλήρεις ἐνθέου ζήλου, σοφίας καὶ πατριωτισμοῦ, ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ κατώρθωσε, κατὰ τὸ μακρὸν διάστημα τῆς δουλείας, νὰ ἀναδείξῃ ἐξόχους διὰ τῆς ἀρετῆς καὶ παιδείας ἄνδρας, οἵτινες διεκρίθησαν ὡς συγγραφεῖς, ἀνώτεροι κληρικοὶ ἢ καὶ ὡς ἀξιωματοῦχοι τῆς Πύλης, οἱ ὁποῖοι ποικιλοτρόπως ὠφέλησαν τὸ Ἔθνος. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἱδρυσαν ἀξιόλογα σχολεῖα εἰς ἄλλα μέρη καὶ διέδωσαν τὸ φῶς τῆς Παιδείας καὶ εἰς τὰς ἄλλας περιοχὰς τῆς χώρας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ ἀπέβη ὁ κύριος πνευματικὸς φάρος τοῦ Ὁρθοδόξου Ἑλληνισμοῦ, τὸ κύριον πνευματικὸν καὶ παιδευτικὸν κέντρον τοῦ Ἔθνους.

Ἡ Ἀθωνιάς Ἀκαδημία

Εἰς τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὅπως καὶ εἰς πολ-
λὰ ἄλλα μοναστήρια, ἐκαλλιεργοῦντο τὰ γράμματα ἤδη ἀπὸ
τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἀθωνος ἔγινε κέν-
τρον μοναχικοῦ βίου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνος. Ἐκεῖ κα-
τέφευγον καὶ πολλοὶ μορφωμένοι μοναχοί, οἱ ὅποιοι ἠσχολοῦν-
το ὄχι μόνον μὲ τὴν μελέτην τῶν Γραφῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν
ἀντιγραφήν χειρογράφων καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν νεωτέρων
μοναχῶν. Ἡ παράδοσις αὕτη ἀσφαλῶς θὰ συνεχίσθῃ καὶ κατὰ
τὴν τουρκοκρατίαν, ὅποτε τὰ δεινὰ τῆς δουλείας καὶ αἱ ποι-
κίλαι καταπιέσεις ἐκ τῶν Τούρκων, ἠνάγκασαν πολλοὺς νὰ
καταφύγουν εἰς τὰ μοναστήρια, πολλὰ τῶν ὁποίων ἀπέθῃσαν
ἔξοχα κέντρα Παιδείας, ἀλλὰ δὲ διετήρησαν κατώτερα σχο-
λεῖα, τὰ περίφημα «κρυφὰ σχολεῖα».

Εἰς τὰ μοναστηριακὰ σχολεῖα, συνήθως ἕνας ἐκ τῶν
πλέον μορφωμένων μοναχῶν ἐδίδασκε τοὺς φιλομαθεῖς νεωτέ-
ρους, ἀκόμη δὲ καὶ τοὺς προστρέχοντας ἐκεῖ νέους ἀπὸ τὰ
πέριξ χωρία. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὸ Ἁγιον Ὄρος, ὅπου
οἱ λόγιοι μοναχοὶ ἐμόρφωσαν ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ πολλοὺς
Ἰθῆρας καὶ Σέρβους μοναχοὺς καὶ συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ
ἀναδειχθῶν αἱ μοναὶ Ἰθῆρων καὶ Χιλιανδαρίου ἐξαιρέτοι πνευ-
ματικαὶ ἐστῖαι. Οἱ μορφωθέντες δὲ ἐκεῖ ἄλλοθενεῖς μοναχοὶ
μετέφρασαν εἰς τὰς γλώσσας τῶν ἑλληνικὰ λειτουργικὰ καὶ
θρησκευτικὰ βιβλία καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς
ἑλληνικῆς Παιδείας καὶ πνευματικῆς ζωῆς εἰς τὴν πατρίδα τῶν.

Δὲν ἔχομεν ὅμως πολλὰς πληροφορίας διὰ τὰ σχολεῖα, τὰ
ὁποῖα ἐλειτούργησαν εἰς τὸ Ἁγιον Ὄρος κατὰ τοὺς πρώτους
αἰῶνας τῆς δουλείας, καίτοι πολλὰ ἔγγραφα ἀναφέρουν γε-
νικῶς, ὅτι τὸ Ἁγιον Ὄρος ἦτο παλαιόθεν κέντρον Παιδείας.
Ἀναφέρομεν ἕν χαρακτηριστικὸν ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ σιγίλλιον

τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου (1801), ὅπου τονίζεται ὅτι «κατὰ
τὸ ἀγιώνυμον ὄρος, κοινότατον τοῦ ἡμετέρου γένους φροντι-
στήριον, ἐξ οὗ τοσαύτη καὶ τηλικαύτη πρότερον λόγων καὶ
μαθημάτων ἐπίδοσις ἐξέλαμψε, καὶ πλῆθος ἐξεχύθη πανταχοῦ
ἐλλογιμῶν καὶ σοφῶν ἀνδρῶν καὶ διδασκάλων...»(1).

Ἐχομεν ὅμως καὶ δύο περισσοτέρων συγκεκριμένως πα-
λαιὰς μαρτυρίας. Ὁ Τούρκος περιηγητὴς τοῦ 17ου αἰῶνος
Χατζῆ Κάλφας, ἀναφέρει ὅτι οἱ Χριστιανοὶ στέλλουν εἰς τὸ
Ἁγιον Ὄρος τὰ παιδιά τῶν «σωρηδόν», διὰ νὰ μάθουν γράμ-
ματα. Ἀσφαλῶς ἐννοεῖ τὰ σχολεῖα κοινῶν γραμμάτων, τὰ ὁ-
ποῖα ἐλειτούργουν τότε εἰς τὰ περισσοτέρα μοναστήρια, καὶ
ὅπου ἐμορφώνοντο ὄχι μόνον νεαροὶ μοναχοί, ἀλλὰ καὶ παι-
διὰ ἀπὸ τὰς πέριξ κώμας, ὅπως ἀνεφέραμεν. Μία ἄλλη πε-
ρίεργος πληροφορία ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Καθολικῆς ὀργανώ-
σεως Congregatio Cardinalium de propaganda fide, ἀναφέ-
ρει ὅτι κατὰ τὴν περίοδον 1636 - 1641 ἐλειτούργησεν εἰς τὸ
Πρωῖτον τῶν Καρυῶν μία σχολὴ Καθολικῶν μοναχῶν, ἡ ὁ-
ποῖα ὅμως τὸ 1641 μετεφέρθη εἰς τὴν Θεσσαλονικίην(2).

Ἐκτὸς τούτων, ἀναφέρεται ὅτι ἕνας εὐσεβῆς καὶ δραστή-
ριος μοναχός, ὁ Ἀγάπιος Λάνδος (17ος αἰὼν) ἐκάλει τοὺς μο-
ναχοὺς εἰς τὸ κελλίον του, τοὺς ἐδίδασκε τὰ ἱερὰ γράμματα
καὶ τοὺς συνεβούλευε νὰ διδάσκουν καὶ τὰ ἑλληνόπουλα, ὅταν
ἐξήρχοντο δι' ἐράνους εἰς τὰς διαφόρους πόλεις καὶ χωρία.

Οἱ περισσοτέροι μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, εἶχον πάν-
τως μίαν στοιχειώδη, ἂν μὴ ἀνωτέραν, μόρφωσιν καὶ ἐμελέ-
των τακτικῶς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄλλα θεολο-
γικὰ βιβλία. Ἀπὸ μίαν ἐπιστολὴν τοῦ διδασκάλου τῆς Σχο-
λῆς Πάτμου, πρὸς τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὄρους (1730),
πληροφοροῦμεθα ὅτι πολλοὶ φιλομαθεῖς μοναχοὶ μετέβαινον
εἰς ἄλλας πόλεις, ὅπου ἐλειτούργουν ἀνώτεροι σχολαί, διὰ νὰ
συμπληρώσουν τὴν μόρφωσίν των. Ἐπιστρέφοντες δὲ οὗτοι
εἰς τὸ Ἁγιον Ὄρος ἀσφαλῶς θὰ ἀνελάμβανον καθήκοντα δι-

(1) Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἡ Σχολὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους στὰ 1800,
«Ἑλληνικά» τ. 15, 1957, σελ. 144.

(2) Ἄλκη Ἀγγέλου. Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας, «Νέα Ἑ-
στία». Ἀφιέρωμα, Χριστοῦγεννα 1963, σελ. 86 - 87.

δασκάλου εις τὰ ἐκεῖ λειτουργοῦντα σχολεῖα.

Ἐγιναν ὁμως καὶ πολλὰ προσπάθειαι νὰ ἰδρυθῆ ἄνωτέρα τις σχολὴ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀλλὰ δὲν ἔκαρποφόρησαν ἀμέσως, ἀπέληξαν ὁμως εἰς αἴσιον πέρασ τὸ 1749 μὲ τὴν ἰδρυσιν τῆς περιφήμου Ἐθωνιάδος Ἀκαδημίας, εἰς τὴν μονὴν Βατοπεδίου. Τὸ κτήριον τῆς Σχολῆς ἰδρύθη τὸ 1748 - 49 ἀπὸ τὸν Προηγούμενον Μελέτιον Βατοπεδινὸν κατοπιν κοινῆς ἀποφάσεως μὲ τοὺς ἄλλους μοναχοὺς, πρὸς διδασκαλίαν τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων, τῆς Λογικῆς, τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Θεολογίας, ὄχι μόνον εἰς τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ὄρους, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐρχομένους ξέωθεν μαθητάς. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐνίσχυσε πολὺ ἠθικῶς καὶ ὕλικῶς ὁ Πατριάρχης Κύριλλος ὁ Ε΄, ὁ ὁποῖος μὲ εἰδικὸν σιγίλλιον (1750) ἐρρῦθμισε τὴν οἰκονομικὴν βοήθειαν, ἣ ὁποία θὰ διδεται ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖον, καθὼς καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν λειτουργίαν αὐτῆς.

Τὸ κτήριον τῆς Ἐθωνιάδος ἰδρύθη πλησίον τῆς Μονῆς Βατοπεδίου εἰς θαυμάσιον καὶ κατάφυτον παράλιον λόφον, τὸν ὁποῖον περιγράφει ἐξαίρετα ὁ διδάσκαλος καὶ διευθυντὴς αὐτῆς Εὐγένιος Βούλγαρις εἰς μίαν ἐπιστολὴν του. Παραθέτομεν μερικὰ ἀποσπάσματα:

«Μυρία τε ἄλλα καλὰ πλουτεῖ ὁ ἡμέτερος οὗτος λόφος, τὰ ὁποῖα λόγος οὐδεὶς παραστήσαι δυνήσεται. Ἐδῶ καὶ ὕδατα καλλίρροα καὶ ἀῆρ εὐκραέστατος, καὶ αὔραι ποντιάδες τὸ περιέχον ἡμᾶς καταψύχουσιν. Ἄλοση τε συνηφερῆ καὶ κατάσκια πανταχόθεν καὶ χλόη ἀειθαλῆς τὴν ὄρασιν κατατέρπουσα... Ἐἶτ' ἐπὶ τούτοις αἱ μουσαὶ ἐλευθέρως περιχορευοῦσαι... Καὶ ὑπὸ τὰς σκιὰς τῶν δένδρων ἀνεπτυγμένα βιβλία τε καὶ τετράδια... Καὶ περιηγεῖ ἔνθεν ἀκείθεν μέσα εἰς τὰ δάση ἡ Ἐλλάς ἀναθάλλουσα. Καὶ ἐκεῖ μὲν ἀγωνίζεται ὁ Δημοσθένης κατὰ τοῦ Μακεδόνα, ἐπιθαρρύνων τοὺς Ἀθηναίους· ἐκεῖ δὲ ραψωδεῖ Ὀμηρος τὰς ἀνδραγαθίας τῶν περὶ τὸ Ἴλιον..., ἐκεῖ δὲ ἱστορεῖ μετὰ ὕψους ὁ Θουκυδίδης τῆς Ἑλλάδος τὴν στάσιν... ἔδῶ καὶ ὁ Πλάτων θεολογεῖ, ἔδῶ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης πολυπραγμονεῖ καὶ ἐξετάζει τὰς ἀρχὰς καὶ γενέσεις τῆς φύσεως. Ἐδῶ καὶ Γάλλοι καὶ Γερμανοὶ καὶ Ἄγγλοι προσβάλλον-

ται τὰ νεωτερικὰ αὐτῶν συστήματα...» (3).

Πρῶτος διδάσκαλος τῆς Σχολῆς ἐ χρημάτισεν ὁ μοναχὸς Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, ὁ ὁποῖος εἶχε σπουδάσει προηγουμένως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Πάτμον καὶ τὰ Ἰωάννινα καὶ ἐδίδασκεν καὶ πρὶν εἰς τὴν σκῆτην τοῦ Καυσοκαλυβίου ὀλίγους μοναχοὺς. Ὁ Νεόφυτος εἶναι ἕνας ἐκ τῶν ἀρίστων λογίων καὶ διδασκάλων τῆς ἐποχῆς. Ἐγραψε σοφὰ βιβλία καὶ ἐπρωτοστάτησεν εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τῆς ψυχαγωγικῆς (πολλαπλῆς) διὰ τῆς μονολεκτικῆς μεταφράσεως τῶν ἀρχαίων κειμένων. Πρὸ αὐτοῦ ὁμως οἱ μοναχοὶ ἐζήτησαν διδάσκαλον κάποιον Εὐρωπαῖον ἀπὸ τὴν Halle, διὰ νὰ διδάξῃ φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν. Δὲν ἐπῆλθεν ὁμως συμφωνία. Ἀλλὰ καὶ μόνον ἡ πρότασις αὕτη φανερῶνει τὴν ἐπιθυμίαν τῶν μοναχῶν νὰ ἀναβιβάσουν τὸ πνευματικὸν κύρος τῆς σχολῆς καὶ νὰ τὴν καταστήσουν μίαν ἀπὸ τὰς καλλιτέρας σχολὰς τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Τὸ 1753 ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς ὁ περίφημος Κερκυραῖος λόγιος Εὐγένιος Βούλγαρις, κληθεὶς ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα, ὅπου ἐδίδασκε. Ὁ Βούλγαρις ἐθεωρήθη καταλλήλοτερος τοῦ Νεοφύτου, διότι εἶχεν εὐρυτάτην μόρφωσιν, ἐπιστημονικὴν καὶ φιλοσοφικὴν, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἠδύνατο νὰ ἀναβιβάσῃ περισσότερο τὸ κύρος καὶ τὸ ἐπίπεδον τῆς σχολῆς. Εἰς τὸ σχετικὸν πατριαρχικὸν σιγίλλιον χαρακτηρίζεται ὡς δυνάμενος «παιδεῦσαι τοὺς μαθητάς οὐ μόνον εἰς τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν λογικὴν τέχνην, ἀλλὰ καὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας, καὶ μὴν καὶ τὴν θεολογίαν καὶ ὅσα εἰς τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν ἀνήκουσι» (4). Ὁ μισθὸς τοῦ Βουλγάρου ἦτο ὑπέρογκος διὰ τὴν ἐποχὴν του (1.000 γρόσια κατ' ἔτος, ἀλλὰ ἐξ αὐτῶν ὑπεχρεοῦτο νὰ πληρώνη καὶ τὸν ὑποδιδάσκαλον, τὸν ὁποῖον θὰ ἐκλέξῃ πρὸς διδασκαλίαν τῶν ἀρχαρίων μαθητῶν.

Μαζὶ μὲ τὸν Βούλγαριν ἐδίδασκον εἰς τὴν Σχολὴν καὶ ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης καὶ ὁ Παναγιώτης Παλαμάς, ὁ

(3) Κώδ. Ἐθν. Βιβλιοθήκης 2952, σελ. 47.

(4) Ἄλκη Ἀγγέλου, ἔ.ἀ. σ. 92.

κατόπιν ιδρυτής της Παλαμαίας Σχολής Μεσολογγίου. Ἐπὶ Βουλγάρεως ἢ σχολὴ ἔφθασεν εἰς τὸ ὕψιστον σημεῖον τῆς ἀκμῆς της. Προσῆλκυσε μαθητὰς ἀπὸ πολλὰ μέρη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὑπερέβησαν δὲ οὗτοι τοὺς 150. Δὲν ἐγίνοντο δὲ εὐκόλως δεκτοὶ οἱ μαθηταὶ εἰς αὐτήν, ἐὰν δὲν εἶχον κάποιαν προπαιδεῖαν καὶ ἔφεισιν δι' ἀνωτέρας σπουδᾶς. Ὁ Βούλγαρις μάλιστα μιμούμενος τὸν Πλάτωνα, ἔγραψεν εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς Σχολῆς:

«Γεωμετρήσων εἰσίτω, οὐ κωλύω
τῷ μὴ θέλοντι συζυγῶσω τὰς θύρας».

Ἡ Σχολὴ τοῦ Ἁγίου Ὁρους εἶχεν 9 τάξεις εἰς δύο τμήματα, 4 κατωτέρου καὶ 5 τοῦ ἀνωτέρου τμήματος. Εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα ἐδιδάσκοντο στοιχεῖα φιλολογίας, ἐπιστημῶν καὶ φιλοσοφίας, εἰς δὲ τὸ ἀνώτερον φιλοσοφία, θεολογία, μαθηματικά, λατινικά καὶ φυσική.

Τὴν ἀξίαν τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας ἀνεγνώρισαν πολλοί, τὴν ἐπήνεσε μάλιστα καὶ αὐτὸς ὁ Κοραΐης, ὁ ὁποῖος τὴν ἀποκαλεῖ «εἶδος Πανεπιστημίου». Ὁ δὲ Meyer θεσπιῶνει ὅτι κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ὁ Ἄθως ὑπῆρξεν ἢ κορωνὶς τῆς πνευματικῆς κινήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους, διότι εἰς αὐτὸ ἐδιδάσκοντο ὄχι μόνον Ἑλληνικὰ καὶ Λατινικὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοσοφία τῶν Loeke, Leibniz καὶ Wolf. Ἐκτὸς τούτων ὅμως, ὁ Βούλγαρις ἐδίδασκε Λογικὴν, Μεταφυσικὴν, Γεωμετρίαν καὶ Φυσικὴν.

Εἰς τὸ προαναφερθὲν ἔγγραφο τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου (1800) ἀναφέρεται ὁ διορισμὸς 4 διδασκάλων, δύο διὰ τὰς ἐπιστήμας καὶ δύο διὰ τὴν Γραμματικὴν. Φαίνεται ὅτι ἡ παράδοσις τῆς καλλιέργειας τῶν ἐπιστημῶν διετηρήθη εἰς τὴν Σχολὴν μέχρι τότε (5). Ὁ Βούλγαρις ἐδίδασκεν εἰς τὴν Ἀθωνιάδα μέχρι τοῦ ἔτους 1759, κατόπιν δὲ μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς Ρωσίαν, ὅπου ἔγινεν ἐπίσκοπος Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος.

Ὁ Βούλγαρις ἀπεμακρύνθη διότι ἐπολεμήθη ὑπὸ τῶν ἀντιφρονούντων, ὑπονομευθεὶς δὲ καὶ ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς μαθη-

(5) Κ. Θ. Δημαρᾶ, ἔ.ἀ. σελ. 145.

τάς του, οἱ ὁποῖοι εἶχον διαιρεθῆ εἰς δύο μερίδας, ὑποκινούμενοι δὲ ἔξωθεν ἔκαμον ταραχάς. Μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Βουλγάρεως, ἡ Σχολὴ ἀρχίζει νὰ παρακμάζη, καίτοι διήλθον ἐξ αὐτῆς περίφημοι διδάσκαλοι, ὡς ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, Σέργιος Μακραιοὺς καὶ ἄλλοι. Ἔγιναν πολλὰ προσπάθειαι ἀνασυγκροτήσεως αὐτῆς, μὲ μικρὰ ἀποτελέσματα, πολλοὶ δὲ ἔκαμαν γενναίας δωρεάς, ἔγιναν μάλιστα καὶ πολλοὶ ἔρανοι.

Ἐπειδὴ παρήκμασεν ἡ Ἀθωνιάς Ἀκαδημία, συνεστήθη τὸ 1784 ἄλλη σχολὴ εἰς τὰς Καρυάς, τὸ πρωτῶτον τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἡ ὁποία ἀναδιωργανώθη καὶ ἀπέκτησε νέον λαμπρὸν κτίριον τὸ 1844, ἐλειτούργησε δεκανοικῶς μέχρι τοῦ 1915, καθῶς καὶ ἀπὸ 1930 - 1940, ἀνευσιτήθη δὲ τελευταίως ἀπὸ τοῦ 1953.

Ἡ Ἀθωνιάς Ἀκαδημία ἀνεδείχθη ὡς φωτεινὸν μετέωρον κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος, ἐφώτισε μὲ τὴν λάμπην του τὸ ἑλληνικὸν στερέωμα καὶ διὰ τῶν μαθητῶν της, οἱ ὁποῖοι ἀπέβησαν ἐξαίρετοι λόγιοι καὶ διδάσκαλοι, διέδωκε τὸν πυρσὸν τῆς Παιδείας εἰς ἄλλας πόλεις καὶ κωμοπόλεις τοῦ ὑποδοῦλου Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ Ἀκαδημία Μοσχόπολεως

Ἐν ἄλλο σπουδαῖον πνευματικὸν κέντρον τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ ἦτο καὶ ἡ Μοσχόπολις τῆς Βορείου Ἡπείρου, ἡ ὁποία ἔμεινε ὀνομαστὴ ὄχι μόνον διὰ τὴν περίφημον Σχολὴν τῆς, ἀλλὰ καὶ διότι ἐκεῖ ἐγκατεστάθη τὸ δεῦτερον ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον τῆς ὑποδούλου χώρας. Ἡ ἑλληνικωτάτη αὐτὴ πόλις ἐγνώρισε σημαντικὴν οἰκονομικὴν ἀνθησιν κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας, μὲ τὴν παράλληλον δὲ καλλιέργειαν τῶν γραμμάτων καὶ τῆς Παιδείας ὑπὸ τῶν φιλομούσων κατοίκων τῆς, ἀπέβη σπουδαῖον κέντρον πολιτισμοῦ ὄχι μόνον διὰ τὴν Βόρειον Ἡπειρον, ἀλλὰ καὶ δι' ὅλην τὴν Βαλκανικὴν. Ἡ ἱστορία τῆς πόλεως αὐτῆς εἶναι ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα καὶ σημαντικὴ καὶ ἀπὸ ἐθνικῆς ἀπόψεως. Διὰ τοῦτο θὰ ἀναφερθῶμεν δι' ὀλίγων καὶ εἰς αὐτήν.

Ἡ Μοσχόπολις εἶχε κτισθῆ εἰς ἓν λεκανοπέδιον τῆς Β. Ἡπείρου ἐπὶ ὕψους 1240 μ., περίπου εἰς τὸ μέσον μεταξὺ τῆς λίμνης τῆς Ἀχρίδος καὶ τῆς Κορυτσᾶς. Ἡ θέσις τῆς ἦτο ἐξαιρετος· διαρρομένη δὲ ἡ κοιλάς αὐτῆς ἀπὸ τρεῖς μικροὺς ποταμούς, ἦτο καταπράσινος καὶ μαγευτικὴ, διότι προσέτι περιβάλλετο ἀπὸ λόφους καταφύτους μὲ ἔλατα καὶ πεῦκα. Εἶχε δὲ μάλιστα ἡ πόλις αὕτη ὠραίας οἰκίας καὶ εἴκοσι μεγαλοπρεπεῖς ναοὺς. Ἦτο πράγματι μία ἀπὸ τὰς ὠραιότερας πόλεις τῆς Ἡπείρου καὶ Μακεδονίας. Δὲν γνωρίζομεν πότε ἐκτίσθη, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται πρὸ τοῦ 1300. Διὰ τοῦτο πιστεύεται ὅτι ἐκτίσθη περὶ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος, ἦτο δὲ κατ' ἀρχὰς ἄσημον χωρίον, ἀλλὰ ἐξευρίχθη εἰς πολυάνθρωπον πόλιν 50.000 κατοίκων καὶ εἰς σπουδαῖον οἰκονομικὸν κέντρον κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, διότι οἱ καταδιωκόμενοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἕλληνες κατέφευγον εἰς αὐτήν, λόγω τοῦ ἀπροσίτου καὶ ἀσφαλοῦς τῆς θέσεώς τῆς. Κατὰ τινὰ ἐκδοχὴν, κατ' ἀρχὰς ὦνο-

μάζετο Βοσκόπολις, μετωνομάσθη δὲ τὸ 1610 εἰς Μοσχόπολιν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, ὁ ὁποῖος ἐθαύμασε τὰς γενναίας εἰσφορὰς τῶν κατοίκων τῆς ὑπὲρ τοῦ Παναγίου Ταφου.

Εἰς μεγάλην οἰκονομικὴν ἀνθησιν καὶ ἀκμὴν ἔφθασεν ἡ Μοσχόπολις κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, χάρις εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου, τῆς ταπητουργίας καὶ χειροτεχνίας, εἶχε δὲ τότε ἐμπορικὰς συναλλαγὰς μὲ τὰς μεγαλυτέρας πόλεις τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Διετήρησε τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν εἰς ὅλους τοὺς τομείς τῆς ζωῆς, τὴν διοίκησιν, τὸ ἐμπόριον, τὰ γράμματα, τὴν θρησκείαν. Οἱ πλοῦσοι κάτοικοι τῆς δὲν ἠρκέσθησαν εἰς τὰ ὑλικά ἀγαθὰ· ἐστόλισαν τὴν πόλιν τῶν μὲ 20 περικαλλεῖς ναοὺς, μὲ ὄρφανοτροφεῖον καὶ νοσοκομεῖον καὶ τέλος μὲ περίφημον σχολεῖον. Κατῶρθωσαν μάλιστα νὰ πάρουν ἀπὸ τὸν Σουλτάνον φερμάνιον, τὸ ὁποῖον τοὺς ἔδιδε αὐτονομίαν καὶ ἄλλα προνόμια καὶ οὕτως ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιδοθοῦν ἀπερίσπαστοι εἰς τὰ εἰρηνικά καὶ πολιτιστικά τῶν ἔργα.

Ἡ εὐημερία τῆς πόλεως αὐτῆς ἐκίνησε τὸν φθόνον καὶ τὰς ἀρπακτικὰς διαθέσεις τῶν περιοίκων Ἀλβανῶν, οἱ ὁποῖοι εὐρον τὴν εὐκαιρίαν νὰ λεηλατήσουν ἀγρίως αὐτήν τὸ 1771, κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ὀρλώφ, εἰς τὴν ὁποίαν μετέσχον καὶ οἱ ἐνθουσιώδεις καὶ φιλοπάτριδες Μοσχοπολίται. Ἐκτοτε ἀρχίζει ἡ παρακμὴ τῆς πόλεως, ἡ φυγὴ πολλῶν κατοίκων τῆς καὶ ἡ προσπάθεια ἐξισλαμισμοῦ τῆς, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἔσωσε τὴν πόλιν μὲ τὰ κηρύγματά του ὁ ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός. Οἱ Μοσχοπολίται τρέφοντες πάντοτε γενναῖα πατριωτικὰ φρονήματα, ἐπανεστάτησαν τὸ 1821, ἀλλὰ ἡ ἐπανάστασις τῶν κατεπνίγη πάλιν ἀπὸ τὰς ὀρδὰς τῶν Τουρκαλβανῶν. Ἐπανεστάτησαν τέλος τὸ 1914 μετέχοντες εἰς τὸ κίνημα αὐτονομίας τῆς Βορείου Ἡπείρου. Αὐτὸ ἐσήμανε τὸ τέλος τῆς περιφήμου πόλεως, διότι ἐπιδραμόντες τότε οἱ Ἀλβανοὶ τὴν κατέστρεψαν τελείως τὸ 1916, οἱ δὲ κάτοικοί τῆς ἐφονεύθησαν ἢ ἔφυγον.

Ἡ Μοσχόπολις εἶναι ὀνομαστὴ, ὡς εἶπομεν, ὄχι μόνον διὰ τὴν οἰκονομικὴν τῆς ἀνθησιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν περίφημον σχολὴν τῆς. Οἱ Μοσχοπολίται, φύσει φιλομαθεῖς ὅπως ὅλοι οἱ Ἡ-

πειρώται, έφιλοδόγησαν νά καταστήσουν την πόλιν των κέντρον πνευματικόν, φωτεινόν φάρον του Έλληνοχριστιανικού πολιτισμοῦ εἰς τήν Ἠπειρον. Ἀπό τὰ μέσα του 17ου αἰῶνος έλειτούργησεν ἐκεῖ Ἑλληνική Σχολή, εἰς τήν ὁποίαν ἀναφέρεται ὅτι ἐδίδασκε τὸ 1700 ὁ ἐκ Ζίτσης Χρῦσανθος. Κατὰ τὸν κώδικα τῆς πόλεως, ἡ Σχολή αὕτη ἦτο «ὁ ἄκρος στολισμός τῆς πολιτείας, ἡ εὐκοσμία τῶν ἡθῶν, τὸ φῶς τῆς Ἐκκλησίας».

Ἐπειδὴ ὅμως τὸ κτήριον ἀπεδείχθη ἀνεπαρκές διὰ τοὺς πληθουνομένους μαθητάς, ἀπεφασίσθη ἡ ἀνέγερσις νέου, εὐρυτέρου καὶ μεγαλοπρεπεστέρου. Ἐγένετο ἔρανος μὲ πρωτοβουλίαν τοῦ ἐκ Μοσχοπόλεως καταγομένου Ἀρχιεπισκόπου Ἀρχιδῶν Ἰωάσαφ καὶ συνεκεντρώθη ἀξιόλογον ποσόν. Ὁ θεμέλιος λίθος ἐτέθη τὸ 1741 καὶ ἡ ἀνοικοδόμησις ἐπερατώθη τὸ 1750. Τὸ νέον κτήριον περιελάμβανε 40 μεγάλας ὥραιας αἰθούσας, ἄλλας μὲν πρὸς διδασκαλίαν, ἄλλας δὲ πρὸς κατοικισμὸν τῶν τροφίμων. Κατὰ τὸ αὐτὸς ἔτος ἀνφοδομήθη καὶ ἄλλο περίφημον κτήριον, τὸ τριώροφον Προπαιδευτήριον τῆς Ἀκαδημίας, τὸ ὁποῖον ὠνομάσθη Ὁρφανοδοικητήριον, μὲ σκοπὸν τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ὀρφανῶν καὶ ἀπόρων παιδιῶν. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐξελέγοντο ὑπὸ τῶν συντεχνιῶν τὰ ἐξυπνότερα καὶ πλέον φιλομαθῆ παιδιὰ, διὰ νά σπουδάσουν ὡς ὑπότροφοι εἰς τὴν Ἀκαδημίαν.

Ἡ παλαιὰ Ἑλληνική Σχολή τῆς Μοσχοπόλεως, ἡ ὁποία ὠνομάζετο «Ἑλληνικὸν Φροντιστήριον», ὅταν μετεφέρθη εἰς τὸ νέον κτήριον τὸ 1750, ὠνομάσθη Νέα Ἀκαδημία. Ἐκεῖ ἐδίδασκαν περιφανεῖς λόγιοι καὶ διδάσκαλοι τοῦ Γένους, οἱ ὁποῖοι τόσον μὲ τὴν διδασκαλίαν, ὅσον καὶ μὲ τὰς πολυπληθεῖς συγγραφικὰ τῶν ἔργα, ἀνεζωπύρωσαν τὸ ἔθνικόν φρόνημα, ἐτόνωσαν τὴν θρησκευτικὴν πίστιν καὶ κατέστησαν τὴν Μοσχόπολιν σπουδαῖον πνευματικὸν κέντρον. Μεταξὺ αὐτῶν ἀναφέρομεν τὸν πρῶτον διευθυντὴν τῆς Ἀκαδημίας Σεβαστὸν Λεοντιάδην, τὸν Γρηγόριον Μοσχοπολίτην, δεινὸν ἑλληνιστὴν, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Ζαθίραν «μετέφρασε τὴν παλαιὰν καὶ νέαν Διαθήκην καὶ ἔγραψε αὐτὴν μὲ στοιχεῖα Ἀλθωνικά, τὰ ὁποῖα αὐτὸς ἐφεύρε». Ἄλλος διδάσκαλος εἶναι ὁ Θεόδωρος Καθαλλιῶτης, ὁ ὁποῖος ἀνεδείχθη δραστήριος καὶ καλὸς διδάσκαλος καὶ ἐξύ-

ψωσε πολὺ τὸ γόητρον τῆς Σχολῆς. Ἐγράψεν ἐπίσης ἀξιόλογον βιβλίον Γραμματικῆς, τὸ ὁποῖον ἐτυπώθη εἰς τὸ ἐκεῖ τυπογραφεῖον, καθὼς καὶ Λεξικὸν Ἑλληνο - Ἀλθωνο - Βλαχικόν. Μετ' αὐτὸν καὶ μέχρι τοῦ 1769 ἐδίδασκεν ὁ λόγιος ἱερομόναχος Κωνσταντῖνος ὁ Μοσχοπολίτης, πρῶην μαθητῆς τῆς Ἀθωνιάδος Σχολῆς. Περὶ τὸ 1800 ἐδίδασκεν ὁ ἱερομόναχος Δανιὴλ Μοσχοπολίτης, περίφημος ἱεροκῆρυξ καὶ διδάσκαλος, ὅστις χάριν τῶν μαθητῶν του ἔγραψε «Εἰσαγωγικὴν διδασκαλίαν, περιέχουσαν λεξικὸν τετραγλωσσον... τῆς ἀπλῆς ρωμαϊκῆς, τῆς ἐν Μοισίᾳ Βλαχικῆς, τῆς Βουλγαρικῆς καὶ Ἀλθωνικῆς».

Οἱ τρόφιμοι τῆς Ἀκαδημίας διεκρίνοντο διὰ τὸν πατριωτισμὸν καὶ τὸν ζῆλον τῶν ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδοξίας. Συνεδύασαν ἄριστα τὴν κλασσικὴν καὶ τὴν θρησκευτικὴν Παιδείαν καὶ πολλοὶ τούτων ἀνεδείχθησαν ἀξιόλογοι φιλόλογοι, θεολόγοι καὶ συγγραφεῖς. Ἀναφέρομεν μερικὰ ὀνόματα τούτων. Ὁ ἀρχιερεὺς Ἀμβρόσιος Πάμπερις (1733), Μοσχοπολίτης, ἐξαίρετος θεολόγος καὶ φιλόλογος, ὁ ὁποῖος περιῆλθε τὴν Ρουμανίαν, Οὐγγαρίαν καὶ Γερμανίαν διδάσκων καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἴδρυσιν ὀρθοδόξου ναοῦ ἐν Λειψία. Ὁ Διονύσιος Μάντουκας (1670) φιλόσοφος, θεολόγος καὶ θαυρὸς γνώστης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς, ὁ ὁποῖος ἔγινε μητροπολίτης Καστοριάς, καὶ ἴδρυσεν ἐκεῖ ἱερατικὴν σχολήν. Ὁ ἱερεὺς Ἰωάννης Χαλκεὺς (1690), καθηγητῆς τοῦ Φλαγγινανοῦ Φροντιστηρίου Βενετίας. Ὁ Νεκτάριος Τέρκος, ὁ ὁποῖος ἔγραψε θεολογικὸν ἔργον «Πίστις» (Βενετία 1750). Ὁ Ἰωάννης Ἀδάμης, ἱατροφιλόσοφος, ὁ ὁποῖος ἐδημοσίευσεν ἱατρικὸν σύγγραμμα τὸ 1722 καὶ ἄλλοι πολλοί. Ἀπὸ τὴν Μοσχόπολιν τέλος κατήγετο (ἐκ πάππου) ὁ Σίμων Σίνας, ὁ μέγας εὐεργέτης καὶ ἱδρυτῆς τῆς Σιναίας Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ ἄλλοι πολλοὶ πλούσιοι ὁμογενεῖς εὐεργετήσαντες τὴν πατρίδα.

Εἰς τὴν Σχολὴν Μοσχοπόλεως ἐδιδάσκετο ἡ Ἀρχαία Ἑλληνικὴ γλῶσσα, φιλολογία καὶ φιλοσοφία μέχρι τοῦ 1748. Κατόπιν εἰς τὴν Νέαν Ἀκαδημίαν ὁ Θεόδωρος Καθαλλιῶτης, μαθητῆς τοῦ Βουλγάρου εἰς τὰ Ἰωάννινα, εἰσήγαγε τὴν Λογικὴν καὶ τὰς Φυσικὰς ἐπιστήμας, ἐξέδωκε δὲ οὗτος καὶ βιβλίον

Λογικής τὸ 1743 καὶ Γραμματικῆς τὸ 1770, ὡς εἶπομεν. Ἄξιον προσοχῆς εἶναι ὅτι οἱ διδάσκαλοι τῆς Σχολῆς Μοσχοπόλεως ἔκτος τῆς ἄλλης Παιδείας ἐμελέτησαν καὶ ἐκαλλιέργησαν τὰς βαλκανικὰς γλώσσας (Ἄλθωνικά, Βλαχικά καὶ Βουλγαρικά) καὶ συνέβαλον οὕτω εἰς τὴν γλωσσικὴν καὶ ἔθνηκὴν ἀνάπτυξιν τῶν λαῶν αὐτῶν. Ἐξέδωσαν δὲ καὶ τετράγλωσσα λεξικά, ὡς εἶπομεν προηγουμένως.

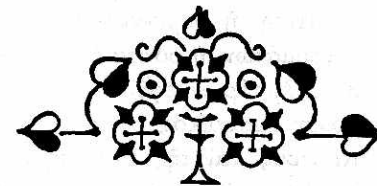
Ἡ Ἀκαδημία Μοσχοπόλεως εἶχε καὶ ἐξαίρετον βιβλιοθήκην, ἡ ὁποία περιεῖχεν ὄλα τὰ συγγράματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐκδόσεις Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ πολλὰ ἄλλα βιβλία εἰς ξένας γλώσσας, χάρις εἰς τὰς πλουσίας δωρεὰς τῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸ ἐυρισκομένων φιλομούσων Μοσχοπολιτῶν. Ἐπίσης ὑπῆρχον ἐκεῖ πολλὰ βιβλία τῶν ἐκδόσεων τοῦ τυπογραφείου Μοσχοπόλεως καὶ πολλὰ πολύτιμα καὶ παλαιὰ χειρόγραφα. Ἡ βιβλιοθήκη αὕτη ἔδιδεν εἰς τοὺς τροφίμους τὴν δυνατότητα νὰ συμπληρώσουν τὴν μόρφωσίν των, ν' ἀποκτήσουν πολλὰς γνώσεις. Ἡ βιβλιοθήκη αὕτη κατεστράφη κατὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Ἀλθωνῶν.

Τὸν ὄλον ἐκπαιδευτικὸν ὄργανον τῆς περιφήμου αὐτῆς πόλεως συνεπλήρωνεν ἐν ἄλλο ἀξιόλογον ἴδρυμα, τὸ τυπογραφεῖον. Τοῦτο εἶναι τὸ δεύτερον ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Τὸ πρῶτον τὸ ἴδρυσεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις μετὰ τὸν μοναχὸν Νικόδημον Μεταξᾶν τὸ 1627. Τὸ τυπογραφεῖον Μοσχοπόλεως ἰδρύθη περὶ τὸ 1720 ἀπὸ τὸν ἱερομόναχον Γρηγόριον Κωνσταντινίδην. Ἐμβληματὶ τοῦ ἦτο ἡ εἰκὼν τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ γράφοντος εἰς πλαίσιον παραλληλόγραμμον. Ἐκεῖ ἐξεδόθησαν πολλὰ βιβλία, θρησκευτικὰ καὶ φιλολογικὰ κυρίως. Δυστυχῶς ὅμως κατεστράφη τοῦτο μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Ἀλθωνῶν τὸ 1771.

Τὸ τυπογραφεῖον προσέφερεν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τὸν ὑπόδουλον Ἑλληνισμόν. Μετὰ τὰ ἐκδιδόμενα βιβλία συνετέλεσεν εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον ὄχι μόνον τῶν μαθητῶν τῆς Ἀκαδημίας Μοσχοπόλεως, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καὶ τῶν Βαλκανικῶν λαῶν. Διότι τὰ βιβλία ταῦτα διεδίδοντο καὶ εἰς ἄλλας πόλεις καὶ ἔδιδον τὴν εὐκαι-

ρίαν εἰς τοὺς κατοίκους τῶν νὰ μορφωθοῦν, νὰ ἐνισχύσουν τὴν θρησκευτικὴν τῶν πίστιν καὶ τὸ ἔθνηκόν των φρόνημα, νὰ προοδεύσουν πολιτιστικῶς. Πολλὰ βιβλία ἦσαν θρησκευτικὰ (Λειτουργικά, βίβλοι ἁγίων καὶ μάλιστα νεομαρτύρων κ.ἄ.), ἀποσκοποῦντα εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος καὶ εἰς τὴν ἀντίδρασιν κατὰ τῆς προπαγάνδας τοῦ Καθολικισμοῦ. Ἄλλα ἦσαν φιλολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ (Γραμματικὴ, Λεξικά, Λογικὴ κλπ.), ἄλλα δὲ μεταφράσεις ξένων συγγραμμάτων.

Ἡ Μοσχοπόλις μετὰ τὸ ἀνθηρὸν τῆς ἐμπόριον, τὸ τυπογραφεῖον καὶ τὴν περίφημον Σχολὴν, ἀνεδείχθη σπουδαῖον πνευματικὸν κέντρον εἰς τὰ δύσκολα χρόνια τῆς δουλείας, φάρος φωτεινὸς ὁ ὁποῖος συνετέλεσεν εἰς τὴν διατήρησιν τῶν ἔθνηκῶν μας παραδόσεων εἰς τὴν μαρτυρικὴν Βόρειον Ἠπειρον καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἱστορία τῆς εἶναι μία ἀπὸ τὰς πλέον λαμπρὰς καὶ συγκινητικὰς σελίδας τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόσον διὰ τὴν πνευματικὴν τῆς λάμψιν, ὅσον καὶ διὰ τὰ πολλὰ δεινὰ, τὰ ὁποῖα ὑπέστη ἀπὸ τοὺς Τουρκαλθωνοὺς.

Αἱ σχολαὶ τῶν Ἰωαννίνων

«Εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἰωαννίνων χρεωστεῖ ἡ Ἑλλάς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Παιδείας», γράφει ὁ Μ. Παρανίκας(1). Καὶ δὲν εἶναι αὐτὸ ὑπερβολικόν, διότι πράγματι τὰ Ἰωάννινα ὑπῆρξαν τὸ σπουδαιότερον πνευματικὸν κέντρον τῆς ὑποδούλου χώρας ἐπὶ τουρκοκρατίας. Οἱ Ἠπειρώται διεκρίθησαν, ὡς ἐσημειώσαμεν προηγουμένως, διὰ τὴν πρόδοσιν τῶν εἰς τὴν βιοτεχνίαν καὶ τὸ ἐμπόριον, καθὼς καὶ διὰ τὴν φιλομάθειάν των. Ἀπὸ ὅλους ὅμως τοὺς Ἠπειρώτας τὴν πρώτην θέσιν, τόσον εἰς τὴν οἰκονομικὴν πρόδοσιν καὶ ἀκμὴν, ὅσον καὶ εἰς τὸν ζῆλον πρὸς τὴν Παιδείαν καὶ τὰ γράμματα, κατέχουν οἱ Ἰωαννῖται. Διὰ τοῦτο λέγει ἐπιγραμματικώτατα ἐν λαϊκῶν δίστιχον:

Γιάννενα πρῶτα σ' ἄρματα,
στά γρόσια καὶ στά γράμματα.

Τὰ Ἰωάννινα ὑπῆρξαν σημαντικὸν ἐμπορικὸν καὶ βιομηχανικὸν κέντρον, ἰδίᾳ κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς δουλείας. Εἰς τὴν μεγίστην ἀκμὴν αὐτῶν, ἔφθασαν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Ἐκεῖ ἀνεπτύχθη εἰς μέγαν βαθμὸν ἡ χρυσοχοΐα, ἡ ἀγγειοπλαστική, ἡ θυρσοδεψία, ἡ κατασκευὴ γυνῶν καὶ πολυτελῶν ἐνδυμάτων, ἡ ραπτική καὶ κεντητική. Ἐκτὸς τῆς βιοτεχνίας, καὶ τὸ ἐμπόριον ἔφθασεν εἰς μεγάλην ἀκμὴν. Οἱ Ἰωαννῖται διετήρουν ἐμπορικὰς σχέσεις μὲ πολλὰς πόλεις τοῦ Ὄθωμανικοῦ Κράτους καὶ τῆς Εὐρώπης, πολλοὶ δὲ τούτων, ἐγκατεστημένοι εἰς μεγάλας εὐρωπαϊκὰς πόλεις εἶχον ἀποκτήσει μεγάλα πλούτη καὶ ἐπιχειρήσεις. Καὶ ὅπως ὅλοι οἱ Ἠπειρώται καὶ οἱ Ἰωαννῖται ἔμποροι δὲν ἐλησμόνησαν τὴν πατριδα των, διέθεσαν δὲ μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ διὰ τὴν ἰδρύσιν καὶ συντήρησιν τῶν σχολείων αὐτῆς.

(1) Μ. Παρανίκας, ἔ.ἀ. σελ. 557.

Ἐπομένως, ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις καὶ ἡ πρόδοσις τῶν σχολείων τῶν Ἰωαννίνων ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν φιλομάθειαν καὶ φιλοπατρίαν τῶν κατοίκων τῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀκμὴν αὐτῶν καὶ τὰς πλουσίας δωρεὰς τῶν φιλομούσων Ἠπειρωτῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰ Ἰωάννινα ἀνεδείχθησαν τὸ σπουδαιότερον οἰκονομικὸν καὶ πνευματικὸν κέντρον τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἡ πνευματικὴ πρωτεύουσα τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Εἰς ἐν πατριαρχικὸν σιγίλλιον, ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς «Μητρόπολις πάσης μαθήσεως», ἄλλοι δὲ τὰ ὀνομάζουν Νέας Ἀθήνας, ἢ Ἀθήνας τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Μ. Leake (1805) ἔγραψε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος: «Τὰ Ἰωάννινα διαλάμπουν διὰ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν μόρφωσιν τῶν κατοίκων των ἀποτελοῦν τὸ κέντρον τῶν ἐχόντων ἀξιώσεις πνευματικότητος καὶ ἀθρότερον θίον. Καὶ τοῦτο διότι ἀπὸ πολλοῦ ἔχουν ἰδρύσει ἐξαιρέτα σχολεῖα, τὰ ὁποῖα μὲ τὰς βιβλιοθήκας καὶ τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς ἀγορᾶς χρησιμεύουν διὰ τὴν παιδείαν τῶν νέων» (2).

Εἰς τὰ Ἰωάννινα ἐλειτούργουν σχολεῖα καὶ πολὺ πρὸ τῆς ἀλώσεως, ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῶν Δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου (13ος αἰὼν κ.έ.). Κατ' ἀρχὴν ἀνέκαθεν ἐκαλλιεργοῦντο τὰ γράμματα εἰς πολλὰ μοναστήρια τῆς Ἠπείρου καὶ μάλιστα εἰς τὴν νῆσον τῶν Ἰωαννίνων. Ἐκεῖ ὑπῆρχον δύο Σχολαί, ἡ τῶν Φιλανθρωπῶν καὶ ἡ τοῦ Ντήλιου. Ἡ δευτέρα ἐλειτούργησεν εἰς τὴν μονὴν Στρατηγοπούλου, ἐνισχύθη δὲ οἰκονομικῶς ἀπὸ τὸν πλούσιον Ἰωαννίτην ἔμπορον Ἰωάννην Ντήλιον, ἐκ τοῦ ὁποῦ ἔλαβε τὸ ὄνομά της. Σπουδαιότερα ὑπῆρξεν ἡ Σχολὴ τῶν Φιλανθρωπῶν, ἡ ὁποία ἰδρύθη τὸ 1292 εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Σπανοῦ, ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Φιλανθρωπῶν. Ἡ Σχολὴ αὕτη ὀνομάσθη «Φροντιστήριον» καὶ «Σχολὴ Φιλανθρωπῶν», διότι ὁ ἰδρυτὴς καὶ πολλοὶ διδάσκαλοι αὐτῆς προήρχοντο ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν τῶν Φιλανθρωπῶν. Τέλος ὀνομάσθη καὶ Σχολὴ Σπανοῦ ὅπῃ τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου διδασκάλου αὐτῆς, ὁ ὁποῖος ἐδίδασκε μέχρι τοῦ 1758, ὅπῃ τὸ ὄνομα του δὲ ὀνομάσθη καὶ ἡ μονὴ τοῦ ἁγίου Νι-

(2) Μ. Leake, Travels in Northern Greece, 1835, τ. 4, σ. 138.

κολάου. Από τότε έως το 1642 έλειτούργησεν ύποτυπωδώς ή Σχολή, διότι άνεπτύχθησαν πλέον τὰ Ίωάννινα.

Οί διδάσκαλοι τής Σχολής Φιλανθρωπινών είχαν εύρειαν θεολογικήν και φιλολογικήν μόρφωσιν, προσεπάθησαν δέ να συνδυάσουν τὰ χριστιανικά με τὰ αρχαία ελληνικά κείμενα και προέβαλον τās μορφάς τών αρχαίων φιλοσόφων και συγγραφέων. Τόν θαυμασμόν και τήν λατρείαν των πρὸς τούς αρχαίους τόν βλέπομεν και εις τόν νάρθηκα του ναοῦ, όπου μεταξύ τών μορφών τών πατέρων τής Ἐκκλησίας, εικονίζονται και αρχαίοι Ἑλληνες συγγραφείς, φιλόσοφοι, ιστορικοί κ.ά., ὅπως ὁ Πλάτων, ὁ Σόλων, ὁ Ἀριστείδης, ὁ Πλούταρχος και ὁ Θουκυδίδης. Φαίνεται ὅτι ὁ νάρθηξ ἦτο τόπος διδασκαλίας και ἐπίτηδες, χάριν διδακτικῶν σκοπῶν ἐξεκόνισαν τās μορφάς τών αρχαίων συγγραφέων, τών ὁποίων τὰ ἔργα ἀσφαλῶς ἠρμήνευον οἱ διδάσκαλοι ἐκεῖ εις τούς μαθητάς. Ἡ Σχολή τών Φιλανθρωπινῶν ἐφώτισε τὸ Ἔθνος κατὰ τούς πλέον δυσκόλους χρόνους τής δουλείας, προητοίμασε δέ τήν πνευματικήν ἀναγέννησιν τών Ἰωαννίνων, και ὡς εἶναι φυσικόν, ἔκλεισε, ὅταν ἤρχισαν νὰ ἀκμάζουν τὰ σχολεῖα τών Ἰωαννίνων.

Εἰς τήν πόλιν τών Ἰωαννίνων, ἀρχαιότερα σχολή ἦτο ή Σχολή τῶν Δεσποτῶν, ή ὁποία ἰδρύθη τὸ 1204 ἐντὸς τοῦ φρουρίου αὐτοῦ, ἀνέδειξε δέ περιφήμους διδασκάλους και μαθητάς, μεταξύ τών ὁποίων ἐξέχει ὁ διάσημος λόγιος Βησσαρίων Μακρῆς. Ἡ Σχολή αὕτη ἤρχισε νὰ παρακμάζῃ και ἔκλεισε μετὰ τήν ἐπανάστασιν τοῦ Διονυσίου Σκυλοσόφου τὸ 1612, διότι κατελήφθη τὸ φρούριον ἀπὸ τούς Τούρκους και ἐδιώχθησαν οἱ χριστιανοὶ ἐξ αὐτοῦ.

Ἡ ἄλλη σπουδαία σχολή τών Ἰωαννίνων εἶναι ή Σχολή Ἐπιφανίου τοῦ Ἡγουμένου. Αὕτη ἰδρύθη τὸ 1648 ἀπὸ τόν Ἐπιφάνιον τόν Ἡγούμενον, μαθητὴν τής Σχολῆς τών Δεσποτῶν, ὁ ὁποῖος ἐσπούδασε και ἐπλούτισεν εις Βενετίαν, ἀσχοληθεὶς μετὰ τὸ ἐμπόριον. Ὁ Ἐπιφάνιος κατ' ἀρχὰς ἔδωσε χρήματα διὰ τήν ἐκδοσιν βιβλίων πρὸς φωτισμόν τοῦ Γένους, κατόπιν δέ και διὰ τήν ἴδρυσιν σχολείων εις τὰ Ἰωάννινα και τās Ἀθήνας, διότι, ἔγραφε, διεπίστωσεν ὅτι τὸ Γένος «εὕρισκετο ἐστερημένον ἀπὸ τόν μέγαν θησαυρόν

τῆς σοφίας και ἀπὸ πολλούς ἀπὸ τήν ἀμάθειαν καταφρονεμένον». Ὄρισε δέ εις τὸ καταστατικόν τῆς Σχολῆς, νὰ διδάσκωνται ἐκτὸς τῆς Γραμματικῆς και τών σχολαστικῶν μαθημάτων και αἱ Ἐπιστήμαι, δηλαδή τὰ φυσικομαθηματικά. Ἐν ἄρθρον τοῦ καταστατικοῦ τῆς Σχολῆς ὄριζε χαρακτηριστικῶς «ὅπως ἐκτὸς τῆς Γραμματικῆς και τών σχολαστικῶν μαθημάτων παρὰδίδεται και ή φιλοσοφία καθὼς και αἱ ἐπιστήμαι(3).

Ἐπειδὴ ὅμως κατὰ τούς χρόνους ἐκείνους δὲν ὑπῆρχον εις τήν Ἑλλάδα μορφωμένοι ἄνθρωποι, ἱκανοὶ νὰ διδάξουν τὰ μαθήματα αὐτά, ὁ Ἐπιφάνιος ἀπέστειλε μετὰ ἰδικὰ του ἔξοδα εις τὰ Πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης και κυρίως εις Βενετίαν, μερικούς φιλομαθεῖς νέους, διὰ νὰ σπουδάσουν και νὰ συμβάλουν εις τήν πνευματικήν ἀναγέννησιν τῆς πατρίδος. Ἐνας ἀπὸ τούς νέους ἐκείνους ἦτο και ὁ Μιχαὴλ Μητρος, ὁ ὁποῖος ἔγινε κατόπιν περίφημος διδάσκαλος τῆς Σχολῆς Ἐπιφανίου εις τὰ Ἰωάννινα και κατόπιν μητροπολίτης Ἄρτης (1691) και Ἀθηνῶν (1703) και ὠνομάσθη Μελέτιος.

Ὁ Μελέτιος ἐσπούδασεν εις Βενετίαν κυρίως ἰατρικήν και φυσικὰς ἐπιστήμας. Παρηκολούθησεν ὅμως και ἄλλα μαθήματα και ἀπέκτησε μίαν εὐρυτάτην και σπανίαν μόρφωσιν. Ἦτο κατὰ τόν Ἀνθιμὸν Γαζῆν, «οὐ μόνον φιλόσοφος και μαθηματικός, ἀλλὰ και ρήτωρ ἄριστος και ἀστρονόμος»(4). Ὁ Μελέτιος ἔγραψε βιβλίον Ἀστρονομίας, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἐξεδόθη. Τὰ πλέον περίφημα ἔργα του εἶναι ή «Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία» εις 4 τόμους και ή «Γεωγραφία Παλαιὰ και Νέα». Ὁ Μελέτιος εἶναι ἀπὸ τούς πρώτους Ἑλληνας τούς ἀσχοληθέντας μετὰ τήν συλλογὴν και ἐκδοσιν ἀρχαίων ἐπιγραφῶν.

Ὁ Μελέτιος ἐδίδαξεν εις τήν Σχολὴν Ἐπιφανίου ἀπὸ τοῦ ἔτους 1686 ἕως 1692, ἀνακαινίσας τὸ πρόγραμμα αὐτῆς και ἀναδειξας σπουδαίους μαθητάς, ἐκ τών ὁποίων ἀναφέρομεν τούς κυριωτέρους: Βησσαρίων Μακρῆς, Γεώργιος Σουγδου-

(3) Φ. Μιχαλοπούλου, Τὰ Γιάννενα και ή νεοελληνική ἀναγέννηση, Ἀθήνα 1930, σελ. 30.

(4) Κων. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἐν Ἀθήναις 1870, σελ. 391.

ρης, Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, Παρθένιος Κατσούλης, Μπαλάνος Βασιλόπουλος καὶ ἄλλοι πολλοί. Πολλοὶ ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτῶν διεκρίθησαν ὡς διδάσκαλοι τῆς Σχολῆς καὶ ἀντάξει συνεχιστὰί τοῦ ἔργου τοῦ περιφήμου διδασκάλου τῶν. Ὁ Παρθένιος Κατσούλης διεδέχθη τὸν Μελέτιον εἰς τὴν διδασκαλίαν (1692 - 96) καὶ εἶναι γνωστὸς διὰ τὴν συλλογὴν τῶν παροιμιῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὴν ἐπιτυχῆ ἐρμηνείαν τῶν καὶ τὴν παραβολῆν τῶν μὲ τὰς ἀρχαίας.

Ἄλλη ἀξιολογώτερα Σχολὴ εἰς τὰ Ἰωάννινα ὑπῆρξεν ἡ Σχολὴ τοῦ Γκούμα ἢ Γκιούμα, ἡ ὁποία ἰδρύθη τὸ 1674 μὲ δωρεάν τοῦ Ἐμμανουὴλ Γκούμα ἢ Γκιούμα καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Λεοντάρη. Οἱ δύο οὗτοι φιλόμουσοι ἠπειρώται, ἐπλούτησαν ἀσχοληθέντες μὲ τὸ ἐμπόριον εἰς τὴν Βενετίαν καὶ διέθεσαν μέγα χρηματικὸν ποσὸν διὰ τὴν ἴδρυσιν νέας σχολῆς εἰς τὰ Ἰωάννινα. Ἡ Σχολὴ Γκούμα ἀνεδείχθη ἀνωτέρα ἀπὸ τὴν Σχολὴν Ἐπιφανίου, χάρις εἰς τὴν ἐπάρκειαν τῶν πόρων καὶ τῶν χρηματικῶν μέσων, μὲ τὰ ὁποία τὴν ἐπροίκισαν οἱ ἱδρυταὶ καὶ πολλοὶ ἄλλοι δωρηταί, καὶ διὰ τοὺς καλοὺς διδασκάλους καὶ τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν, τοὺς ὁποίους εἶχε. Διὰ τοῦτο ὠνομάσθη Πρώτη ἢ Μεγάλῃ Σχολῇ, ἐλειτούργησε δὲ συνεχῶς ἀπὸ τοῦ 1675 - 1821 καὶ εἶχε λαμπρὰν πνευματικὴν παράδοσιν καὶ ἱστορίαν.

Τῇ ἐνεργείᾳ μάλιστα τοῦ Ἐμμανουὴλ Γκούμα ἐξεδόθη πατριαρχικὸν σιγίλλιον, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπηγορεύετο μὲ ἀράς καὶ ἐπιτίμια, κάθε ἀνάμειξις τοῦ Μητροπολίτου Ἰωαννίνων καὶ τῶν ἄλλων τοπικῶν ἀρχόντων εἰς τὰ πράγματα τῆς Σχολῆς. Διὰ τοῦ ἰδίου σιγιλλίου, παρείχετο εἰς τὸν Σχολάρχην τὸ δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς καὶ ἐποπτείας τοῦ διδασκτικοῦ προσωπικοῦ καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀναφουμένων εἰς αὐτὴν ζητημάτων.

Οἱ μαθηταὶ προσελαμβάνοντο κατόπιν αὐστηροῦ διαγωνισμοῦ καὶ «ἐτρέφοντο, ἐνεδύοντο καὶ ἐλάμβανον γραφικὴν ὕλην, διὰ δαπάνης τῆς Σχολῆς», κατὰ τὸν Κ. Κούμαν(5). Ἐδιδά-

σκοντο δὲ οὗτοι Θεολογίαν, Μαθηματικά, Φυσικὴν, Λογικὴν καὶ Φιλοσοφίαν, ἀριστοτελικὴν καὶ νεωτέραν.

Ὁ πρῶτος μάλιστα διδάσκαλος τῆς Σχολῆς, Βησσαρίων Μακρῆς (1676 - 1683), συνέταξεν ἀπλοῦν ἐγχειρίδιον Γραμματικῆς κατ' ἐρωταπόκρισιν, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη πολλακίς εἰς Βενετίαν καὶ ἐχρησίμωσεν ὡς βοήθημα εἰς πολλὰ σχολεῖα. Μετ' αὐτὸν ἦλθεν ὁ νεωτεριστὴς διδάσκαλος Γεώργιος Σουγδουρῆς (1683 - 1709), γράψας ἀπλούστερον ἀκόμη βιβλίον Γραμματικῆς καὶ εἰσαγωγὴν Λογικῆς. Λέγεται ὅτι πρῶτος ὁ Σουγδουρῆς ἐδίδασκεν εἰς τὴν Σχολὴν Γκούμα Φυσικὴν καὶ Φιλοσοφίαν. Ἐδιώχθη ὅμως ἐκ τῆς Σχολῆς ταύτης κατηγορηθεὶς ὡς αἰρετικὸς καὶ τὸν διεδέχθη ὁ ἐπίσης νεωτεριστὴς καὶ πολυμαθὴς διδάσκαλος Μεθόδιος Ἀνθρακίτης (1715 - 1723). Οὗτος ἐδίδαξε διὰ πρῶτην φοράν εἰς τὴν Σχολὴν Γκούμα Γεωμετρίαν καὶ Μαθηματικά, ἔγραψε μάλιστα καὶ τρίτομον βιβλίον «Ὁδὸς μαθηματικῆς». Ἐπίσης πρῶτος ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης ἐφήρμοσε τὴν μονολεκτικὴν ἐρμηνείαν, ἐγκαταλείψας τὴν παλαιὰν ψυχαγωγικὴν μέθοδον τῆς πολλαπλῆς ἐρμηνείας, ἥτοι διὰ πολλῶν συνωνύμων. Τέλος ἐδίδαξε τὴν νεωτέραν φιλοσοφίαν τοῦ Καρτεσίου καὶ Μάλεμπραχ. Ἦθελεν ὅμως νὰ συμβιβάσῃ τὴν Φιλοσοφίαν μὲ τὴν Θεολογίαν καὶ περιέπεσεν εἰς θρησκευτικὰς πλάνας διὰ τοῦτο ἐδιώχθη ἐκ τῆς Σχολῆς.

Τὸν Ἀνθρακίτην διεδέχθη ὁ Μπαλάνος Βασιλόπουλος, μέχρι τὸ 1760 καὶ ἐν συνεχείᾳ ὁ υἱὸς του Κοσμᾶς Μπαλάνος, μέχρι τὸ 1805. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ἡ Σχολὴ ὠνομάσθη Μπαλαναία ἢ Ἀρχιγυμνάσιον Ἰωαννίνων. Οἱ Μπαλάνοι ἐγκατέλειψαν τοὺς νεωτερισμοὺς τῶν προηγουμένων, κατήργησαν τὴν διδασκαλίαν τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ περιωρίσθησαν εἰς τὴν Θεολογίαν καὶ τὴν ἐρμηνείαν ἀρχαίων κειμένων. Ἡ Σχολὴ ἔκτοτε ἤρχισε νὰ παρακμάζῃ, παρέμεινε δὲ εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν Μπαλάνων μέχρι τοῦ 1820, ὁπότε ἔκλεισε. Μετὰ τὸ 1828 ἐλειτούργησε πάλιν ὡς κατώτερον σχολεῖον.

Οἱ διδάσκαλοι τῆς Σχολῆς Γκούμα ἀπλοποίησαν τὴν διδασκαλίαν τῆς Γραμματικῆς, ἐχρησιμοποίησαν δὲ κατ' ἀρχὰς

(5) Κ. Κούμα, Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, Βιέννη, 1832, τ. 12, σελ. 558.

την Γραμματικήν τοῦ Λασκάρεως, ἡ ὁποία εἶναι εὐκολώτερα ἀπὸ τὴν Γραμματικὴν τοῦ Θ. Γαζῆ, κατόπιν ἔγραψαν ἄλλας συνοπτικωτέρας καὶ πλέον μεθοδικάς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον οἱ μαθηταὶ ἐμάνθανον εὐκολώτερον τὴν Γραμματικὴν καὶ εἶχον καιρὸν νὰ ἐρμηνεύσουν περισσότερα κείμενα. Ἐπίσης ἐβελτίωσαν τὴν διδασκτικὴν μέθοδον καὶ ἀνεκαίνισαν τὸ σύστημα διδασκαλίας. Τέλος προσέθεσαν μαθήματα Φιλοσοφίας καὶ Μαθηματικῶν, καὶ κατὰ τὸν Κούμαν «ἐσύναπταν εἰς τὰς γραμματικὰς γνώσεις τὴν Ἀριθμητικὴν καὶ Γεωμετρίαν, καὶ ἔκαμαν τοὺς μαθητὰς τῶν νὰ βλέπωσιν ὀξύτερα καὶ καθολικώτερα, καὶ νὰ κρίνωσιν ἀσφαλέστερα» (6). Συνεδύασαν δηλαδὴ, θὰ ἐλέγομεν, τὴν ἀνθρωπιστικὴν μὲ τὴν κλασσικὴν Παιδείαν. Μαθηταὶ τῆς Σχολῆς ταύτης διέδωσαν τὰς νέας μεθόδους καὶ γνώσεις καὶ εἰς ἄλλα σχολεῖα καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἄλλη περίφημος σχολὴ τῶν Ἰωαννίνων, ὑπῆρξεν ἡ **Μαρουτσαία Σχολή**, ἡ ὁποία ἰδρύθη μὲ τὰς πλουσίας δωρεὰς τῶν Ἰωαννιτῶν μεγαλεμπόρων τῆς Βενετίας, Σίμωνος καὶ Λάμπρου Μαρούτση. Πρῶτος ὁ Λάμπρος Μαρούτσης ἄφησε κληροδοτήματα 5.000 δουκάτων διὰ νὰ ἰδρυθῆ ἕδρα «ἱερῶν καὶ κοσμικῶν ἐπιστημῶν ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ παραδιδομένων». Αὐτὸ ὅμως δὲν ἔγινε. Ὀλίγον ἀργότερον ὅμως, (τὸ 1842) ὁ ἀδελφὸς του Σίμων, κατεσκεύασεν εἰς τὰ Ἰωάννινα κτήριον διὰ τὴν σχολὴν μὲ κατοικίαν διὰ τὸν διδάσκαλον καὶ τοὺς μαθητὰς.

Ἡ Μαρουτσαία Σχολὴ ἔγινεν ἀπ' ἀρχῆς περιώνυμος χάρις εἰς τὸ κύρος καὶ τὴν μὲν ὁμορφωσιν τοῦ διευθυντοῦ αὐτῆς Εὐργενίου Βουλγάρεως (1742 - 1746 καὶ 1750 - 1753). Ὁ Βούλγαρις ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτου καὶ κατόπιν ἐσπούδασεν εἰς τὴν Εὐρώπην, μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ἀδελφῶν Μαρούτση. Ὁ Βούλγαρις διεκρίθη πρῶτον ὡς ἱεροκῆρυξ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς Βενετίαν καὶ κατόπιν ὡς διδάσκαλος τῆς νέας σχολῆς Ἰωαννίνων. Ἀπὸ τὸ 1746 - 1750 ἐδίδαξεν εἰς τὴν Σχολὴν Κοζάνης καὶ μετὰ τὸ 1753 εἰς τὴν Ἀθω-

(6) Κ. Κούμα, ἔ.ἀ. σελ. 558.

νάδα καὶ τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν. Ὑπῆρξε νεωτεριστὴς διδάσκαλος, τόσο εἰς τὰς μεθόδους, ὅσον καὶ εἰς τὰ διδασκόμενα μαθήματα, ἐτόνισε τὴν διδασκαλίαν τῆς νεωτέρας Φιλοσοφίας, τῶν Μαθηματικῶν καὶ τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀνεμόρφωσε δὲ τὴν Ἑλληνικὴν Παιδείαν μὲ τὸ παράδειγμα του καὶ τὰ σοφὰ του συγγράμματα.

Μετὰ τὸν Βούλγαριν, ἡ Μαρουτσαία Σχολὴ ἤρχισε νὰ παρακμάζῃ, μέχρις ὅτου ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας ἔπεισε τὸν ἐν Ρωσίᾳ πλούσιον ἔμπορον Ζώνη Καπλάνην, νὰ τὴν ἐπανιδρύσῃ καὶ διὰ τοῦτο αὕτη ὠνομάσθη **Καπλάνειος Σχολή**. Ἡ Καπλάνειος Σχολὴ ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς Μαρουτσαίας, ἰδρύθη δὲ μὲ δωρεάν τοῦ Ζώνη Καπλάνη τὸ 1805, διὰ πατριαρχικοῦ σιγιλλίου δὲ τὸ 1806, ὠνομάσθη Πατριαρχικὴ. Ἡ Σχολὴ αὕτη ἐπλουτίσθη καὶ μὲ πλουσίαν βιβλιοθήκην. Ἐκεῖ ἐδίδαξεν ὁ περίφημος διδάσκαλος Ἀθανάσιος Ψαλίδας, Ἰωαννίτης, ὁ ὁποῖος εἶχε σπουδάσει εἰς Εὐρώπην. Ὁ Ψαλίδας ὑπῆρξε δημοτικιστὴς λόγιος, ἐδίδαξε δὲ Φυσικὰ μέχρησιν ὀργάνων. Ἐθαυμάζετο ἀπὸ ὅλους διὰ τὰς γνώσεις του, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν Ἀλῆ Πασᾶ. Ἡ Σχολὴ αὕτη ἔκλεισε τὸ 1820 μὲ τὴν ἀποστασίαν τοῦ Ἀλῆ, διὰ νὰ συνεχίσῃ μετὰ τὸ 1828 τὴν λειτουργίαν της ὡς δημοτικὸν σχολεῖον.

Μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν οἱ μεγάλοι ἐθνικοὶ εὐεργεταὶ Ζωσιμάδες, βλέποντες τὴν παρακμὴν τῶν σχολείων τῶν Ἰωαννίνων, ἰδρυσαν ἄλλην σχολὴν, ἡ ὁποία ὠνομάσθη Γενικὸν Σχολεῖον καὶ ἐλειτούργησε ἀπὸ τοῦ 1830 - 1912, ὁπότε τὰ Ἰωάννινα περιήλθον εἰς τὸ ἐλεύθερον Ἑλληνικὸν κράτος.

Αὐτὰ εἶναι τὰ ὀνομαστά σχολεῖα τῶν Ἰωαννίνων, τὰ ὁποία μὲ τὰ ὠραῖα κτήρια καὶ τὰς βιβλιοθήκας των, καὶ τοὺς περίφημους διδασκάλους των, ἀνέδειξαν τὰ Ἰωάννινα πνευματικὴν πρωτεύουσαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τὰ σχολεῖα ταῦτα ἀνέδειξαν ὑπὲρ τὰς δύο ἑκατοντάδας συγγραφέων, πλείστους διδασκάλους, ἱερεῖς, ἀρχιερεῖς καὶ ἐπιστήμονας. Κατὰ τὸν Νεόφυτον Δούκαν «ἐκ τῶν σχολείων τῶν Ἰωαννίνων ἐξεργήσαν ρύακες ἱκανοὶ νὰ ποτίσωσι τὴν διψῶσαν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα ἐν τῷ μεγίστῳ ἐκείνῳ ἀύχμῳ» (7).

(7) Μ. Παρανίκα, ἔ.ἀ. σελ. 67.

ρου Φωκᾶ. Οδτος ἴδρυσε τὴν μονὴν περὶ τὸ 960 σκεπτόμενος μετὰ τὴν παραίτησίν του ἐκ τῶν δημοσίων ἀξιομάτων νὰ μονάσῃ, κατὰ τὴν συνθήειαν πολλῶν ἀρχόντων καὶ ἱεραρχῶν τοῦ Βυζαντίου. Ἐφρόντισε δὲ νὰ κατοχυρώσῃ τὴν μονὴν διὰ πατριαρχικοῦ σιγίλλου καὶ νὰ τὴν κάμῃ σταυροπηγιακὴν, διὰ νὰ εἶναι ἐλευθέρα ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς ἀρχιερεῖς. Τὰ σταυροπηγιακὰ προνόμια τῆς μονῆς ἀνενεώθησαν ἀργότερον καὶ ὑπὸ ἄλλων Πατριαρχῶν, ὅπως τοῦ Κυρίλλου, (1624), τοῦ Προκοπίου (1787), καὶ τοῦ Γρηγορίου Ε' (1798) (4).

Ἡ μονὴ αὕτη λέγεται μέχρι σήμερον «Μοναστήρι τοῦ Φιλοσόφου», ἴσως διότι ὁ ἱδρυτὴς αὐτῆς ἦτο καθηγητὴς φιλοσοφίας εἰς τὸ Πανδιδασκῆριον τῆς Μαγναύρας ἢ ὡς ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων εἶχε τὴν προσωνομίαν ταύτην. Πάντως δὲν θὰ ἦτο ἀπλοῦς λόγιος, ἀλλὰ θὰ κατεῖχε σοθαρὰν θέσιν εἰς τὴν δημοσίαν ἐκπαίδευσιν, δεδομένου ὅτι εἰς τὸ σιγίλλιον ἀναφέρεται πρῶτον ὁ τίτλος φιλόσοφος καὶ ἔπειτα πρωτοσηκρήτης. Λέγεται ἀκόμη ἡ παλαιὰ μονὴ «Κρυφὸ Σχολεῖο», διότι κατὰ τὴν παράδοσιν ἐκεῖ ἐλειτούργει σχολεῖον ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἀσφαλῶς ὁ ἱδρυτὴς φιλόσοφος Λαμπαρδόπουλος, ἴδρυσε πρῶτος σχολεῖον ἐκεῖ, διότι ὡς γνωστόν, τότε αἱ μοναὶ ἦσαν κέντρα καλλιέργειας γραμμάτων. Ἡ σχολὴ αὕτη φαίνεται ἐξηκολούθησεν ὑφισταμένη μέχρι τῆς τουρκικῆς κατακτῆσεως, ὁπότε μὲ τὸ κλείσιμο τῶν ἄλλων σχολείων καὶ τὰς συνθήκας τῆς δουλείας, ἤκμασε λόγω τῆς ἀπροσίτου θέσεώς της καὶ ἀνεδείχθη πνευματικὸς ἥλιος, φωτίζων τὸ δοῦλον γένος καὶ διαλύων τὰ σκότη τῆς δουλείας. «Ἀπὸ τὰ σπλάγχνα αὐτοῦ τοῦ χώρου, προσεβλήθη κάποτε εἰς δυσκόλους καιροὺς ἡ μεγαλυτέρα ἐθνικὴ ἀντίστασις ποὺ γνωρίζει ἡ ἱστορία, διὰ νὰ κρατηθοῦν ὄρθια τὰ ὄσια καὶ τὰ ἱερά τοῦ ἔθνους, ἡ πίστις εἰς τὸν Θεόν, τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰς ἠθικὰς ἀξίας. Κοντὰ εἰς τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ, συνετελέσθη ἡ καλλιτεχνικὴ ἔκφρασις τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ἐκαλλιεργήθη ἡ ἑλληνικὴ Παι-

δεῖα καὶ συνετηρήθη ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις» (5). Εἶναι τόσοι πολλοὶ οἱ ἱεράρχαι καὶ οἱ διδάσκαλοι, οἱ ὁποῖοι ἐξεκίνησαν ἀπὸ τὴν ἔνδοξον ταύτην μονὴν, ὥστε δικαίως ἐπιφανεῖς νεώτεροι ἱστορικοὶ τὴν χαρακτηρίζουν «πνευματικὸν φυτώριον» τοῦ ὑποδούλου γένους. Ἐπισκεπτόμενος κανεὶς σήμερον τὴν μονὴν, θαυμάζει τὴν ἀντοχὴν καὶ τὴν ἰσχυρὰν θέλησιν τῶν Ἑλληνοπαίδων, διότι ὑπεβάλλοντο εἰς τόσον σκληροὺς κόπους καὶ δοκιμασίας, ἔζων εἰς ἕνα ἔρημον, ἀνώμαλον καὶ ἄγριον τόπον ὑπὸ συνθήκας ἐξαιρετικῶς δυσμενεῖς, μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ μάθουν γράμματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἐφώτιζον τὸν νοῦν των καὶ θὰ τοὺς ἔδιδαν τὴν δύναμιν νὰ γίνουν καλοὶ ἄνθρωποι καὶ νὰ ὠφελήσουν τὴν πατρίδα, τὸ ὑπόδουλον Γένος.

Ἡ σχολὴ τῆς μονῆς Φιλοσόφου, ἦτο ἐφωδιασμένη καὶ μὲ πλουσίαν συλλογὴν πολυτίμων βιβλίων καὶ χειρογράφων. Ἐκ τούτων πολλὰ μετεφέρθησαν εἰς τὴν κατόπιν ἱδρυθεῖσαν Σχολὴν Δημητσάνης καὶ ἀπετέλεσαν τὴν θάσιν τῆς βιβλιοθήκης αὐτῆς, ἄλλα κατεστράφησαν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν διὰ φυσίγγια, καὶ ἄλλα κατὰ τὴν διάλυσιν τῆς μονῆς ὑπὸ τῶν Βαυαρῶν (1834). Ὁ Καστόρχης, ἀναφέρει ὅτι εἰς τὴν ἐθνικὴν βιβλιοθήκην περιῆλθον δύο σπουδαῖα χειρόγραφα: α) τὰ Ἄπαντα τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ β) τὸ Εὐαγγέλιον Βλαχομανώλη, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὠρκίζοντο τὰ μέλη τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας (6).

Μέχρι τὸ 1691 ἡ Μονὴ Φιλοσόφου ἀκμάζει καὶ φωτίζει τὸ ὑπόδουλον Γένος μὲ τὸ φῶς τῶν γραμμάτων καὶ τῆς Παιδείας. Εἰς τοῦτο συντελεῖ ἡ ὄχυρὰ καὶ ἀπρόσιτος θέσις αὐτῆς καὶ αἱ συνθήκαι τῆς δουλείας. Ἦδη ὅμως εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐπικρατοῦν οἱ Βενετοί. Οἱ μοναχοὶ τοῦ Φιλοσόφου ἀπεφάσισαν νὰ ἱδρῦσουν νέον Καθολικὸν καὶ ξενῶνα διὰ τοὺς ξένους καὶ κυρίως διὰ τοὺς μαθητὰς εἰς θέσιν περισσότερον ὁμαλὴν καὶ εὐρύχωρον. Ἰδρυσαν λοιπὸν νέον ναὸν 1000 μ. βορείως τοῦ παλαιοῦ τὸ 1691 ἐπὶ ἡγουμενίας ἱερομονάχου Ἀνθίμου, ὡς ἀνα-

(5) Τ. Γριτσοπούλου: Μονὴ Φιλοσόφου. Ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 8.

(6) Εὐθ. Καστόρχης: Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἑλληνικῆς Σχολῆς... Ἐν Ἀθήναις 1847, σ. 38. Σπ. Λάμπρου: Λόγοι καὶ ἄρθρα. Ἐν Ἀθήναις 1902, σ. 513.

(4) Ταῦτα σωζόμενα ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ Δημητσάνης δημοσιεύονται ὑπὸ κ. Τ. Γριτσοπούλου εἰς τὸ προμηθεῖν ἔργον του.

γράφει ἀναμνηστική ἐπιγραφή ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου.

Ὁ νέος ναὸς ἔχει σχῆμα σταυρικής βασιλικῆς (σύνθετος τετρακίονος τύπος) καὶ ἐξωτερικῶς μὲν κοσμεῖται διὰ πινάκων πηλίνων καὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν, ἐσωτερικῶς δὲ γέμει τοιχογραφιῶν ἐξαιρετικῆς τέχνης. Χορηγὸς τῆς ἀγιογραφίσεως ἦτο ὁ ἐκ Στεμνίτσης πασσῆς Μαυραϊδῆς Φαρμάκης, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται νοτίως τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ κυρίως ναοῦ φέρει ἐπενδύτην φαῖόν, σαρίκιον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ κομβολόγιον. Κατήγετο ἐκ Στεμνίτσης καὶ παιδιόθεν ἠρπάγη ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ κατετάγη εἰς τὰ σώματα τῶν Γενιτσάρων ἐξισλαμισθεῖς. Κατῶρθωσε νὰ φθάσῃ εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ πασᾶ καὶ ν' ἀποκτήσῃ μεγάλα πλούτη. Κατόπιν, πιθανῶς ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, ἐπανῆλθεν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ διὰ νὰ ἐξαγνισθῇ ἔκαμεν δωρεὰς εἰς ναοὺς καὶ μονὰς. Ἡ εἰκονογράφησις τοῦ νέου ναοῦ εἶναι κάτι τὸ θαυμαστὸν καὶ ἐκπληκτικόν. Ἡ πνευματικότης, ἡ ἐξαυλώσις, ἡ ὁποία διακρίνει τὰς μορφὰς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, εἰς μερικὰς εἰκόνας, ἐπιτυγχάνεται πῶς πολὺ μὲ τὸν ρεαλισμὸν καὶ τὴν ἁρμονικὴν σύνθεσιν. Ἡ τέχνη τῶν ἀγιογράφων συναρπάζει. Τὸ δὲ ξυλόγλυπτον τέμπλον, προκαλεῖ ζωηρὰν ἐντύπωσιν διὰ τὴν λεπτότητα καὶ τὴν κομψότητα τῆς ἐπεξεργασίας.

Ἀπέναντι τοῦ ναοῦ ἐκτίσθη πύργος διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν διδασκάλων καὶ μαθητῶν. Εἰς τὸ ἐνδιάμεσον ὑπάρχει αὐλή, ἡ ὁποία λέγεται ὅτι ἦτο γεμάτη δένδρα καὶ κλήματα, κάτωθεν δὲ τούτων ἀνεπαύοντο οἱ μαθηταὶ ἢ ἐδιδάσκοντο κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ θέρους (7). Ἐδῶ λοιπὸν μετεφέρθη ἡ Σχολὴ Φιλοσόφου μετὰ τὸ 1691, χάριν περισσοτέρας ἀνέσεως, ἐξηκολούθησε δὲ λειτουργοῦσα μέχρι τὸ 1764, ὅποτε παρεχώρησε τὴν θέσιν τῆς εἰς τὴν νεωστὶ ἰδρυθεῖσαν Σχολὴν ἐν Δημητσάνῃ, ἡ ὁποία ὑπῆρξε πνευματικὸν τέκνον ταύτης καὶ συνεχιστὴς τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς παραδόσεως.

Τότε ἡ Μονὴ Φιλοσόφου, ἀρχίζει νὰ παρακαμάζῃ πλέον. Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1816 ἡ περιουσία τῆς μονῆς Φιλοσόφου συγ-

χωνεύεται μὲ τὴν τῆς Σχολῆς Δημητσάνης καὶ διορίζεται ἐπόπτης καὶ ἔφορος αὐτῆς ὁ Μητροπολίτης Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, ἐκ Δημητσάνης καταγόμενος. Τοῦτο ἔγινε διὰ νὰ ἀξιοποιηθῇ ἡ περιουσία πρὸς ὄφελος τῆς νέας Σχολῆς. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν συνεχίζεται ἡ παρακμὴ ἑλάχιστοι μοναχοὶ ὑπάρχουν. Τῷ 1834, ἐπειδὴ δὲν συνεκέντρωνε τὸν ἀπαιτούμενον ἀριθμὸν μοναχῶν, διελύθη ὑπὸ τῶν Βαυαρῶν, ἡ δὲ περιουσία τῆς ἐξεποιήθη ὑπὲρ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου.

Αὐτὴ εἶναι, ἐν συνόψει, ἡ ἱστορία τῆς εὐκλεοῦς μονῆς Φιλοσόφου, ἡ ὁποία ὡς τηλαυγῆς φάρος ἐφώτισε τὸ ἔθνος κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας. Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς, 60 ἀρχιερεῖς καὶ 7 πατριάρχαι ὑπῆρξαν πνευματικὰ τέκνα αὐτῆς. Οὐχὶ ὀλίγοι δὲ εἶναι καὶ οἱ διδάσκαλοι, οἱ ὁποῖοι μετελαμπάδευσαν τὸ φῶς καὶ εἰς μέρη καὶ ἴδρυσαν σχολὰς. Σήμερον ἡ μονή, ἰσταμένη σιωπηλῇ εἰς τὸν ἀπότομον θράχον τῆς, φαίνεται ὡσάν ν' ἀναπολῆ τὴν παλαιὰν δόξαν, καὶ εἰς πείσμα τοῦ χρόνου διατηρεῖ τὴν αἴγλην τῆς καὶ τὴν ἀτμόσφαιραν τῶν θρύλων καὶ τῶν παραδόσεων. Μεγάλῃ εἶναι ἡ ὀφειλὴ καὶ τὸ χρέος ἡμῶν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, πρὸς αὐτὰ τὰ ἱερὰ ἰδρύματα, τὰ ὁποῖα κατὰ τοὺς ζοφεροὺς αἰῶνας τῆς δουλείας διεφύλαξαν τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὄσια τοῦ Ἔθνους.

(7) Τ. Κανδηλάρου: Ἡ Γορτυνία. Ἐν Πάτραις 1898, σ. 139.

Ἡ Σχολὴ Δημητσάνης

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Δημητσάνης, τὰ γράμματα ἐκαλλιεργήθησαν καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας, κατ' ἀρχάς μὲν εἰς τὸ «κρυφὸ σχολεῖο» τῆς παλαιᾶς μονῆς Φιλοσόφου καὶ τὴν Σχολὴν τῆς νέας μονῆς, ἀπὸ τοῦ 1691, κατόπιν δὲ εἰς τὴν ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως ἰδρυθεῖσαν σχολὴν, τὸ 1764. Ἡ περιοχὴ αὕτη οὕσα ὄρεινὴ καὶ ἀπρόσιτος, δὲν κατεφκῆθη ἀπὸ τοῦς Τούρκους καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον οἱ κάτοικοί της ἠδυνήθησαν νὰ ἀναπτύξουν τὴν βιοτεχνίαν καὶ τὸ ἐμπόριον καὶ νὰ ἰδρῦσουν σχολεῖα. Λέγεται μάλιστα ὅτι ἡ Δημητσάνα εἶχεν ἀποκτήσει προνόμια ἀπὸ τὰς τουρκικὰς ἀρχάς, ἀφιερωθεῖσα εἰς τὴν μητέρα τοῦ σουλτάνου. Διὰ τοῦτο δὲν ἐπετρέπετο νὰ εἰσέλθουν Τούρκοι εἰς αὐτήν. Κατὰ δὲ τὸν Εὐθ. Καστόρχην, «Εἶχεν ἐπισκοπικὸν θρόνον καὶ ὑπῆκουεν ὄχι εἰς τὰς ἐν Πελοποννήσῳ τουρκικὰς ἀρχάς, ἀλλ' ἀμέσως εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς θρησκείας καὶ ἰδίως εἰς τὸν ἔφορον ἑνὸς τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει τζαμιῶν, εἰς τὸ ὁποῖον ἔβιδε μικρὸν τινα φόρον, ὡς ὑπαγομένη εἰς τὴν τάξιν τῶν θακουφίων»(1).

Εἰς τὴν Δημητσάναν ὑπῆρχε παλαιόθεν κατώτερον σχολεῖον. Ἀνώτερον ὁμοῦς ἤργησε κάπως νὰ ἰδρυθῆ, διότι ὑπῆρχεν ἡ Σχολὴ τῆς παρακειμένης μονῆς Φιλοσόφου, ὅπου μετέβαινον ὅσοι ἐπεθύμουν ἀνωτέραν μόρφωσιν. Ἡ ἔντονος ὁμοῦς πνευματικὴ κίνησις τοῦ 18ου αἰῶνος, παρῶθησε τοῦς Δημητσανίτας νὰ ἰδρῦσουν ἀνώτερον σχολεῖον καὶ ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως. Τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἰδρύσεως τῆς σχολῆς αὐτῆς ἔλαβον δύο Δημητσανῖται μοναχοί, οἱ ὁποῖοι ἐσπούδασαν εἰς τὴν Σμύρνην, ὁ Γεράσιμος Γούνας καὶ ὁ Ἀγάπιος Λεονάρδος. Οἱ δύο αὐτοὶ μοναχοὶ ἐσπούδασαν πρῶτον εἰς τὴν Σχολὴν τῆς

(1) Εὐθ. Καστόρχη: Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ Ἑλληνικῆς Σχολῆς, Ἀθήναι 1847, σελ. 4.

νέας μονῆς Φιλοσόφου, ὅπου ἔλαβον καὶ τὸ μοναχικὸν σχῆμα, κατόπιν δὲ ἔγιναν μαθηταὶ τοῦ κλεινοῦ διδασκάλου τῆς Ἐδ-αγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης, Ἱεροθέου τοῦ Ἰθακησίου. Ἐκεῖ ἀπεφάσισαν νὰ ἰδρῦσουν ἀνώτερον σχολεῖον, παρόμοιον πρὸς τὸ τῆς Σμύρνης, καὶ εἰς τὴν πατρίδα των. Ὁ Ἱεροθέος τοῦς ἐνίσχυσε τὴν ἐπιθυμίαν αὐτὴν, καὶ ἐλθόντες εἰς τὴν Δημητσάναν ἔκαμαν ἔρανον καὶ ἰδρυσαν νέαν σχολὴν, ἡ ὁποία ἐστεγάσθη ἀρχικῶς εἰς τινα ἐνοικιασθεῖσαν οἰκίαν.

Ἴδου ἐν ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ χρονικὸν τῆς ἰδρύσεως τῆς Σχολῆς Δημητσάνης, γραφὲν τὸ 1779 ὑπὸ τοῦ Γερασίμου Γούνας καὶ καταχωρηθὲν εἰς τὸν κτητορικὸν κώδικα τῆς Σχολῆς: «...Ὅθεν ἤδη καὶ γὰρ ὁ ταπεινὸς ἐν μοναχοῖς Γεράσιμος... μετὰ τοῦ πνευματικοῦ ἀδελφοῦ κυρίου Ἀγαπίου, ἱερομονάχου ... ἠκοδομήσαμεν κοινῇ βουλῇ καὶ θεῖα συνάρσει τὸ κατὰ τὴν Δημητζάναν τῆς Πελοποννήσου Ἑλληνομουσεῖον, διὰ συμβουλῆς καὶ προτροπῆς τοῦ κοινοῦ ἡμῶν καθηγητοῦ κυρίου Ἱεροθέου... ἐκ δὲ τούτων ἐπαγγελομένητα ἀλλήλοις, ἵνα δωρεὰν εἰς τὸ διηνεκές τὰ ἐν αὐτῷ μαθήματα ἀναπιύσωνται... κατὰ μίμησιν καὶ τάξιν τοῦ κατὰ Σμύρνην Ἑλληνομουσεῖου, ὥστε διαφυλάττεσθαι ἐν αὐτῇ καὶ ἅπαντα ἡ ἄλλη τάξις τῆς ἐκείνης σχολῆς, τόσον τῆς ἀκολουθίας, ὅσον καὶ τῆς ἄλλης χρηστηθείας, καθὼς εἶδομεν καὶ ἐδιδάχθημεν παρ' ἐκείνου τοῦ ἀοιδίμου ἀνδρὸς καὶ διδασκάλου ἡμῶν πληρέστατα»(2).

Μετ' ὀλίγον οἱ ἰδρυταὶ ἀπεφάσισαν νὰ στεγάσουν τὴν σχολὴν εἰς νέον καὶ κατάλληλον κτήριο. Ἐκαμαν ἔρανον μεταξὺ τῶν Δημητσανιτῶν, προσέφεραν καὶ οἱ ἴδιοι ἀρκετὰ χρήματα, ὁ δὲ Ἀγάπιος μετέβη εἰς τὴν Σμύρνην, ὅπου ἔκαμαν ἔρανον μεταξὺ τῶν ἐκεῖ Δημητσανιτῶν, καὶ οὕτω συνεκέντρωσαν ἀξιόλογον ποσόν, διὰ τοῦ ὁποῖου ἔκτισαν νέον καὶ εὐρύχωρον κτήριο, εἰς τὸν περίβολον τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Κυριακῆς. Τὸ κτήριο τοῦτο ἐπήρκει διὰ 300 μαθητὰς, εἶχε δὲ χῶρον διὰ στέγασιν τῆς βιβλιοθήκης καὶ διαμονὴν τοῦ διδασκάλου. Οἱ δὲ Δημητσανῖται, μὲ ὑποσχετικὸν ἔγγραφον

(2) Τ. Γριτσοπούλου: Σχολὴ Δημητσάνης, Ἀθήναι 1962, σελ. 33 - 34.

ἀπήλλαξαν τῆς φορολογίας τὸ προσωπικὸν τῆς σχολῆς καὶ ἀπὸ τὴν πληρωμὴν διδάκτρων τοὺς ἀπόρους μαθητάς. Τὸ ἔγγραφο ὑπέγραψαν ὅλοι οἱ ἱερεῖς καὶ πρόκριτοι τῆς κωμοπόλεως, ἢ δὲ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν φορολογίαν περιελάμβανεν ὄχι μόνον τοὺς διδασκάλους, ἀλλὰ καὶ τοὺς βοηθοὺς τῶν καὶ τὸν πνευματικὸν καὶ ἱερέα τοῦ σχολείου. Εἰς πᾶσαν δυσκολίαν δὲ τῆς σχολῆς, ἦσαν ὅλοι πρόθυμοι καὶ θερμοὶ συμπαραστάται.

Ἡ σχολὴ αὕτη ἔγινε σταυροπηγιακὴ τὸ 1760 διὰ πατριαρχικοῦ σιγιλίου, διὰ νὰ εἶναι ἀνεξάρτητος καὶ ἀπαραβίαστος ἀπὸ τοπικὰς ἀρχάς, κληρονόμους καὶ συγγενεῖς τῶν ἱδρυτῶν, καὶ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον Δημητσάνης, ὑπαγομένη ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ Πατριαρχεῖον, ὅπως καὶ ἡ μονὴ Φιλοσόφου.

Μετ' ὀλίγον ὅμως ἠκολούθησεν ἡ Ἐπανάστασις τοῦ Ὁρλώφ καὶ ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Ἀλβανῶν (1770 - 79). Τότε πολλοὶ Δημητσανῖται ἔφυγον εἰς τὴν Σμύρνην, ἔφυγον δὲ καὶ οἱ διδάσκαλοι καὶ ἔκλεισεν ἡ Σχολή. Ὁ Γεράσιμος Γούνας μαζὶ μὲ τὸν δεκαπενταετῆ τότε μαθητὴν του Ἀντώνιον Ἀντωνόπουλο, —τὸν μετέπειτα γενόμενον μοναχὸν μὲ τὸ ὄνομα Ἀγάπιος— κατέφυγον εἰς τὴν Σμύρνην, ὃ δὲ Ἀγάπιος Λεονάρδος μετέβη εἰς τὴν Ζάκυνθον, ἐπανῆλθε δὲ εἰς τὴν Δημητσάναν τὸ 1780 μετὰ τὴν ἐξόντωσιν τῶν Ἀλβανῶν καὶ εἰργάσθη διὰ τὴν ἀνακαίνισιν τῆς σχολῆς καὶ τὸν πλουτισμὸν τῆς βιβλιοθήκης της. Ὁ Γεράσιμος Γούνας ἀνέλαθε τὴν διεύθυνσιν τῆς Σχολῆς Χίου, προητοιμάζε δὲ διαδοχὸν του διὰ τὴν Σχολὴν Δημητσάνης τὸν Ἀγάπιον Ἀντωνόπουλον. Ἐν τῷ μεταξύ ἀπέθανεν ὁ γέρον πλεόν Γεράσιμος Γούνας καὶ ὁ Ἀγάπιος Ἀντωνόπουλος ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Δημητσάναν, ὅπου ἀνέλαθε τὴν διεύθυνσιν τῆς Σχολῆς τὸ 1781.

Ὁ παλαιὸς διδάσκαλος Ἀγάπιος Λεονάρδος προθύμως παρεχώρησε τὴν θέσιν του εἰς τὸν νεώτερον Ἀγάπιον, αὐτὸς δὲ περιήρχετο τὰς ἑλληνικὰς πόλεις κηρύττων τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνισχύων τὴν θρησκευτικὴν πίστιν καὶ τὸ ἔθνικὸν φρόνημα τῶν κατοίκων. Συγχρόνως δὲ συνέλεγε χρήματα διὰ φιλανθρωπικοὺς σκοποὺς καὶ ἐπίσης συνέλεγε καὶ βιβλία πρὸς πλουτισμὸν τῆς βιβλιοθήκης της. Κατόπιν, τὸ 1786, ὁ Ἀγάπιος ἔγινεν ἱεροκῆρυξ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας,

ἐκτιμηθείσης τῆς μορφώσεως καὶ τῆς ἱεραποστολικῆς του δράσεως ὑπὸ τοῦ Πατριαρχείου. Ἐκτοτε ἤρχισε περιερχόμενος τὰς πόλεις τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας κηρύσσων τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Μετέβη καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου γνωρισθεὶς μὲ τὸν Νάξιον λόγιον Νικόδημον Ἀγιορείτην, ἐξέδωσαν μαζὶ ἀργότερα τὸ Πηδάλιον, ἦτοι συλλογὴν κανόνων τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπειτα μετέβη εἰς Παλαιστίνην καὶ τέλος κατέληξεν εἰς τὸ Ἄργος, ὅπου ἐδίδασκεν εἰς τὴν ἐκεῖ σχολὴν, συγχρόνως δὲ ἔκαμε καὶ περιοδείας κηρύσσων ἀνά τὴν Πελοπόννησον.

Ὁ Ἀγάπιος Λεονάρδος εἶχε σπανίαν μόρφωσιν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰς ἰδιοχείρους σημειώσεις του εἰς πολλὰ βιβλία τῆς Σχολῆς. Ἐκεῖ βλέπομε μὲ πόσῃν προσοχὴν καὶ κρίσιν ἐμελέτα καὶ ἐνεθάθουνεν εἰς τὰ κείμενα. Παρομοίαν μόρφωσιν εἶχε λάβει εἰς Σμύρνην καὶ Χίον ὁ διάδοχός του Ἀγάπιος Ἀντωνόπουλος, ὃ ὁποῖος τὸν διεδέχθη καὶ διηύθυνε τὴν σχολὴν ἐπὶ 32 ἔτη, ἦτοι ἀπὸ 1781-1812. Ὁ νεώτερος Ἀγάπιος ἐργασθεὶς μὲ ἐνθουσιασμὸν καὶ αὐταπάρνησιν, ἀνέδειξε τὴν σχολὴν εἰς ἐξαιρετὸν πνευματικὸν κέντρον, ἐμόρφωσε πολλοὺς μαθητάς ἀπὸ πολλὰ μέρη τῆς Πελοποννήσου, πολλοὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἴδρυσαν κατόπιν καὶ ἄλλοῦ σχολεῖα. Αὐτὸς ἐν πολλοῖς, ἐξέθρεψε πνευματικῶς τὴν γενεάν τῆς Ἐπανάστασεως καὶ τῆς ἐνέπνευσε τὰς ἀρετὰς ἐκείνας, μὲ τὰς ὁποίας ἠδυνήθη νὰ ἀποτινάξῃ τὸν τουρκικὸν ζυγόν. Μετὰ τὸν θάνατον του, τὸν διεδέχθη ἐπ' ὀλίγον πάλιν ὁ Ἀγάπιος Λεονάρδος καὶ κατόπιν ὁ ἐκ Ζυγοβιτισίου διδάσκαλος Δανιὴλ Γεωργόπουλος, ὃ ὁποῖος ἐδίδασκεν ἀπὸ 1816 περίπου, ἕως τὸ 1821.

Τὸ 1816 ἡ Σχολὴ Δημητσάνης ἠνώθη μὲ τὴν μονὴν Φιλοσόφου διὰ πατριαρχικοῦ σιγιλίου τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου τοῦ Στ'. Τοῦτο ἔγινε διὰ νὰ καρπωθῇ ἡ σχολὴ τὰ εἰσοδήματα τῆς παρρακμαζούσης πλεόν μονῆς καὶ νὰ ἐνισχυθῇ οἰκονομικῶς. Τὸ σιγίλιον αὐτὸ ἐξεδόθη μὲ ἐνεργείας τοῦ ἐκ Δημητσάνης καταγομένου μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, ὃ ὁποῖος μάλιστα διωρίσθη καὶ ἔφορος τῆς Σχολῆς. Καὶ ἄλλοι πατριάρχαι καὶ μάλιστα ὁ ἐκ Δημητσάνης ἐπίσης καταγομένος ἐθνομάρτυς Γρηγόριος ὁ Ε' ἐφρόντισαν διὰ τὴν

καλήν λειτουργίαν καί οικονομικήν ἐνίσχυσιν τῆς σχολῆς καί ἐξέδωσαν σχετικά σιγίλλια.

Οἱ δύο πρῶτοι ἴδρυται καί διδάσκαλοι τῆς Σχολῆς Δημητσάνης ἔθεσαν τὰ θεμέλια τῆς πνευματικῆς παραδόσεως καί τῆς ὀργανώσεως τῆς σχολῆς. Ἐχοντες ἐπαρκῆ μὲν μόρφωσιν ἐδίδαξαν μὲ ἐπαγωγικὸν τρόπον καί γλαφυρότητα, ἀρχαῖα κείμενα καί λόγους τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, συμπληρώνοντες τὴν ἐρμηνείαν τῶν μὲ ἀξιολόγους ἱστορικός, γεωγραφικός καί ἠθικός παρατηρήσεις. Ἐδιδάχθησαν προσέτι εἰς τὴν Σχολὴν τὰ Μαθηματικά καί στοιχεῖα Φυσικῆς.

Ἡ Σχολὴ Δημητσάνης ἀνεδείχθη σπουδαῖον πνευματικὸν κέντρον τῆς Πελοποννήσου. Ἐκεῖ ἐμαθήτευσαν πολλοὶ μαθηταὶ ἀπὸ ὅλην τὴν Πελοπόννησον, μερικοὶ δὲ τούτων ἴδρυσαν σχολεῖα καί εἰς ἄλλα μέρη καί συνετέλεσαν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς Παιδείας. Πολλὰ χρεωστεῖ ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὴν Σχολὴν αὐτὴν, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξῆλθον, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καί οἱ δύο μεγάλοι ἱεράρχαι τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς δουλείας, ὁ θρυλικὸς μητροπολίτης Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, καί ὁ Ἐθνομάρτυς Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε΄. Τὸ Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν, κατὰ τὸ 6' ἔτος τῆς Ἐπαναστάσεως (1822) ἔγραψε τὰ ἐξῆς πρὸς τὴν Σχολὴν: «Εἶναι γνωστὸν τὸ πόσον συνήργησεν ἡ ἀξιοσέβαστος αὕτη Σχολὴ εἰς τὴν ἠθικὴν πρόοδον τοῦ Γένους. Ἐπειδὴ ἀπὸ αὐτῆν, ὡς ἱεράν κολυμβήθραν, ἐξῆλθον τοσοῦτοι πεπαιδευμένοι ὁμογενεῖς, πρόδρομοὶ τῆς τοῦ Γένους ἀπολυτρώσεως».

Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ Βυτίνης

Μεταξὺ τῶν πόλεων, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας διετήρησαν ζωηρὸν τὸ φῶς τῆς Παιδείας, εἶναι καί ἡ γραφικὴ κωμόπολις τῆς Βυτίνης. Ἡ κωμόπολις αὕτη, κτισμένη εἰς τοὺς πρόποδας μιᾶς παραφυάδος τοῦ Μαινάλου, τοῦ καλουμένου Θαυμασίου ὄρους, κατέστη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας καταφύγιον τῶν Μουσῶν, ὅπως τόσαι ἄλλαι γειτονικαὶ κωμοπόλεις καί μάλιστα ἡ γειτονικὴ Δημητσάνα.

Συμφώνως πρὸς τοπικὰς παραδόσεις, ἡ Βυτίνα διετήρει σχολεῖον κοινῶν γραμμάτων (Γραμματοδιδασκαλεῖον) ἀπὸ τὰ μέσα τῆς ἐποχῆς τῆς δουλείας. Ἀναφέρονται καί τὰ ὄνόματα τῶν ἐξῆς διδασκάλων: Γεωργίου Λασκάρεως, Ἀθανασίου ἱερέως Παπαηλιά, Ἀναγνώστη Κοκκάλα κ.ἄ. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18' αἰῶνος ἡ οικονομικὴ κατάστασις τῶν κατοίκων ἐβελτιώθη, οἱ ξενιτευμένοι Βυτιναῖοι ἔστειλαν ἀρκετὰ χρήματα καί οὕτως ἀπεφασίσθη ἡ προαγωγή τοῦ Σχολείου εἰς Ἑλληνικὸν Σχολεῖον διὰ τῆς προσλήψεως νέων διδασκάλων. Προσεκάλεσαν λοιπὸν δύο πεπαιδευμένους μοναχοὺς ἐκ Δημητσάνης, τοὺς Δανιὴλ καί Παρθένιον Γαβραίους, οἱ ὁποῖοι καί συνέστησαν τὴν Ἑλληνικὴν Σχολὴν Βυτίνης.

Οὗτοι εἶχον γεννηθῆ εἰς Δημητσάναν περὶ τὸ 1740 καί ἀφοῦ ἔμαθαν τὰ πρῶτα γράμματα εἰς τὴν ἐκεῖ Σχολὴν μετέβησαν εἰς Βυτίναν, ὅπου ἐξήσκησαν τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου. Μετὰ διετίαν ἀπῆλθον εἰς Σμύρνην, ὅπου ἐμαθήτευσαν παρὰ τῷ Ἱεροθέῳ τῷ Ἰθακησίῳ ἐπὶ τριετίαν. Συμπληρώσαντες τὰς σπουδὰς τῶν ἐπανῆλθον εἰς Βυτίναν, ὅπου ἐπέδόθησαν εἰς τὸ διδακτικὸν τῶν ἔργων καί τὴν ὀργάνωσιν τῆς Σχολῆς. Τὸ ἔργον τῶν δύο τούτων λογίων μοναχῶν καί ἰδρυτῶν τῆς Σχολῆς Βυτίνης ἀξίζει νὰ παρακολουθήσωμεν, ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τῆς ὑψίστης ἐθνικῆς καί θρησκευτικῆς σημασίας του, ἀφ' ἑτέρου

δὲ διὰ τὴν θαυμάσωμεν τὴν πίστιν καὶ τὸν ζῆλον τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἐργαζόμενοι ὑπὸ δυσκόλους περιστάσεις ἐθεμελίωσαν ἔργον, ἀνέδειξαν σπουδαίους μαθητὰς καὶ ἐσκόρπισαν πνευματικὴν ἀκτινοβολίαν εἰς τὸ ὑπόδουλον Γένος.

Ἡ Σχολὴ Βυτίνης ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν Δανιὴλ καὶ Παρθενίου, ἐγνώρισε μεγάλην ἀκμὴν, ἀναδειχθεῖσα ἰσαξία πολλῶν περιφήμων σχολῶν τῆς Πελοποννήσου. Λέγεται ὅτι εἶχεν ἑκατὸν εἴκοσι μαθητὰς, πολλοὶ τῶν ὁποίων κατήγοντο ἀπὸ διαφόρων ἐπαρχίας, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν Βλαχίαν. Τὸ πατριαρχικὸν σιγίλλιον τῆς Σχολῆς λέγει ὅτι ἐκεῖ διδάσκαλοι «ἐδίδασκον τοὺς κατ' ἔρωτα παιδείας προσφοιτῶντας μαθητὰς, οὐ μόνον τοὺς αὐτόχθονας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἑτερόχθονας». Τόση ἦτο ἡ φήμη τῶν αἰδιμίων ἐκείνων διδασκάλων, ὥστε ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη συνέρρεον μαθηταὶ εἰς τὴν Σχολήν.

Οἱ διδάσκαλοι ἐφρόντισαν πρῶτον νὰ κατοχυρώσουν τὴν περιουσίαν τῆς Σχολῆς, ἡ ὁποία αὐξηθεῖσα διὰ πολλῶν δωρεῶν καὶ ἀφιερωμάτων εἶχε καταστῆ ἀξιόλογος. Ἐμερίμνησαν λοιπὸν νὰ τὴν θέσουν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ νὰ τὴν ἐξασφαλίσουν διὰ πατριαρχικοῦ σιγίλλιου, δηλαδὴ νὰ τὴν κάμουν σταυροπηγιακὴν. Κατὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1804, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου, ἐνεργείαις τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Βυτιναίων (ἀδελφῶν Παπαρρηγοπούλου κ.ἄ.), τοὺς ὁποίους εἶχον ὑποκινήσει οἱ διδάσκαλοι τῆς Σχολῆς. Τὸ σιγίλλιον τοῦτο ὕστερα ἀπὸ τὸν πρόλογον, ὁ ὁποῖος ἐκθειάζει τὰ ἀγαθὰ τῆς Παιδείας, ὀρίζει ἐφορευτικὴν ἐπιτροπὴν τῆς Σχολῆς καὶ τὴν θέτει ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Πατριαρχείου (Σταυροπηγιακὴ). Ὁ Πατριάρχης ἀπειλεῖ δι' ἄρῶν καὶ ἐπιτιμίων τοὺς θέλοντας νὰ σφετερισθοῦν τὴν περιουσίαν τῆς Σχολῆς, ἡ ὁποία οὕτω ἐξασφαλίζεται κάπως, ἀπαλλάσσεται δὲ συγχρόνως ἀπὸ τὴν τοπικὴν φορολογία.

Ἄλλο σπουδαῖον κατόρθωμα τῶν ἀειμνήστων ἐκείνων διδασκάλων εἶναι ἡ ἵδρυσις Βιβλιοθήκης, ἡ ὁποία κατ' ἐκείνων τὸν καιρὸν ἦτο σπάνιον πρᾶγμα καὶ εἰς ἐλάχιστα μέρη τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρχε. Κατ' ἀρχὴν οἱ δύο λόγοι μοναχοὶ ἔφεραν ἀπὸ τὴν Σμύρνην μερικὰ βιβλία καὶ χειρόγραφα, ἐν οἷς καὶ

σημειώσεις τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Τρύφωνος, τοῦ πολιούχου τῆς Βυτίνης, τὰς ὁποίας ἐξέδωκεν ἀργότερα ἐπιτροπὴ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ μὲ εἰσαγωγὴν περὶ τῆς Σχολῆς ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου. Ὁ ἕτερος τῶν διδασκάλων, ὁ Παρθένιος, συνέταξε μακροσκελὲς ποίημα εἰς 15 συλλαβῶν στίχους, τὸ ὁποῖον ἐπιγράφεται «Πεντάτευχος» καὶ τὸ ὁποῖον εἰς πέντε μακροσκελῆ ποιήματα περιγράφει τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου, τὴν ἐξορίαν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Παράδεισον, τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, τὴν μέλλουσαν κρίσιν. Ἔχει χαρακτῆρα θρησκευτικὸν καὶ ἠθικοδιδασκτικὸν καὶ μαρτυρεῖ τὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν τοῦ συντάξαντος καὶ τὴν δύναμιν τοῦ θρησκευτικοῦ του συναισθήματος.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα μαθηματήρια καὶ ἄλλα ἔντυπα βιβλία σώζονται μέχρι σήμερον, ἂν καὶ πολλὰ κατεστράφησαν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν. Πάντως ἡ μικρὰ συλλογὴ βιβλίων ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν ἱερομονάχων σὺν τῷ χρόνῳ ἠυξήθη σημαντικῶς διὰ δωρεῶν, ὥστε ν' ἀποτελέσῃ σήμερον τὴν θάσιν τῆς ἐκεῖ ὑπαρχούσης Κοινοτικῆς Βιβλιοθήκης. Ἡ σημαντικωτέρα δωρεὰ ὑπῆρξεν ἡ τοῦ Ἀνθίμου Παπαρρηγοπούλου, ἀποθανόντος ἐν Λιβόρνῳ τῷ 1808, ὡς καὶ αἱ δωρεαὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ εἰς τὰς ἄλλας εὐρωπαϊκὰς πόλεις διαμενοντῶν Βυτιναίων. Ἄσφαλῶς ὁ πλουτισμὸς τῆς Βιβλιοθήκης θὰ ἦτο κύριον μέλημα τῆς συνωρίδος τῶν διδασκάλων Βυτίνης καὶ εἰς τὰς ἐνεργείαις τῶν θὰ ὀφείλωνται αἱ παντοῖαι δωρεαὶ καὶ ἐνισχύσεις τόσοσιν πρὸς τὸ σχολεῖον ὅσον καὶ πρὸς τὴν Βιβλιοθήκην αὐτοῦ. Διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐσπάνιζον τὰ βιβλία καὶ τὸ ἔργον τοῦ σχολείου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προχωρήσῃ χωρὶς στοιχειώδη Βιβλιοθήκην.

Ἡ δρᾶσις τῶν περιφήμων ἐκείνων διδασκάλων δὲν περιορίσθη εἰς τὸ σχολεῖον, ἀλλὰ εἶχεν ἐπίδρασιν καὶ ἐν ἀκτινοβολίαν εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν χωρίων τῆς περιοχῆς. Καθ' ὅλας τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτὰς ἐκήρυττον τὸν θεῖον λόγον, ὅχι μόνον εἰς τὴν Βυτίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ πέριξ χωρία. Καὶ οὕτω κατὰ τοὺς δυσκόλους καὶ χαλεποὺς χρόνους τῆς δουλείας ἐνίσχυσαν τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ καὶ τὴν πίστιν εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων καὶ τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις. Παραλλήλως ἐξήσκουν

τὸ ἔργον τῆς φιλανθρωπίας, ἐβοήθουν τὰς χήρας καὶ τὰ ὄρφανὰ καὶ τοὺς ἐνδεεῖς ἐν γένει, μετέβαλαν δηλαδὴ τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου εἰς πράξιν. Ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος γράφει ὅτι εἶχον καταστήσει τὴν Σχολὴν «οἶκον ἀθραμιαῖον».

Οἱ εἰρημένοι διδάσκαλοι ἔζησαν περίπου μέχρι τὰς παραμονὰς τῆς ἐπαναστάσεως (1818), ἐπομένως εἰργάσθησαν ἐπὶ μακρὸν διάστημα καὶ ἤσκησαν λίαν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὸν τόπον. Ἀπόδειξις τὸ πλῆθος τῶν ἐγγραμμάτων ἀνδρῶν τῆς Βυτίνης, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, οἱ ὅποιοι ἔδρασαν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀγωνισταὶ ἦσαν πνευματικὰ τέκνα τῆς Σχολῆς Βυτίνης. Ἄλλη ἀπόδειξις τῆς καρποφορίας τοῦ ἔργου τῶν εἶναι τὸ ὅτι κατῴρθωσαν νὰ ἐμπνεύσουν εἰς τὸν λαὸν τῆς Βυτίνης τὴν ἀγάπην πρὸς τὸ Σχολεῖον, ὥστε πάντοτε νὰ ἐνδιαφέρονται δι' αὐτὸ καὶ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν νὰ φροντίζουν διὰ τὴν ἀνασύστασιν καὶ ἀνακαίνισίν του. Ἐκαμὰν μάλιστα ἔρανον καὶ ἴδρυσαν νέον κτίριον κατὰ τὸ 1831. Εἰς τὸν ἔρανον τοῦτον γενναῖα ὑπῆρξεν ἡ προσφορὰ τοῦ Καποδιστρίου, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἀναφέρεται εἰς ἀναμνηστικὴν πλάκα ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς Σχολῆς. Ὁ Κυβερνήτης εἶχε βοηθήσει καὶ προηγουμένως τὴν Σχολὴν διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν μισθῶν τῶν διδασκάλων. Εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ γράμμα, τὸ ὁποῖον ἀπέστειλαν οἱ κάτοικοι τῆς Βυτίνης εὐχαριστοῦντες διὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς κυβερνήσεως. Τὸ παραθέτομεν ὀλόκληρον(1) :

«Σεβαστὲ κυβερνήτα τῆς Ἑλλάδος.

Ἐν ἀκατασχέτως κλυδωνιζόμενον καὶ φερόμενον κατὰ τὴν διάκρισιν τῶν κορυφουμένων κυμάτων ἡμίθραυστον ἀκάτιον, τὸ ὁποῖον αὐτάνδρον νὰ καταποντισθῆ κινδυνεύει, δὲν λαμβάνει ἀναψυχὴν τοσαύτην, ὅταν ἴδῃ τὸν ὄρμον τῆς ὑπεράνω πάσης ἐλπίδος ἀσφαλείας καὶ σωτηρίας του, ὅσην ἡ πολύδακρυς διὰ τὴν ἀπειρίαν τῶν δεινῶν τῆς κωμόπολός μας ἠσθάνθη χαρὰν διὰ τὴν ἠθικὴν τῆς ἀνάπλασιν καὶ θελτίωσιν. Ἐπειδὴ εὐροῦσα τὸν ὁποῖον ἐπόθει λιμένα καὶ κυβερνήτην τῆς εὐελπιστεῖ ὅτι θέλει

(1) Βιβλιογρ. Π. Παπαζαφειροπούλου Μεθυδριάς. Ἀθῆναι 1883. Τὸ ἔγγραφο ἐπίσκειται εἰς Γ. Α. Κ. Φ. 26 (Θρησκείας).

ἀνορθώσει καὶ συντηρήσει τὴν παλαιὰν τῶν μουσῶν κατοικίαν, ἢ ὅποια καθ' ὅλην τῆς τὴν διάρκειαν ἐμόρφωσεν ὁμολογουμένως ἀγαθοὺς καὶ ἐναρέτους πολίτας, καὶ ἤδη διδάσκουσα τὴν νεολαίαν παιδαγωγεῖ αὐτὴν εἰς τὸν ναὸν τῶν φῶτων καὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως.

Ἀναμένει λοιπὸν τὸ ὁποῖον χύνουσα ἐκ περισσοῦ ἡ μεγαλόδωρος καὶ φιλάνθρωπος χεὶρ ἀφωσίωσεν εἰς αὐτὴν χρηματικὸν βοήθημα τῆς παρελθούσης τριμηνίας διὰ τοὺς ἐν αὐτῇ διδασκάλους καὶ εἴθε νὰ διαφιλεύεται εἰς αὐτὴν κατὰ μῆνα τὸ τοιοῦτον μέγα βοήθημα, διὰ τὰς ὁποίας ἔχει ἡ εἰρημένη Σχολὴ ἀπείρους ἐλλείψεις.

Βαθυσεβάστως ἀναφερόμενοι σημειούμεθα.

Τῆ 1ῃ Ἀπριλίου 1830.

Οἱ ἐπίτροποι τῶν ἐν Βυτίνι Σχολείων».

Ἀπὸ τοῦ 1847 ἡ Σχολὴ αὕτη ἀνεγνωρίσθη δημοσία καὶ ἐστάλη διδάσκαλος πληρωνόμενος ὑπὸ τοῦ Κράτους(2).

Τὸ νέον κτίριον ἐχρησίμωσεν διὰ τὴν στέγασιν τοῦ Γυμνασίου Βυτίνης μέχρι τοῦ ἔτους 1959, ὅποτε μετεφέρθη τοῦτο εἰς τὴν περιοχὴν τῶν κατασκηνώσεων. Ἡ Βιβλιοθήκη ἐστεγάσθη κατ' ἀρχὰς εἰς μίαν αἴθουσαν τοῦ σχολείου κατόπιν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Τρύφωνος καὶ τὸ Κοινοτικὸν κατάστημα, ὅπου συνεχίζει νὰ στεγάζεται μέχρι σήμερον.

Αὕτη εἶναι ἐν συντομίᾳ ἡ ἱστορία τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Βυτίνης καὶ τοῦ ἔργου τῶν αἰοιδίμων διδασκάλων αὐτῆς, οἱ ὅποιοι προσέφεραν μεγίστην ὑπηρεσίαν εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν τόνωσιν τοῦ Ἔθνους καὶ θὰ μένουν πάντοτε ὑποδείγματα ἀρετῆς καὶ ἀξιομίμητα πρότυπα διδασκάλων καὶ χριστιανῶν.

(2) Β. Χααραλαμποπούλου, Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Βυτίνης, Δ.Ι.Ε.Ε. τ. ΙΔ (1960) σελ. 393 - 405.

Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ Σοπωτοῦ Καλαβρύτων

Τὸ Σοπωτόν, ἢ Ἀροανία μετὸ νεώτερον ὄνομα, εἶναι ἐν γραφικὸν χωρίον τοῦ νομοῦ Ἀχαΐας, εὐρισκόμενον περὶ τὰ 30 χιλιόμετρα νοτιοδυτικῶς τῶν Καλαβρύτων. Ἐκεῖνο διὰ τὸ ὁποῖον σεμνύεται πολὺ τὸ Σοπωτόν, εἶναι τὸ περίφημον Ἑλληνικὸν Σχολεῖον αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἰδρύθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος (τὸ 1796), καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐξῆλθον ἀρκετοὶ διδάσκαλοι, κληρικοὶ, ἀγωνισταὶ καὶ ἄλλοι πολιτικοὶ ἄνδρες τῆς ἐποχῆς τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τῆς μετ' αὐτήν.

Τὸ σχολεῖον ἐκεῖνο ἀπετέλεσε τὸ πνευματικὸν κέντρον τῆς περιοχῆς, ἐφώτισε μετὰ τὰ φῶτα τῆς Παιδείας τοὺς ὑποδούλους Ἑλληνας, ἐμόρφωσε τὸ πατριωτικὸν φρόνημα τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐχαλύθδωσε τὴν θέλησιν αὐτῶν διὰ νὰ ἀγωνισθοῦν εἰς τὸν ὑπὲρ πάντων Ἀγῶνα. Διὰ τοῦτο θὰ ἀναφερθῶμεν δι' ὀλίγων εἰς τὴν ἱστορίαν του.

Τὸ Ἑλληνικὸν σχολεῖον Σοπωτοῦ ἰδρύθη τὸ 1796 διὰ χρημάτων τοῦ κληροδοτήματος Ἀθανασίου Τσίπηρα, ἐμπόρου ἐν Πάτραις, ἀποθανόντος δὲ ἐκ Ζακύνθου τὸ 1774. Οὗτος κατέλιπε διὰ διαθήκης ποσὸν 50.000 γρασιῶν, ἐξ ὧν ὥρισεν ὅπως αἱ 15.000 διατεθοῦν διὰ τὴν ἴδρυσιν σχολεῖου εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα Σοπωτόν, ἄλλαι 15.000 εἰς διαφόρους ναοὺς, μονὰς καὶ πτωχοὺς, καὶ αἱ λοιπαὶ 20.000 εἰς τοὺς συγγενεῖς του. Ὁ ἐκτελεστὴς τῆς διαθήκης Γ. Σταυράκης, ἐπωφελοῦμενος τῆς ἐπικρατούσης εἰς τὴν Πελοπόννησον ἀνωμαλίας λόγῳ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Ἀλβανῶν, παρέλαθε τὰ χρήματα τοῦ σχολεῖου καὶ τὰ ἐξεμεταλλεύθη ἐπὶ ἔτη τινὰ ἐμπορευόμενος ἐν Τεργέστη. Τέλος μετὰ 20 ἔτη (τὸ 1794) ἔγραψεν εἰς τοὺς Προκρίτους τοῦ Σοπωτοῦ καὶ τοὺς μοναχοὺς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, οἱ ὁποῖοι

εἶχον ὀρισθῆ ὑπὸ τοῦ κληροδότου διαχειρισταὶ τοῦ κληροδοτήματος τοῦ σχολεῖου, νὰ ἔλθουν πρὸς παραλαβὴν τῶν χρημάτων καὶ νὰ φροντίσουν διὰ τὴν ἴδρυσιν σχολεῖου μετὰ αὐτὰ. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ Πρόκριτοι δὲν κατώρθωσαν νὰ συνεννοηθοῦν μετὰ τοὺς μοναχοὺς καὶ ἠδιαφόρησαν, ἀνέλαβον τὴν ἴδρυσιν τοῦ σχολεῖου αὐτεπαγγέλτως καὶ δι' ἰδίων ἐξόδων δύο προεστοὶ τοῦ χωρίου, ὁ Λόντος Τσακίρης καὶ ὁ Γ. Γιαννακόπουλος. Τέλος, ὅταν ἐτελείωσε τὸ ἔργον, ὁ ἐκτελεστὴς τῆς διαθήκης Γεώργιος Σταυράκης, ἐκάλεσεν εἰς τὴν Τεργέστην τὸν ἀνεπιὸν τοῦ κληροδότου Εὐστάθιον Τσίπηρα καὶ τὸν Γ. Γιαννακόπουλον καὶ κατέβαλεν εἰς αὐτοὺς τὸ ποσὸν τῶν 15.000 γρασιῶν, διορίσας τὸν μὲν πρῶτον (Εὐστάθιον Τσίπηρα) Ἐφορον τοῦ σχολεῖου, τὸν δὲ Γ. Γιαννακόπουλον μετὰ τοῦ Λόντου Τσακίρη Ἐπιτρόπους αὐτοῦ(1).

Τὰ ἔξοδα τῆς οἰκοδομῆς τοῦ σχολεῖου ἀνήλθον εἰς 3.000 γρόσια· αἱ λοιπαὶ 12.000 τοῦ κληροδοτήματος διετέθησαν ὡς ἑξῆς: 5.000 γρόσια κατετέθησαν εἰς τὴν Κοινότητα Σοπωτοῦ μετὰ τόκον 10%, τὰ δὲ λοιπὰ 7.000 γρόσια ἐκράτησεν ὁ ἴδιος ὁ Εὐστάθιος Τσίπηρας μετὰ τὸν αὐτὸν τόκον (10%) μέχρι τοῦ 1814. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὁ Εὐστάθιος Τσίπηρας, πιεσθεὶς ὡς φαίνεται ἀπὸ τοὺς Προκρίτους τοῦ χωρίου, ἐκάλεσεν αὐτοὺς καὶ συνεσκέφη περὶ τῆς διαθέσεως τῶν χρημάτων. Καὶ τὸ μὲν ἰδικὸν του χρέος τῶν 7.000 γρασιῶν ὑπεσχέθη νὰ τὸ πληρώσῃ μετὰ τρεῖς μῆνας, ἵνα διατεθῇ κάπου μετὰ σύμφωνον γνώμην αὐτοῦ καὶ τῶν κατοίκων, τὸ δὲ χρέος τῆς Κοινότητος νὰ ἐξοφληθῇ εἰς πέντε ἐτησίαις δόσεις. Τὸ συνταχθέν τότε συμφωνητικὸν ἔγγραφον σώζεται εἰς τὸ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ἀροανίας, τὸ παραθέτω δὲ καὶ ἐνταῦθα:

1814 σεπτεμβρίου 20. ἐν Σωπωτῶ

Μετὰ τὸ νὰ ἀπεφάσισεν ὁ Κύριος Εὐστάθιος Τσίπηρας, ἐπίτροπος καὶ νοικοκύρης τοῦ σχολεῖου, ὅτι τὰς ἐπτὰ χιλιάδας γρό-

(1) Ἐκτενέστερον περὶ τούτων ὄρα Γ. Παπανδρέου, Καλαβρ. Ἐπετηρίς, σελ. 66 - 67.

σια, ήτοι 7.000, όπου έχει επάνω του του σχολείου, υπόσχεται με τρείς μήνας διορίαν να τα δώσει όπου εύρεθη εύλογον υπό γνώμην του Κύρ Στάθη και χωριανών. Διά τουτο και ήμεις οί χωριανοί οί δύο μαχαλάδες υποσχόμεθα τας πέντε χιλιάδας γρόσια, ήτοι 5000, όπου χρεωστούμεν του σχολείου να τα θάλωμεν εις τον ίδιον τόπον, όπου καταβληθούν και εκείνα του Κύρ Ευσταθίου με την γνώμην και των δύο μερών, καθώς και εκείνα. Τας ρηθείσας όμως πέντε χιλιάδας, ήτοι 5000, μη δυνάμενοι ήμεις να τα εκπληρώσωμεν με την αυτήν διορίαν του Κύρ Ευσταθίου, υποσχόμεθα να αποδίδωμεν εις έκαστον χρόνον κάθε μαχαλάς γρόσια πεντακόσια, ήτοι 500, ώστε μετά χρόνους πέντε να αποληρωθή η ρηθείσα ποσότης και δια ασφάλειαν και επικύρωσιν της ρηθείσης συμφωνίας, γίνονται δύο ίσια του παρόντος, εν των οποίων εγχειρίζεται εις τον κύρ Ευστάθιον, το δε έτερον εις τους χωριανούς υπογεγραμμένον από άμφότερα τα μέρη.

Ίωάννης Ίερεύς και Σακελλίων θεβαιώνω
Ευστάθιος Τσίππρας θεβαιώνω
Ίωάννης Ίερ. Οικονόμου θεβαιώνω
Νικόλ. Σοφιανόπουλος θεβαιώνω
Παναγιώτης Φάσσος θεβαιώνω
Παναγιώτης Στρατής θεβαιώνω

“Επονται και άλλαι τινές υπογραφαί.

Πράγματι, αί 7.000 γρόσια άπεδόθησαν υπό του Ευσταθίου Τσίππρα κατά τα συμφωνηθέντα και κατετέθησαν εις την μονήν Ταξιαρχών Αιγίου με τόκον 10%, όπου έμειναν μέχρι της διαλύσεως της μονής το 1836. Εις το ως άνω συμφωνητικόν έγγραφον φαίνεται ότι η πρωτοβουλία της συντάξεως του συμφωνητικού ανήκει εις τον Ευστάθιον Τσίππραν, διά τουτο και αρχίζει με τας λέξεις «Με το να απέφασισεν ο κύρ Ευστάθιος Τζίππρας, επίτροπος και νοικοκύρης του σχολείου...». Εις την πραγματικότητα όμως φαίνεται ότι οί κάτοικοι του χωρίου, μη όντες ίκανοποιημένοι από την διαχείρισιν αυτού και φοβούμενοι περι της τύχης των χρημάτων, τον έπίεσαν ν' αποδώσει

λογαριασμόν και έζήτησαν την κατάθεσιν των εις χείρας του χρημάτων εις την πλουσίαν μονήν Ταξιαρχών, διά να λαμβάνουν εκείθεν τακτικώς τους τόκους. Ο δε Τσίππρας έδέχθη μεν τουτο, άλλ' έθεσεν ως όρον την άπόδοσιν και των χρημάτων των δανεισθέντων εις την Κοινότητα, της οποίας οί κάτοικοι φαίνεται ότι έδυσκολεύοντο να καταβάλλουν τακτικώς τους τόκους. “Οτι η σύνταξις του ως άνω συμφωνητικού οφείλεται εις άμοιβαίαν δυσπιστίαν των κατοίκων και του διαχειριστου Ευστ. Τσίππρα, θα φανή από τα έγγραφα, τα όποια θα παρατεθούν όλίγον κατωτέρω και έξ άλλων.

Η Έλληνική Σχολή Σοπωτου. έλειτούργησε τακτικώς σχεδόν από της ιδρύσεώς της το 1796 μέχρι της Έπαναστάσεως του 1821. Είχε μόνον δύο μικράς διακοπάς: α) επί 18 μήνας κατά τα έτη 1808 - 1809 και β) επί διετίαν σχεδόν κατά τα έτη 1816 - 1817, όποτε έλειτούργησε μάλλον πλημμελώς (με προσωρινόν διδάσκαλον τον Ίω. Σακελλαριάδη). Η άνωμαλία αυτή οφείλεται μάλλον εις οικονομικάς δυσχερείας, ήτοι εις την δυσκολίαν της πληρωμής του διδασκάλου, ενός θέματος το όποιον πάντοτε θ' άπασχολή την σχολήν ταύτην, λόγω της πείνας των κατοίκων.

Κατά την Έπανάστασιν το σχολείον εκλείσεν επί δύο έτη (1821 - 1823), καθ' όσον διδάσκαλοι και μαθηταί έλαβον τα όπλα και έτρεξαν εις τον Άγώνα υπέρ της έλευθερίας. Χαρακτηριστικόν είναι ότι και οί Ιερείς άκόμη του χωρίου έλαβον τα όπλα, έτρεξαν μετά των λοιπών άγωνιστών εις τα όρη και τα διάφορα στρατόπεδα και έλαβον μέρος εις πολλές μάχας, όπως φαίνεται από τα σωζόμενα πιστοποιητικά έγγραφα του Άρχείου των Άγωνιστών (Έθνική Βιβλιοθήκη).

Κατά το 1823 ήνοιξε πάλιν το σχολείον και ο παλαιός διδάσκαλος Δοσίθεος, έδίδασκε τους μαθητάς του άλλοτε εις το σχολείον και άλλοτε εις τα όρη και τα σπήλαια κατά τας περιόδους των άνωμαλιών και ίδια των επιδρομών του Ίμβραήμ. Κατά τον Σεπτέμβριον του 1826, αί όρδαί του Ίμβραήμ έπέδραμον εις την έπαρχίαν Καλαθρύτων. Εν άπόσπασμα από 1000 άνδρας περίπου, έπροχώρησεν από το χωρίον Χόβολη προς το Σοπωτόν. άλλά ο όπλαρχηγός Γ. Παπαδόπουλος η Λεχου-

ρίτης (έκ τοῦ Λεχουρίου), οἱ ἐκ Σοπωτοῦ Θ. Οἰκονομόπουλος καὶ Ἄν. Φάσος μὲ ὀλίγους στρατιώτας καὶ τοὺς μοναχοὺς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, προέβαλαν ἀντίστασιν καὶ δὲν ἐπέτρεψαν εἰς αὐτοὺς νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸ χωρίον ἐν τμήμα ὅμως κατῶρθωσε νὰ εἰσέλθῃ ἀπὸ ἄλλο μέρος, ἔθεσε πῦρ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ διδασκάλου Χαρ. Λοντοσακίρη καὶ εἰς τὸ Σχολεῖον, ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες ἔτρεξαν καὶ τοὺς κατεδίωξαν καὶ οὕτως ἐσώθη τὸ σχολεῖον καὶ τὸ χωρίον(1).

Κατὰ τὰ πρῶτα μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἔτη, τὸ Ἔθνος ἀνασυγκροτεῖται καὶ ἡ Παιδεία ἀναγεννᾶται καὶ θεμελιούται ἐπὶ νέων θάσεων, χάρις εἰς τὰς ἀόκνους προσπάθειας καὶ φροντίδας τοῦ Κυβερνήτου Ἰω. Καποδιστρίου. Εἰσάγεται τότε τὸ νέον παιδαγωγικὸν σύστημα τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ εὐφυέστεροι καὶ μεγαλύτεροι μαθηταὶ ἐδίδασκον τοὺς μικροτέρους. Τὸ σύστημα τοῦτο ἐπεκράτει εἰς τὴν Εὐρώπην, εἰσῆχθη δὲ καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, κυρίως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, καὶ ἐπεκράτησεν ὡς καινοφανὲς καὶ εὐθηνόν, διότι δι' αὐτοῦ εἰς διδάσκαλος ἐξήρκει διὰ 150-200 μαθητάς. Εἰσῆχθησαν μάλιστα εἰς τὰ σχολεῖα καὶ νέα βιβλία, ὅπως τὰ τοῦ Στεφ. Κομμητᾶ κ.ἄ., τὰ ὁποῖα ἦσαν κατάλληλα πρὸς διδασκαλίαν θάσει τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου.

Ὅλα λοιπὸν τὰ χωρία, τὰ ὁποῖα πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως διετήρουν Ἑλληνικὰ σχολεῖα, ἐζήτησαν νὰ ἰδρῦσουν καὶ ἀλληλοδιδασκτικά. Τὴν αὐτὴν φιλοδοξίαν εἶχον καὶ οἱ φιλομαθεῖς καὶ φιλοπρόοδοι κάτοικοι τοῦ Σοπωτοῦ. Παρ' ὅλας μάλιστα τὰς στερήσεις καὶ τὰς ἐκ τοῦ πολέμου καταστροφὰς τῶν, συνεισέφεραν προθύμως πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Δὲν κουράζονται δὲ νὰ ἐνοχλοῦν δι' ἐγγράφων καὶ ἀναφορῶν τὸν Διοικητὴν τῶν Καλαθρῦτων καὶ αὐτὸν τὸν Κυβερνήτην ἐνίοτε, παρακαλοῦντες διὰ τὴν σύστασιν ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου.

(1) Φωτίου Χρυσανθοπούλου (Φωτάκου) Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλλην. Ἐπαναστάσεως. Ἐκδοσις Νεοϊστορικῆς Βιβλιοθήκης, Ἀθήναι 1955, σελ. 670-671. Δ. Κοκκίνου, Ἱστορία τῆς Ἑλλην. Ἐπαναστάσεως «Μέλισσα», Ἀθήναι 1959, τ. 10ος, σελ. 173. Γ. Παπαδρέου, Καλαθρ. Ἐπετηρίς, σελ. 59-60 καὶ Μ. Πελοπ. Ἐγκυκλ., τ. Α', σελ. 199.

Ἴδου ἡ ἀπάντησις τοῦ Κυβερνήτου, ἡ ὁποία μαρτυρεῖ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ διὰ τὴν Παιδείαν(1).

Ὁ Κυβερνήτης πρὸς τὸν Προσ. Διοικητὴν
Καλαθρῦτων καὶ Ἰβοστιζης

Εὐχάριστε,

Ἐγνώμεν ἐκ τῆς ὑπ' ἀριθ. 1505 ἀναφορᾶς σου, τὴν ὁποῖαν ἔχουν προθυμίαν οἱ κάτοικοι τῆς κωμωπόλεως Σοπωτοῦ εἰς σύστασιν ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου καὶ τὴν ὁποῖαν ἔκαμαν ἐπὶ τούτῳ συνεισφοράν, μικράν μὲν ὡς πρὸς τὸ πρᾶγμα, ἱκανὴν δὲ νὰ χαρακτηρίσῃ πολίτας χρηστοὺς, συναισθανομένους τὰ πρὸς τοὺς συμπολίτας ἱερά χρέη τῶν. Διὰ νὰ δεῖξωμεν πόσον τιμῶμεν τοὺς φιλοκάλους πολίτας, ἐκπληροῦμεν εὐχαρίστως τὴν αἴτησιν τῶν ἀναφερομένων, ἀναδεχόμενοι νὰ πληρώσωμεν τὸν μισθὸν τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ διδασκάλου, τὸν ὁποῖον θέλωμεν πέμψῃ ἐντὸς ὀλίγου ἐφοδιάζοντες μὲ τὰ ἀναγκαῖα ὀργανικὰ μέσα, ἀπ' ὅσα πρὸς τὸ παρὸν ἔχομεν.

Ἐλπίζομεν ὅτι καὶ οἱ λοιποὶ μιμούμενοι τὸ παράδειγμα τῶν συμπολιτῶν τῶν θέλουν συνεισφέρει φιλοτίμως, ὥστε ἀπὸ τῶν συνεισφορῶν τούτων νὰ ἐτοιμασθῇ διὰ τῆς ἐπιστασίας σου ἀνάλογον οἶκημα, διατεθειμένον κατὰ τὸν (ὁποῖον) ἀπαιτεῖ τρόπον ἢ φύσιν τῆς μεθόδου. Ἐπι θὰ γενῆ φροντίς καὶ περὶ τῆς ἀναλόγου οἰκοδομῆς, ὅταν ἡ Κυβέρνησις λάθῃ τὰ μέσα ἀπὸ τῶν διαφόρων κληροδοσιῶν τῶν ὑπὲρ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως.

Ὅσον περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς, περιορίζομαι πρὸς τὸ παρὸν εἰς τὴν σύστασιν τῶν παιδαγωγικῶν τούτων σημειώσεων δὲν δυνάμεθα νὰ πράξωμεν τι ὑπὲρ αὐτῆς πρὸς τὸ παρὸν. Ἐπροσκήθη δὲ ὁ Διοικητὴς Πατρῶν νὰ διατάξῃ τοὺς ἐκεῖ κατοικοῦντας κληρονόμους τοῦ μακαρίτου Τζίτηρα νὰ ἀποδώσωσι τὰ ὁποῖα ἔχουν εἰς χεῖρας τῶν τοῦ σχολείου χρήματα διὰ πληρωμῆν τοῦ Διδασκάλου.

Περιμένομεν δὲ κατάλογον ὀνομαστικῶν ἐκ τῶν τιμῶν καὶ ἐναρέτων πολιτῶν Σοπωτοῦ (ἐκ τῶν) ὁποῖων θέλωμεν ἐκλέξει τοὺς Ἐφόρους τοῦ Σχολείου τῆς Ἐπαρχίας ταύτης κατὰ τὸ

(1) Γ.Α.Κ., φ. 27.

πνεῦμα τῆς ὑπ' ἀριθ. 60 ἐγκυκλίου, τὴν ὁποίαν θέλουσι διευθύνει ὁ Ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματεῦς.

Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 15 Μαΐου 1830

ὁ Κυβερνήτης Ἰ. Καποδίστριας

Ἐδῶ τελειώνει ἡ ἱστορία τοῦ σχολείου Σοπωτοῦ. Ἡ μετὰ τὸ 1830 ἱστορία του ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Παιδείας τοῦ ἐλευθέρου Ἑλληνικοῦ κράτους(1). Καὶ ἀπὸ τὸ σχολεῖον αὐτὸ ἐξῆλθον σπουδαῖοι ἄνδρες, κληρικοί, ἰατροί, διδάσκαλοι καὶ ἀγωνισταί. Πολλοὶ μαθηταὶ του ὑπηρετήσαν ὡς γραμματεῖς διαφόρων ὄπλαρχηγῶν καὶ τοπικῶν ἀρχῶν, ἄλλοι δὲ διεκρίθησαν ὡς ἀγωνισταὶ καὶ ἀρχηγοὶ ἐνόπλων τμημάτων. Ἄλλοι δὲ ἐξ αὐτῶν προσέφερον τὰς ὑπηρεσίας των εἰς τὸ κατόπιν συγκροτηθὲν Ἑλληνικὸν κράτος ὡς διοικητικοὶ καὶ ἄλλοι ὑπάλληλοι. Τὸ Σχολεῖον Σοπωτοῦ ὑπῆρξε πνευματικὸν κέντρον τῆς περιοχῆς Καλαθρῦτων καὶ ἐσκόρπισε τὰ νάματα τῆς Παιδείας εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐπρόκειτο νὰ παίξουν σπουδαῖον ρόλον κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, ἥτοι εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐπαρχίαν Καλαθρῦτων.

(1) Β. Χαραλαμποπούλου, Ἡ Ἑλληνικὴ σχολὴ Σοπωτοῦ Καλαθρῦτων καὶ ἀνέκδοτά τινα περὶ αὐτῆς ἔγγραφα, «Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας» τ. ΙΣΤ (1962) σελ. 161-222.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Διονύσιος Σολωμός, ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος

«Λαὸς ἄνευ ποιητῶν εἶναι νύξ
ἐρεβώδης ἄνευ ἀστέρων... οὐρανὸς
ἄνευ ἡλίου καὶ σελήνης... κῆπος
ἄνευ ἀνθέων».

Γ. Μιστριώτης

Κύριον γνώρισμα τῶν πολιτισμένων λαῶν δὲν εἶναι τὰ ὑλικά των ἐπιτεύγματα, οὔτε ἀκόμη τὰ πολεμικὰ κατορθώματα μόνον, ἀλλὰ ὁ πλοῦτος καὶ αἰ ἀρεταὶ τοῦ ψυχικοῦ του κόσμου, τὰ πνευματικὰ του δημιουργήματα. Ὁ ἐσωτερικὸν κόσμος καὶ ἡ πνευματικότης κάθε λαοῦ ἐκφράζονται καλλίτερον εἰς τὰ ἔργα τῶν ποιητῶν του, καὶ μάλιστα τῶν μεγάλων ποιητῶν αὐτοῦ. Οἱ ποιηταὶ οὗτοι λέγονται μεγάλοι, διότι κατορθώνουν νὰ ἐκφράσουν μὲ ἀπαράμιλλον τέχνην τοὺς πόθους καὶ τὰ ἰδανικά του λαοῦ, τὸν πλοῦτον τῆς ψυχῆς του καὶ νὰ τοῦ δείξουν τὸν δρόμον τοῦ προορισμοῦ του. Οἱ λαοὶ οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν ποιητὰς, δὲν ἔχουν ἴσως πλούσιον ψυχικὸν κόσμον καὶ πνευματικότητα, ἐπειδὴ προσέχουν μόνον τὰς ὑλικὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς καὶ δὲν αἰροῦνται εἰς τὰς ὑψηλότερας σφαίρας τοῦ πνεύματος. Ἐνῶ οἱ λαοὶ μὲ πλούσιον πνευματικὸν κόσμον, ἀναδεικνύουν συνήθως μεγάλους ποιητὰς καὶ καλλιτέχνας καὶ καταλαμβάνουν σπουδαῖαν θέσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ Ἑλλάς ὑπῆρξε προνομιούχος καὶ ἔνδοξος χώρα εἰς τὸν τομέα αὐτὸν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ποιήσεως καὶ τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια ἀπέδειξεν ἕναν Ὀμηρον, τὸν μέγιστον ποιητὴν τῶν αἰώνων, καὶ πολλοὺς ἄλλους κλασσικοὺς ποιητὰς. Κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν θεσπέσιοι ὕμνωδοὶ ἐτόνισαν ὑπερόχους ὕμνους πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὰ

ιερά πρόσωπα, ό δέ λαός έψαλε με ύπέροχον λυρισμόν τά κα-
τορθώματα τών άκριτών, κατόπιν δέ κατά την τουρκοκρατίαν
έξύμνησε τούς θρυλικούς ήρωας τών όρέων, τούς κλέφτες και
άρματωλούς. Καί κατά την νεωτέραν έποχήν άνέδειξε επίσης
έξαιρέτους ποιητάς και άλλους συγγραφείς και απέδειξε ότι
ή λογοτεχνική παράδοσις του έθνους συνεχίζεται άδιάσπαστος
διά μέσου τών αίωνων.

Ό μέγιστος τών ποιητών της νεωτέρας Έλλάδος θεωρεί-
ται ό Διονύσιος Σολωμός, ό όποιος είναι και ό έθνικός μας
ποιητής. «Ό Σολωμός, γράφει ό Γ. Ζώρας, συγκαταλέγεται
μεταξύ τών πρωτεργατών του άγώνος ύπέρ της έλευθερίας του
έθνους. Ήγάπησε την Έλλάδα ώς κάτι θεϊόν και ιερόν και έ-
βοήθησε τούς Έλληνας νά κατανοήσουν την άξίαν της έλευθέ-
ρας πατρίδος των» (1). Βεβαίως δέν ήλθεν εις την μαχομένην
Έλλάδα νά άγωνισθί μαζί με τούς μαχητάς του 21, αλλά με
τά πατριωτικά ποιήματά του ένέπνεεν αυτούς και τούς έδιδε
πίστιν και ένθουσιασμόν εις τόν άγώνα των. Με τό ποιητικόν
έργον του δέ έθεμελίωσε την νέαν έλληνικήν λογοτεχνίαν, έγι-
νεν ό γενάρχης τών νέων Έλλήνων ποιητών και ό πνευματικός
των όδηγός και διδάσκαλος, συνέβαλε δέ πολύ εις την πνευμα-
τικήν αναγέννησιν τών Έλλήνων.

Ό λογοτέχνης και κριτικός Κλέων Παράσχος έγραφε περι
του Σολωμού τά έξής: «Άίγοι ποιητές τόσο δίκαια ονομάστη-
καν «έθνικοί», όσο ό Σολωμός. Όλο του τό έργο έκφράζει την
έλληνική ψυχή, σέ ό,τι πιό άγνό και ουσιαστικό έχει. Καί έκφρά-
ζει και μία από τις ήρωϊκότερες ανατάσεις της» τό είκοσιένα».

Έάν θέλωμεν λοιπόν νά κατανοήσωμεν τό πνευματικόν νόη-
μα του 21 και τό ψυχικόν μεγαλείον τών άγωνιστών, καθώς και
την πνευματικήν κατάστασιν τών Έλλήνων κατά τό α΄ ήμισυ
του 19ου αιώος, πρέπει νά μελετήσωμεν τόν θίον και τό έργον
του έθνικού μας ποιητού. Διά τουτο θα κάμωμεν ένταύθα ιδιαι-
τερον λόγον περι αυτού. Τό έργον δέ του ποιητού είναι δυνατόν
νά κατανοηθί μόνον έν συσχετίσει με την ζωήν και την προσω-
πικότητα του δημιουργού. Θα προτάξωμεν λοιπόν όλίγα τινά

(1) Μεγάλη Παιδαγωγική Έγκυκλοπαίδεια, τ. 5, σ. 9.

περι της ζωής του Σολωμού, όσα χρειάζονται διά νά κατανοή-
σωμεν την ψυχικήν του τελειότητα και άνωτερότητα. Δέν όμοιά-
ζει ό Σολωμός με μερικούς στιχοπλόκους, οί όποιοι λέγουν ίσως
μεγάλα λόγια, αλλά δέν έχουν θάθος πνευματικόν και συν-
αισθηματικόν. Η βιογραφία του Δ. Σολωμού δεικνύει τόν άλη-
θινόν ποιητήν, ό όποιος ζή ό,τι έκφράζει και ψάλλει ό,τι ζή.

Ό Σολωμός έγεννήθη εις την Ζάκυνθον τό 1798, ήτοι όλί-
γα χρόνια πρό της Έλληνικής Έπαναστάσεως ή γή αυτή ή ό-
ποία δέν έπαυσε ποτέ νά αναδεικνύη ήρωας πολεμιστάς και γί-
γαντας του πνεύματος, καθ' ήν έποχήν έπρόκειτο νά άποτινάξη
τάς άλύτους της δουλείας, προητοίμασε τούς ήμιθέους άγωνι-
στάς του 21 και τόν μέγαλον ποιητήν, ό όποιος θα έξυμνούσε
τά κατορθώματα τών παιδιών της.

Ό Σολωμός έμεινεν όρφανός πατρός εις νεαράν ηλικίαν,
έκληρονόμησεν όμως μεγάλην περιουσίαν, διά της όποιας ήδυ-
νήθη νά μορφωθί και νά άναπτύξη τά έμφυτα χαρίσματά του.
Άφού έμαθε τά πρώτα γράμματα εις την πατρίδα του, μετέβη
εις την Ίταλίαν, κατά την συνήθειαν τών τότε Έπιτανησίων,
διά νά συμπληρώση τάς σπουδάς του, νά σπουδάση νομικά.

Άπό την μικράν ηλικίαν ό Σολωμός διεκρίνετο διά τό ήθος
του, έθαύμαζε τά καλά έργα και είχε ζωηρόν τό αίσθημα της
φιλίας. «Συμμαθητής της μικρής του ηλικίας, γράφει ό Πολυ-
λάς εις τά Προλεγόμενα, τόν είδε νά κλαύση θερμά τόν θάνα-
τον ομιλικού του και νά φιλήση τό χέρι ενός άλλου, ό όποιος
είχε πράξει ένα ευεργέτημα. Καί εις τουτο προεικονίζετο ή
μεγαλοφροσύνη του άνδρός, ό όποιος εις όλην του την ζωήν
δέν έκλινεν ποτέ την κεφαλήν εις άλλο άνθρώπινον ύφος, είμη
της άρετής». Περαιτέρω ό Πολυλάς αναφέρει έν σχεδιάσμα λό-
γου του Σολωμού προς τούς συμμαθητάς του: «Νέοι συμμα-
θητάδες μάθετε την έπιστήμη και την άρετή δίχως νά υπε-
ρηφανεύεσθε και δέν θα υπερηφανευθήτε άν άληθινά μάθετε
την έπιστήμη και την άρετή...».

Φαίνεται ότι ή αγάπη προς την άρετήν και προς κάθε τι τό
άνώτερον και ιδανικόν, έστόλιζε την ψυχήν του από την παιδι-
κήν του ηλικίαν. Η ίδια αγάπη προς τό ώραϊόν, τό άληθές και τό
άγαθόν τόν ένέπνευεν εις όλην του την ζωή. Όσοι τόν ένώρισαν

ἀναφέρουν ὅτι εἶχε μίαν ἀπέραντον καλωσύνην, φιλανθρωπίαν καὶ εὐγένειαν. Εἶχεν ἀκόμη θαυὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, ἡγάπα τὴν ἐκκλησίαν, ἐπίστευεν ἀκραδάντως εἰς τὸν Θεὸν καὶ συχνὰ προσήυετο. Ἦτο συνεπὴς καὶ συνειδητὸς χριστιανός, εἶδιδε χρήματα εἰς τοὺς πτωχοὺς, συνεπάθη τοὺς δυστυχεῖς καὶ ἐμίσει τοὺς κακοὺς. Ἦγάπα ἀκόμη μὲ πάθος τὴν πατρίδα, ὅπως καὶ τὴν θρησκείαν, τὰ δύο αὐτὰ ἰδανικὰ ἦσαν ἀρρήκτως συνδεδεμένα μέσα του. Διὰ τοῦτο ἡ ποίησίς του ἔχει γνησίαν θρησκευτικὴν πνοὴν καὶ ἀγνὸν πατριωτισμὸν.

Μία ἄλλη μεγάλη του ἀγάπη εἶναι ἡ ποίησις· ἀπὸ μικρὰν ἡλικίαν ἠσθάνετο ζωηράν κλίσιν πρὸς αὐτήν. Ἡ κλίσις του δὲ αὕτη καὶ ἡ ποιητικὴ του ἰκανότης καὶ μεγαλοφυΐα ἐξεδηλώθησαν κατὰ τὸν χρόνον τῆς σπουδῆς του εἰς τὴν Ἰταλίαν. «Ἦδη, γράφει ὁ Πολυλάς, τὸν εἶχεν ἀρπάξει ὄλον ἡ ποίησις, πρὸς τὴν ὁποίαν αἰσθάνθηκε σφοδρὰ τὰ πρῶτα ὀρμήματα τῆς ψυχῆς του». Ἐσπούδαζε νομικὰ εἰς τὴν Παθίαν, ἀλλὰ λέγεται ὅτι δὲν κατάρθωσε νὰ λάβῃ τὸ δίπλωμα. Οἱ καθηγηταὶ ὅμως, κατὰ τὸν Πολυλά, τοῦ ἔδωσαν τὸ δίπλωμα τὸ ὁποῖον δὲν τοῦ ἔχρησάμεινε.

Ὁ Σολωμὸς ἔγραψε τὰ πρῶτα ποιήματά του εἰς τὰ Ἰταλικά καὶ Λατινικά. Ἐνας Ἰταλὸς τοῦ εἶπε κάποτε: «Γραικέ, σὺ θὰ κάνης νὰ ξεχασθῇ ὁ Μόντι μας». Ὁ Βικέντιος Μόντι ἦτο ἕνας ἀπὸ τοὺς καλλιτέρους Ἰταλοὺς ποιητὰς τότε. Μὲ αὐτὸν εἶχε γνωρισθῇ ὁ Σολωμὸς καὶ πολλάκις συνεζήτει μαζί του διὰ τὴν ποίησιν. Κάποτε προσεπάθουν νὰ ἐξηγήσουν τὸ νόημα ἑνὸς σκοτεινοῦ χωρίου τοῦ Δάντου. Ὁ Σολωμὸς διεφώνησε πρὸς τὴν γνώμην τοῦ διδασκάλου τοῦ Μόντι. Τότε ἐκεῖνος ἐρεθισμένος τοῦ εἶπε: «Δὲν πρέπει κανεὶς νὰ συλλογίζεται τόσο, πρέπει νὰ αἰσθάνεται, νὰ αἰσθάνεται». Καὶ ὁ Σολωμὸς ἔδωσε τὴν ἐξῆς ὠραίαν ἀπάντησιν: «Πρέπει πρῶτα νὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς κί' ἔπειτα ἡ καρδιά νὰ αἰσθανθῇ ὅτι ὁ νοῦς ἔχει συλλάβει». Ἡ ἀπάντησις αὕτη δεικνύει τὴν κριτικὴν του ἰκανότητα, γνήσιον χαρακτηριστικὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον συνδέει ἀρμονικῶς τὸ συναίσθημα μὲ τὴν λογικὴν.

Καίτοι ἠυδοκίμει εἰς Ἰταλίαν, δὲν ἐσαγηνεύθη ἀπὸ αὐτήν· ἐπανῆλθε τὸ 1808 εἰς Ζάκυνθον. Τότε προητοιμάζετο ἡ Ἑλλη-

νικὴ Ἐπανάστασις καὶ ἠσθάνθη ἴσως τὴν κλήσιν τῆς πατρίδος. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἐγνώριζε καλὰ Ἑλληνικά, συνέχισε κατ' ἀρχὰς νὰ γράφῃ ποιήματα εἰς τὴν Ἰταλικὴν γλῶσσαν. Κατόπιν ἤρχισε νὰ μελετᾷ μὲ εὐχαρίστησιν τὴν δημοτικὴν ποίησιν καὶ γλῶσσαν. Ἐκτοτε ἤρχισε νὰ γράφῃ ποιήματα καὶ εἰς τὰ Ἑλληνικά, ἀλλὰ συνηθισμένος νὰ σκέπτεται Ἰταλικά, ἔνεκα τῆς μακρᾶς παραμονῆς του εἰς Ἰταλίαν, ἔγραφε πρῶτον τὰς σκέψεις του εἰς τὰ Ἰταλικά καὶ κατόπιν τὰς μετέφραζεν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1822 τὸν ἐπεσκέφθη ὁ Σπυρ. Τρικούπης, ὁ ὁποῖος συνεζήτησε μαζί του διὰ τὴν ποίησιν καὶ τὸν ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων, τοῦ εἶπε δὲ μεταξύ ἄλλων: «Ὁραίαν θέσιν μπορεῖτε νὰ πάρετε εἰς τὸν Ἰταλικὸν Παρνασσόν, ὅμως τίς πρῶτες θέσεις τίς ἔχουν πάρει ἄλλοι. Ὁ Ἑλληνικὸς Παρνασσὸς δὲν ἔχει ἀκόμη τὸν Δάντη του». Μὲ τὴν συζήτησιν αὐτὴν ὁ Τρικούπης ἐνεθάρρυνε τὸν Σολωμὸν νὰ γράφῃ Ἑλληνιστί, τοῦ ἔδωσε μάλιστα καὶ ἀντίτυπον ποιημάτων τοῦ Χριστοπούλου. Μετὰ ἀπὸ ὀλίγας ἡμέρας ἀπήγγειλεν εἰς τὸν Τρικούπην τὴν Ξανθούλαν, τὸ πρῶτον Ἑλληνικὸν ποίημά του, τὸ ὁποῖον ἀμέσως ἔγινε τραγούδι τοῦ λαοῦ.

Τὸν Μάϊον τοῦ 1823 ὁ Σολωμὸς ἔγραψε τὸν περίφημον Ὕμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν, ὅπου ἐξυμνεῖ νὰ κατορθώματα τῶν Ἑλλήνων τοῦ 21 καὶ τὴν ἔλευθερίαν, ἡ ὁποία ἐξῆλθεν ἀπὸ τὰ ἱερά κόκκαλα τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Τρικούπης ἐνεθουσιάσθη. «Εἰς κανένα καιρὸν καὶ εἰς κανένα ἔθνος, ἔγραψε εἰς μίαν ἐφημερίδα, ἡ ἔλευθερία δὲν εὕρηκε ἀξιώτερον ψάλτην». Πράγματι ὁ ὕμνος αὐτὸς εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῆς νέας Ἑλληνικῆς ποιήσεως καὶ τὸ ὠραιότερον ἐγκώμιον πρὸς τὰ ἡρωϊκά κατορθώματα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 21. Ὁ Κ. Καιροφύλλας γράφει τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ λόγια εἰς τὸ ἔργον του περὶ τοῦ Σολωμοῦ: «Κάθε στροφή τοῦ Ὕμνου εἶναι καὶ μία εἰκόνα μεγάλου ζωγράφου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει εἰς ὄλην τὴν τὴν δόξαν τὴν λεβεντιὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, διὰν πετώντας τίς ἀλυσίδες τῆς σκλαβιάς του ἀνέστησεν αἱματοθαμμένην τὴν ἔλευθερίαν καὶ τὴν ἔφερε πάλιν βασίλισσα στὸ θρόνον τῆς, στὴ χώρα ὅπου ἐγενήθη. Ὁ Ὕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν δὲν εἶναι

κατασκευάσμα σκέψεως ἢ εὐκόλου φαντασίας κανενὸς στιχοπλόκου. Ἐγράφη μαζί με τις θροντὲς τῶν ὄπλων καὶ τῶν κανονιῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως· ἐγράφη ὅταν ὁ ποιητὴς ἀντίκρυζεν ἀπὸ τὴν Ζάκυνθον τὸ Μεσολόγγι καὶ ἀκούε τὸ κανόνι ποῦ θροντᾷ. Ἐκεῖ, μέσα σὴν πολεμικὴ αὐτῆ μουσικῆ ἐσκόλισεν ὁ Σολωμὸς τοὺς στίχους του, οἱ ὁποῖοι ἀντιλαλοῦν τὰ μεγαλουργήματα τοῦ 21· αὐτὸ εἶναι τὸ μυστικὸ τῆς ἀθανασίας του. Μέσα σ' αὐτὸ ἀπετυπώθη ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας σὴν πῶ μεγαλειώδη μορφή της, διὰ τοῦτο θὰ παραμείνη ἀθάνατον καὶ ἀκατάλυτον, ὅσο καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας.

Μετ' ὀλίγα ἔτη ὁ ποιητὴς ἐγνωρίσθη μετὸν Κερκυραῖον μουσικὸν Ν. Μάντζαρον, ὁ ὁποῖος ἐδιάβασε μετὸν συγκίνησιν τὸν Ὕμνον καὶ ἐφίλησε τὸν ποιητὴν, κατόπιν δὲ ἔγραψε τὴν ὑπέροχον μουσικὴν δι' αὐτό, ἡ ὁποία εἶναι καὶ αὐτὴ ἕν ἀριστουργημα τέχνης, ἀντάξιον πρὸς τὸ μεγάλο ἐκεῖνο ποίημα. Ὁ Ὕμνος μελοποιημένος ἐδόθη ἀργότερον ὡς δῶρον εἰς τὸν βασιλέα Ὁθῶνα καὶ ἐχρησίμευσεν ὡς βασιλικὸν ἐμβατήριον, κατόπιν δὲ ἐπὶ Γεωργίου τοῦ Α', τὸ 1864 ἐθεσπίσθη νὰ ψάλλωνται αἱ πρῶται στροφαὶ αὐτοῦ ὡς Ἐθνικὸς Ὕμνος.

Κατόπιν ὁ Σολωμὸς, ἀφοῦ ἔγραψε μερικά ἄλλα ποιήματα, τὰ ὁποῖα ἠγαπήθησαν ἀπὸ τὸν λαόν, ἤρχισε νὰ γράφῃ τὸ μεγάλο ἔργον τῆς ζωῆς του, τοὺς ἐλευθέρους πολιορκημένους. Εἶναι ὁ ὕμνος τῶν ἠρώων τῆς δευτέρας πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου· τούτους παριστᾷ ὁ ποιητὴς ὡς ἰδανικοὺς ἀνθρώπους, ἀνωτέρους ἀπὸ ἥρωας, σχεδὸν ἀγίους. Τὸ ποίημα αὐτό, ὡς γνωστὸν, δὲν συνεπληρώθη, ἔμεινεν εἰς ἀποσπάσματα, ἡμιτελές, διότι ὁ ποιητὴς ἤθελε νὰ δώσῃ ἕν τέλει ἔργον, ἀλλὰ αἱ οἰκογενειακαὶ του περιπέτειαι δὲν τὸν ἄφησαν.

Τὸ 1828 ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Κέρκυραν, ἡ ὁποία ἦτο τὸ πνευματικὸν κέντρον τῶν Ἐπτανήσων. Ἐκεῖ τὸν ἐπεσκέφθη ὁ λόγιος Ν. Βάμβας καὶ τοῦ εἶπε: «Ἐψάλατε τὸν ἔνδοξον ἀγῶνα της (τῆς Ἑλλάδος)· ὑπάγετε νὰ φιλήσετε τὴν ἱερὰν αὐτῆς γῆν». Δὲν ἐδέχθη, ἴσως ἕνεκα τῶν οἰκογενειακῶν του περιπετειῶν, ἴσως ἀπὸ ἀποστροφῆν πρὸς τὰς ἔριδας τῶν τότε πολιτικῶν, ἢ διὰ νὰ μὴ χάσῃ τὴν ὑψηλὴν ἰδέαν, τὴν ὁποίαν εἶχε περὶ τῆς Ἑλλάδος, τὴν ὁποίαν διετύπωσε μετὰ τὰ ὑπέροχα λόγια

«Κλείσε μέσα σὴν ψυχὴ σου τὴν Ἑλλάδα καὶ θὰ αἰσθανθῆς νὰ λαχταρίζῃ κάθε εἶδος μεγαλείου».

Εἰς τὴν Κέρκυραν προσεπάθησε μετὸν μελέτην τῆς φιλοσοφίας νὰ τελειοποιήσῃ τὴν ποιητικὴν του τέχνην καὶ νὰ συμπληρώσῃ τὸ μεγάλο ποίημα τοῦ χρέους, τοὺς Ἐλευθέρους Πολιορκημένους. Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1856 ἠσθένησεν. Παρὰ τὰς συμβουλὰς ὁμοῦ τῶν ἰατρῶν, ἐξηκολούθει νὰ μελετᾷ καὶ νὰ κάμῃ περιπάτους. Εἰς τὰς 9 Φεβρουαρίου τοῦ 1857 ἀπέθανεν ἀπὸ ἐγκεφαλικὴν συμφορῆσιν. Ὁ θάνατός του προεκάλεσε πανελληνιον πένθος. Ἡ Ἰόνιος Βουλὴ διέκοψε τὰς ἐργασίας της, τὰ θέατρα καὶ τὰ κέντρα διασκεδάσεως τῆς Κερκύρας ἔκλεισαν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κηδείας. Ὁλος ὁ λαὸς συγκινημένος ἔστειλεν εἰς τὴν τελευταίαν του κατοικίαν τὸν ἔξοχον ἔθνικὸν ποιητὴν. Ἐπίσης διέκοψε τὰς ἐργασίας της καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Βουλὴ καὶ οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἔγραψαν ἀρκετὰ ἄρθρα καὶ ποιήματα, διὰ νὰ ἐξάρουν τὰς ἀρετὰς τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ποιητοῦ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Ἦδη ὁ Σολωμὸς εἶχε λάθει τὴν πρέπουσαν θέσιν εἰς τὴν συνειδησιν τοῦ ἔθνους, τὴν ὁποίαν διατηρεῖ μέχρι σήμερον καὶ θὰ διατηρῇ πάντοτε.

* * *

Β α σ ι κ ἄ χ α ρ α κ τ η ρ ι σ τ ι κ ἄ τοῦ ἔργου τοῦ Σολωμοῦ εἶναι τὰ ἑξῆς: α) τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, β) ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν φύσιν, γ) τὸ ἀγνὸ αἶσθημα τῆς ἀγάπης, δ) ἡ σκέψις τοῦ θανάτου του, ε) ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τὴν ἐλευθερίαν.

Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα εἶναι ἔκδηλον εἰς πολλὰ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ. Χρησιμοποιεῖ συχνὰ ἰδέας καὶ εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι μαρτυροῦν θαθεῖαν χριστιανικὴν πίστιν· πιστεύει μετὰ ἄληθον τὴν ψυχὴν εἰς τὸν Θεόν, τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, τὴν μέλλουσαν κρίσιν καὶ ἀνταπόδοσιν καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀρετὴν τῆς ἀγάπης. Περὶ τῆς θρησκευτικότητός του θὰ κάμωμεν λόγον καὶ εἰς τὸ ἑπόμενον κεφάλαιον.

Ὁ Σολωμὸς ἀγαπᾷ τὴν φύσιν μετὰ μίαν λατρείαν σχεδὸν θρησκευτικὴν· χρησιμοποιεῖ συχνὰ εἰκόνας καὶ παρομοιώσεις ἀπὸ τὴν φύσιν, διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὰς ἰδέας του. Ἄλλοτε ζωγραφίζει μετὰ τέχνην τὸ φυσικὸν περιβάλλον, διὰ νὰ τονίσῃ τὴν ψυχι-

κὴν κατάστασιν καὶ τὰ συναισθήματα τῶν ἡρώων (πθ. ἐλευθέρους πολιορκημένους κ.ά.). Ὁ ποιητὴς ἔβλεπε τὴν φύσιν πάντοτε προσωποποιημένην, ὡς ὄνειρον ἠρέσκετο νὰ τὴν παρατηρῆ ἔξερχόμενος συχνὰ εἰς περίπατον καὶ θαυμάζων τὴν ὠραιότητα τῆς θείας δημιουργίας.

Εἰς τὸν Σολωμὸν εὐρίσκομεν καὶ τὸ ἀγνὸν αἶσθημα τῆς ἀγάπης, ὄχι μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ σαρκικοῦ ἔρωτος, ἀλλὰ μὲ τὸ νόημα ποῦ ἔδωσεν εἰς αὐτὴν ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Βασικὸν συναισθημα τοῦ ἀνθρώπου θεωρεῖ τὴν συμπάθειαν, δηλαδὴ τὴν φιλανθρωπίαν. Πρὸς τὴν γυναῖκα τρέφει σεβασμὸν καὶ ἀγνὴν ἀγάπην. Περισσότερον ὅμως ἀπὸ ὅλα τὸν συνεκίνει ἡ ἠθικὴ ὠραιότης (πθ. στίχον: ὁμορφος κόσμος, ἠθικός, ἀγγελικὰ πλασμένος). Ἡγάπα ὅμως ἀγνώως καὶ ἰδανικῶς κάθε ἄνθρωπον. Διὰ τοῦτο συνεκινεῖτο μὲ τὸν θάνατον κάθε ἀνθρώπου καὶ συχνὰ ἔγραφε ποιήματα.

Ἡ σκέψις τοῦ θανάτου τὸν ἀπησχόλει πολὺ, ἄλλοτε ἀπὸ λύπην διὰ τὸν θάνατον προσφιλῶν προσώπων, καὶ ἄλλοτε ἀπὸ ἀγάπην πρὸς τὴν ζωὴν (πθ. στίχον: «Γλυκιὰ ἡ ζωὴ κι' ὁ θάνατος μαυρίλλα»). Πλὴν ὅμως ὁ θάνατος δὲν ἦτο δι' αὐτὸν κάτι τὸ τραγικόν, τὸ ἀπελπιστικόν. Ἐπίστευεν εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν (πθ. Ὁδὴ εἰς Μοναχὴν).

Ἄλλὰ κυρίως κατεῖχε τὸν Σολωμὸν ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ὁποῖαν εἰς τὸν Ὑμνον ἔταυτισε μὲ τὴν ἀθάνατον Ἑλλάδα, εἰς ἄλλα δὲ ποιήματα ἔδωσεν ἐξαισίας καὶ ὑποβλητικὰς εἰκόνας αὐτῆς. (Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι, Κρητικὸς κ.ά.).

Μία γνησία καὶ ἔντονος πατριωτικὴ πνοὴ πλημμυρίζει τὸ ἔργον τοῦ Σολωμοῦ. Θὰ ἐχρειάζοντο πολλὰ, διὰ ν' ἀναφέρωμεν καὶ ν' ἀναλύσωμεν σχετικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἔργα του. Πολλὰ τούτων εἶναι γνωστὰ καὶ πολλοὶ ἔχουν γράψει περὶ αὐτῶν. Τοῦτο μόνον θέλομεν νὰ τονίσωμεν ἐδῶ, ὅτι ὁ Σολωμὸς εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικὸς μας ποιητὴς, διότι ἐξύμνησε καλλίτερον ἀπὸ κάθε ἄλλον τὴν Πατρίδα καὶ τὴν Ἐλευθερίαν, τὸν ἡρωϊκὸν ἀγῶνα τοῦ 21, ἐξέφρασε δὲ μὲ δύναμιν, χάριν καὶ ἁ-

λήθειαν τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ συναισθήματα τοῦ Ἑλλήνου. Ὁ καθηγητὴς Γ. Ζώρας, γράφει περὶ αὐτοῦ: «Ἡ ποίησις τοῦ Σολωμοῦ ἀποτελεῖ τὴν ἀρτιωτέραν σύνθεσιν τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς, τῶν Ἑλληνικῶν ἰδεωδῶν, τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς μέχρι τῆς Χριστιανικῆς καὶ τῆς νεωτέρας» (2).

Ἐκτὸς τούτου ὁ Σολωμὸς ἐθεμελίωσε καὶ τὴν νεωτέραν Ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν, ἔδωκε τὴν πρώτην παρόρμησιν καὶ κατεύθυνσιν εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν ποίησιν. Ἀνεδείχθη μεγάλος ποιητὴς εἰς μίαν ἐποχὴν ὅποτε δὲν εἶχε δημιουργηθῆ ποιητικὴ παράδοσις, μὲ μόνας τὰς δυνάμεις του. Ἐκτοτε ἀνεφάνησαν πολλοὶ ποιηταὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅλοι τὸν παρεδέχθησαν ὡς διδάσκαλόν των. Καὶ αὐτὸς ὁ Παλαμᾶς ἔγραψε τὰ ἐξῆς περὶ αὐτοῦ) «Θὰ περάσουν χρόνια καὶ καιροὶ καὶ ἡ Μοῦσα θὰ χτίσῃ στὴν Ἑλλάδα ναοὺς καὶ λειτουργοὺς θάβρη ἀγνότερους. . . κι' ἀκόμη ὁ Σολωμὸς θὰ στέκεται στὴν κορφή. Ὅλα ὅσα αἰσθανόμεσθε καὶ μὲ τὸν τρόπον ποῦ τὰ αἰσθανόμεσθε σήμερα πῆραν ἀπὸ μιᾶς μορφῆ καὶ χρῶμα μέσα στὴν ψυχὴ του».

Πράγματι ὁ Σολωμὸς εἶναι ὁ γενάρχης τῆς νέας Ἑλληνικῆς ποιήσεως, ὁ ὁποῖος ἀντιπροσωπεύει τὴν πνευματικὴν ἀφύπνισιν τῆς Ἑλλάδος. Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν κλασσικὴν παράδοσιν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀπὸ τὸν Εὐρωπαϊκὸν ρομαντισμὸν ἐδημιούργησε ἕνα κρᾶμα καὶ τῶν δύο, διετήρησε τὰς ἀρετὰς των καὶ ἀπέφυγε τὰ ἐλαττώματα. Ἡ ποίησις του διακρίνεται διὰ τὴν αἶσθησιν τοῦ ὠραίου, τὴν ἀγάπην τοῦ ἰδανικοῦ, τὸ βάθος τοῦ συναισθήματος. Εἶναι λιτὸ σκαὶ σύντομος, ἀλλὰ μὲ ὀλίγα λόγια ἐκφράζει μεγάλα νοήματα καὶ αἰσθήματα.

Ἴδου λοιπὸν διατὶ ὁ Σολωμὸς ὠνομάσθη ἐθνικὸς ποιητὴς καὶ τὸ ἔργον του θὰ ἀποτελῆ πολῦτιμον πνευματικὸν κεφάλαιον καὶ ἐθνικὴν παρακαταθήκην. Διότι εἶναι οὗτος μίαν ὕψηλὴν κορυφή, ἡ ὁποία ὄχι μόνον δεικνύει τὸν δρόμον καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ποιητάς, ἀλλὰ καὶ φωτίζει τὸ ἔθνος ὁλόκληρον εἰς τὸν δρόμον τῶν ἐθνικῶν του ἰδανικῶν.

(2) Μεγάλῃ Παιδαγωγικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. 5, σ. 9.

Διονύσιος Σολωμός, ὁ χριστιανὸς ποιητής

“Ὅσοι ἔγραψαν τελευταίως μελέτας σχετικὰς μετὰ τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Σολωμοῦ, ἐτόνισαν ἰδιαιτέρως τὴν θρησκευτικὴν καὶ τὴν ἄλλην ἀρετὴν τῆς ψυχῆς του. Πρὸ τινων ἐτῶν πολλοί, παρασυρόμενοι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρνήσεως καὶ τοῦ μοντερνισμοῦ, ἐπεχείρησαν ν’ ἀρνηθῶν τὴν γνησιότητα τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς ἀρετῆς τοῦ ποιητοῦ. Ἐπιείσθησαν ἀπὸ τὸ ἀναπόδεικτον καὶ ἀστήρικτον δόγμα ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐλάχιστα ἐπηρέασε τὴν νεολληνικὴν λογοτεχνίαν (ἐπομένως δὲν ἐπηρέασε οὔτε καὶ τὸν Σολωμόν!)· ἄλλοι ἀνεζήτησαν ἐπιχειρήματα εἰς τὴν ψυχανάλυσιν ἢ τὰ πρακτικὰ τῶν δικῶν τοῦ ποιητοῦ μετὰ τὴν μητέρα του. “Ὅλοι αὐτοὶ ὅμως δὲν ἴσχυσαν ν’ ἀμαυρώσουν τὸ κάλλος τῆς προσωπικότητός του, τῆς ὁποίας ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ ἠθικὴ αἴγλη ἀπεδείχθη λαμπρότερα.

“Ὅσον περισσότερο μελετᾶται ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον τοῦ Σολωμοῦ, τόσο περισσότερο ἐκτιμᾶται καὶ θαυμάζεται ἡ ἀρμονία, ἡ ὁποία ὑπάρχει μεταξὺ αὐτῶν. Μέσα εἰς τὰ ποιήματά του ἀντανაკλῶνται αἱ ἀρεταὶ μιᾶς ἀνωτέρας ἠθικῆς προσωπικότητος, μιᾶς χριστιανικῆς θεωρήσεως καὶ βιώσεως τῆς ζωῆς. Οἱ στίχοι του συγκινοῦν περισσότερο, διότι δὲν εἶναι κενοὶ λόγοι, ἀλλὰ γνήσιον ἀπαύγασμα μιᾶς ἐσωτερικῆς ἀρετῆς καὶ ἠθικῆς ὠραιότητος. Ὁ Σολωμὸς ὑπῆρξε μίαν θαυμάσια θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ προσωπικότης, ἡ ὁποία κατῴρθωσε νὰ ἐκφράσῃ ποιητικὰ τὰ εὐγενικώτερα αἰσθήματα καὶ ἰδανικὰ τοῦ ἀνθρώπου, τὰς ὑψηλοτέρας ἰδέας τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἀρετῆς. Παραλλήλως πρὸς τὸν τίτλον τοῦ ἐθνικοῦ ποιητοῦ, δύναται νὰ λάβῃ ἐπαξίως τὸν τίτλον τοῦ Χριστιανοῦ ποιητοῦ, τοῦ ἀγίου τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ὅπως εἶναι ὁ Παπαδιαμάντης εἰς τὴν πεζογραφίαν.

Ἄλλὰ ἄς ἐξετάσωμεν κάπως λεπτομερέστερον τὴν ἐπι-

δρασιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον τοῦ ποιητοῦ, διὰ νὰ ἴδωμεν μέχρι ποίου βαθμοῦ ἐπηρέασε ταύτην. Ἐν πρώτοις ἡ ἀνατροφή καὶ ἡ παιδεία τοῦ ποιητοῦ ἦτο χριστιανικὴ ἀπὸ τοὺς πρώτους διδασκάλους του ἦσαν ὁ κληρικὸς Νικ. Κασσιμάτης καὶ ὁ Ἰταλὸς μοναχὸς Σάντο Ρότσι. Αὐτοὶ ἐστάλαξαν εἰς τὴν ψυχὴν του τὰ πρῶτα διδάγματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἀρετῆς. “Ὅταν ἦτο μικρὸ παιδί ὑπηρετοῦσε τοὺς ἱερεῖς εἰς τὸ ἱερόν, συχνὰ δὲ ἐδιάβαζε τὸν Ἀπόστολον. Τὸ ἐκκλησιαστικὸν περιβάλλον καὶ ἡ θρησκευτικὴ του μόρφωσις ἐνέπνευσαν εἰς αὐτὸν τὴν ἀγάπην νὰ μελετᾷ τὴν Ἁγίαν Γραφήν καὶ τοὺς λόγους τῶν Πατέρων καὶ ἐδυνάμωσαν τὴν πίστιν του. Διὰ τοῦτο συχνὰ προσήχετο καὶ ἐπίστευεν εἰς τὸν Θεὸν μετὰ τὴν δύναμιν τῆς ψυχῆς του. Εἶπε κάποτε: «ἂν δὲν ὑπάρχῃ Θεός, τότε πᾶν τί ὑπάρχει;»

Ἡ θρησκευτικότης τοῦ Σολωμοῦ δὲν ἦτο ἐπιφανειακὴ καὶ τυπικὴ, ὅπως εἶπαν μερικοὶ· ἦτο εὐσυνείδητος καὶ γνήσια, ἀληθινὰ χριστιανικὴ. Δὲν ἐμελέτα μόνον τὸν θεῖον λόγον, ἀλλὰ προσεπάθει καὶ νὰ τὸν ἐφαρμόζῃ. Εἰς τὸ τέλος τοῦ «Διαλόγου» του παρουσιάζει τὸν «Φίλον» του νὰ λέγῃ πρὸς τὸν ποιητὴν τοὺς λόγους τοῦ Ἀπ. Παύλου (Ἐφ. δ’ 26-27) «θυμήσου τὰ λόγια τῆς Θείας Γραφῆς) νὰ μὴ σ’ εὕρη θυμωμένον ὁ ἥλιος ὅπου πέφτει...», καὶ ὁ ποιητὴς ἀπαντᾷ: «ἀγιώτατα λόγια! καὶ προσπαθῶ στὴ ζωὴ μου νὰ τὰ θυμοῦμαι ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερο...».

Καὶ πράγματι ὁ ποιητὴς προσεπάθει νὰ ἐφαρμόζῃ τὴν ἀρετὴν ὄχι μόνον εἰς τὰ ποιήματα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ζωὴν του. Ὁ χαρακτήρας του εἶχε μίαν ἔμφυτην εὐγένειαν καὶ καλωσύνην. Εἶχε ζωηρὸν τὸ αἶσθημα τῆς φιλίας καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὰ καλὰ ἔργα. Μία φορά, ὅταν εἶδε ἕνα παιδί νὰ κάμῃ μίαν καλὴν πράξιν, τοῦ ἐφίλησε τὸ χερί! Ἠγάπα κάθε ἀληθινόν, ὠραῖον καὶ καλόν, ἠγάπα κυρίως τὴν ἀρετὴν. Δὲν ἠρκεῖτο δὲ μόνον εἰς τὴν ἀπλὴν συγκίνησιν, τὰ λόγια καὶ τὸν θαυμασμόν πρὸς τὴν ἀρετὴν. Προσεπάθει καὶ ὁ ἴδιος νὰ τὴν ἐξασκῇ κατὰ τὸ δυνατόν.

“Ὅσοι τὸν ἐγνώρισαν ἀναφέρουν ὅτι εἶχε μίαν ἀπέραντον καλωσύνην, φιλανθρωπίαν καὶ εὐγένειαν. Ἦσκει δὲ ἐμπρά-

κιως την φιλανθρωπίαν' όταν ξεβγαίνε έξω έμοίραζε γλυκίσματα και χρήματα εις τὰ παιδιά, έδινε βοηθήματα εις τούς πτωχούς, του ήτο αδύνατον νά άρνηθῆ έλεημοσύνην. Ήγάπα όλους τούς ανθρώπους και αυτούς τούς έχθρούς του, έμίσει όμως την κακίαν από την αγάπην προς την άρετήν. Συνεπάθει τούς δυστυχείς, ήγάπα άκόμη και τὰ πουλιά. Συχνά ήγόραζε καναρίνια, τὰ όποία έπώλουν εις κλουθιά και τὰ ήλευθέρωνε λέγοντας: «χαρήτε πουλάκια μου την έλευθερία που σας χάρισε ο Θεός».

Άλλο γνώρισμα του χαρακτηήρος του ήτο ή θερμή φιλοπατρία, ή όποία τον ένέπνευσε εις τὸ νά ύμνησῆ τόσοσν ώραία την έλευθερίαν και τὰ κατορθώματα των ήρώων του 21. Ή αγάπη του προς την πατρίδα έχει ένα χρώμα θρησκευτικόν, είναι μία λατρεία προς την ιεράν ιδέαν της πατρίδος, την όποίαν θεοποιεί, την φαντάζεται ως μορφήν θεϊκήν με ούρανίαν δόξαν.

Τὸ κυριώτερον γνώρισμα όμως αυτού ήτο ή θαθεία θρησκευτικότης. Εις την ιδιωτικήν του άλληλογραφίαν άκόμη έχουμε συχνά επικλήσεις του όνόματος του Θεού και της θείας Προνοίας. «Ή θεία Πρόνοια», έγραφεν εις ένα φίλον του τὸ 1833, «που ξεύρει πόσο έγώ δέν έχω σκληρή την καρδιά που εϋδόκησε νά μου δώση, θά εξακολουθήσῃ νά με κάνῃ ταπεινὸ δοϋλο της καλωσύνης της». Αυτὰ θεβαίως δέν είναι τυπικά λόγια, είναι έκφρασις θαθείας και ειλικρινούς πίστεως. Ο Σολωμός ήτο πραγματικός Χριστιανός, με πλουσίαν έσωτερικήν ζωήν και πνευματικότητα, ή όποία άντανακλῆ και εις τὸ έργον του και τὸ κάνει νά εϋωδιάζῃ από τὸ άρωμα της χριστιανικής πίστεως και άρετης.

Την θρησκευτικότηα του ποιητου άνεγνώρισαν πλήρως τελευταίως οι κριτικοί του έργου του' ο καθηγητής κ. Α. Πολίτης, γράφει: «Αυτό που ξεχωρίζει τὸ Σολωμό, πιδ πολύ από τις ποιητικές ή καλλιτεχνικές άρετές... θά μπορούσαμε νά τὸ χαρακτηρίσωμε θαθεία θρησκευτικότηα και άπόλυτη πίστη...» και αυτή άκριθῶς «καθορίζει τον τρόπο της ζωής του και της προσωπικότητός του τὰ πολλαπλά φανερώματα...», ή θρησκευτική του συνείδησις «βρίσκει και διαισθάνεται κάτω από τὰ τυχαία περιστατικά τὸ άόρατο νήμα που

τά συνέχει και τὰ αίτιολογεῖ... συναισθάνεται μέσα στη φύση την παρουσία ενός Θεού»(1).

Ή χριστιανική θρησκεία ήτο διὰ τον Σολωμόν, άνεξάντλητος και πλουσία πηγή έμπνεύσεως. Εις τὸ έργον του χρησιμοποιεί συχνά χωρία, ιδέας, εικόνες και λογοτεχνικά σχήματα άκόμη από την Άγίαν Γραφήν. Τὰ Ιταλικά του ποιήματα μάλιστα, τὰ όποία έγραψε κυρίως όταν έσπούδαζε εις την Ίταλίαν, έχουν συχνά θρησκευτικά θέματα, στίχους από την Άγίαν Γραφήν (΄Ασμα Άσμάτων κ.ά.) ή από την έκκλησιαστικήν ζωήν και τὰς χριστιανικές έορτάς (΄Ωδή διὰ πρώτη λειτουργία, Εϋαγγελισμός κ.ά.). Εις τὰ έλληνικά του ποιήματα δέν έχομεν άκραιφῶς θρησκευτικά θέματα όπως εις τὰ Ιταλικά, αλλά δέν έλλείπη ή θρησκευτική επίδρασις και εις αυτά.

Ίδου μερικοί στίχοι από τὰ Ιταλικά ποιήματά του, οι όποιοί δείχνουν την θαθείαν θρησκευτικότηα του ποιητου:

«Ποιά εἶν' αυτή που αισθάνομαι νά μου άγγίξῃ
την καρδιά και νά μου άναγαλλιάζῃ όλες τις αισθήσεις;
Εἶν' ή θρησκεία, που μέσα στον ώκεανὸ της ζῆς
έρχεται τῆ θνητῆ καρδιά ν' άνυψώση...».

(Θρησκεία, Μετ. Κ. Καιροφύλλα).

«Όλα μιλοϋν για τὸ Θεό, μιλεῖ ή γελαστή εμφάνιση
του φεγγαριου και των άστρων...
και για τὸ Θεὸ λένε τόσα ώραία πράγματα
όσο δέν μπορεί νά πῆ θνητὸ στόμα...».

(Ψαλμός, Μετ. Κ. Καιροφύλλα).

Ήψηλήν θρησκευτικήν έμπνευσιν έχουν ή ὡδή και τὰ δύο συνέττα «διὰ πρώτη λειτουργία» τὰ ποιήματα αυτά αναφέρονται εις τὰ θιώματα νέου Ιερέως, ο όποιος λειτουργεί διὰ πρώτην φοράν. Εις την ὡδήν έχομε θαυμασίας εικόνες από την Δημιουργίαν, την Διάθασιν της Έρυθράς, τῆ Γέννηση του Κυ-

(1) Α. Πολίτης, Ή θρησκευτικότης του Σολωμου, Ν. Έστία 1942, σελ. 50.

ρίου και τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Εἰς τὸ τέλος προτρέπει τὸν ἱερέα)

«...ὅμως μὲ χεῖλι δλόθερμο
ὑψωσε, ὦ Λειτουργέ, τὰ θεῖα λόγια σου,
κι' ἀπ' τὰ λημέρια τάφθαρτα
χωρίς και νά τάφιση τοῦ Ἐπουρανίου
θάρθη σέ σέ στὸν Ἅγιον Ἄρτον ὁ Υἱός...
προσκύνησε και σώπασε·
σωπάσαν και προσκύνησαν κι' οἱ Ἀποστόλοι
ὅταν τὸ Σῶμα του τοὺς ἔδωσε ὁ Χριστός...
τὸν ὕμνο, Λειτουργέ, τὸ μυστικό σου
Ψάλε λοιπὸν θεόφοβε,
πρόσφερε τοῦ Χριστοῦ τὸ σῶμα στὸ Θεό σου».

(«Ὡδή γιὰ πρώτη Λειτουργία» μετ. Γ. Καλοσγούρου).

Και εἰς τὸ α' «σονέττιο γιὰ πρώτη λειτουργία» λέγει:

«Τοὺς μυστικούς ὕμνους τὰ χεῖλη σου ἀναδίναν
ποὺ τὸν Ἄναρχο Λόγο κράζουν ἐδῶ κάτω·
τοὺς ξανάλεγε ὁ ἥλιος στὴ χαρά του
και φλόγα ἀγνώριστη οἱ ἀχτίνες του ξεχύναν»

(Μετάφρ. Γ. Καλοσγούρου).

Ἄλλὰ εἶναι τόσο πολλὰ και γεμάτα ἀπὸ θρησκευτικὰ βιώματα τὰ θρησκευτικὰ ἰταλικά ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, ὥστε πρέπει νὰ τὰ μελετήση κανεὶς ὅλα, διὰ νὰ τὰ ἐκτιμήση ὅσον πρέπει. Ἐπειτα ἢ μετάφρασις, ὅσον ἐπιτυχῆς και ἂν εἶναι, δὲν ἢμπορεῖ νὰ ἀποδώσῃ τὸ κάλλος τοῦ πρωτοτύπου.

Ἄς ρίψωμεν ἕνα θλέμμα και εἰς τὰ ἑλληνικά ποιήματα του. Και πάλιν ἐδῶ δὲν ἐλλεῖπει ἢ θρησκευτικὴ πνοὴ και ἔκφρασις. Εἰς τὸν ὕμνον εἰς τὴν ἐλευθερίαν (στρ. 88 - 95), θλέπομεν τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὸ Μεσολόγγι κατὰ τὴν μάχην τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1822, νὰ συναδελφώνεται μὲ τὴν θρησκείαν και νὰ πηγαίνει μαζί της εἰς τὸν ναόν, ὅπου λουσομένη

ἀπὸ τὸ φῶς τῆς πίστεως ἀκτινοβολεῖ ὡς οὐρανία φωτεινὴ μορφή. Και ὁ ποιητὴς κράζει:

«Ἄ, τὸ φῶς ποὺ σέ στολιζει
σὰν ἡλίου φεγγοβολή,
και μακρόθεν σπινθηρίζει,
δὲν εἶναι ὄχι ἀπὸ τὴ γῆ...» (στρ. 94).

Περαιτέρω (στρ. 98 - 101) ὁ Θεὸς φοβερίζει τοὺς Τούρκους:

«Αὐτὸς λέγει «Ἀφοκρασθῆτε·
»ἐγὼ εἶμ' Ἄλφα, Ὡμέγα ἐγώ·
»πέστε ποῦ θ' ἀποκρυφθῆτε
»ἔσεῖς ὄλοι ἂν ὀργισθῶ» (στρ. 98).

Εἰς τὰς τελευταίας στροφὰς τοῦ Ὑμνου, καλεῖ τοὺς ἀγωνιστὰς νὰ στήσουν ἕνα σταυρόν, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ σύμβολον τοῦ ἀγῶνός των και νὰ εἴπουν εἰς τοὺς βασιλεῖς ὅτι δι' αὐτὸν ἀγωνίζονται και νὰ μὴ ἐπιβουλεύωνται τὴν ἑλληνικὴν ἐλευθερίαν.

Εἰς τὸ σχεδιάσμα «ὁ «Λάμπρος» ἔχομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν τιμωρίαν διὰ τὴν παράθασιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου (τύψεις και θάνατος Λάμπρου), ἀφ' ἑτέρου ζωηρὰς θρησκευτικὰς εἰκόνας (Ἡ ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς κ.ἄ.). Εἰς ἄλλα του ποιήματα τονίζει και προβάλλει ἠθικὰς ἀρχὰς, διὰ νὰ διδάξῃ τὸν λαόν.

Ἄξιοπρόσεκτος εἶναι ἢ στάσις, τὴν ὁποῖαν λαμβάνει ὁ ποιητὴς εἰς τὸ θέμα τοῦ θανάτου, στάσις γνησίως χριστιανικὴ, φωτιζομένη ἀπὸ τὴν πίστιν εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν. Δὲν ἀρνεῖται τὴν ἀξίαν τῆς παρουσίας ζωῆς ὁ Σολωμός, τὴν καταφάσκει, τὴν θεωρεῖ μεγάλο ἀγαθὸ: «Δὲν ὄλπιζα νᾶν' ἢ ζωὴ μέγ' ἀγαθὸ και πῶτο», γράφει. Σὲ πολλοὺς στίχους του τονίζει τὴν ὠραιότητα τῆς φύσεως, τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς. Στὴν «Ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς» λέγει:

«γλυκεῖα ἢ ζωὴ κι' ὁ θάνατος μαυρίλα»

Ἄλλὰ και τὸν θάνατον δὲν τὸν θλέπει τόσο σκοτεινόν, ὅσον φαίνεται εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀντίθεσιν. Πιστεύει ἀκλόνητα εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν, εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ παραδείσου.

Εἰς τὴν ἐξαίρετον «Ὁδὴν εἰς μοναχὴν» ἔχομεν μίαν γνησίως χριστιανικὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ θανάτου καὶ τῆς ζωῆς. Ὁ παράδεισος εἶναι μία ὠραία καὶ γλυκεῖα πραγματικότητα, τὴν ὁποῖαν ἀξίζει νὰ μελετᾷ κανεὶς:

Ἄγγ. «Γλυκὺ ἔναι τῆς Παράδεισος νὰ μελετᾷς τὰ κάλλη». Ἄλλος «Πικρὴ ἔναι ἡ φοβερῶτατη τοῦ κόσμου ἀνεμοζάλη...».

Πιστεύει ἀκράδαντα εἰς τὴν ἀνταμοιβὴν τῶν καλῶν καὶ εἰς τὸ ὅτι αἱ ἀρεταὶ συνοδεύουν τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν· εἰς ἓνα ἰταλικὸ σονέττο γράφει, εἰς τὴν κυρία Στυλιανὴ Μακρῆ, διὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Διον. Μακρῆ:

«Ὡστόσο μῶλο γαληνότατο τὸ ἦθος
ν' ἀναπαυθῆ στὴν κορφή τοῦ Θεοῦ κινουσε,
καὶ τὴν ἀγνή ψυχὴ συνώδευε τὸ πλῆθος τῶν Ἀρετῶν,
ποῦχε στὰ στήθια ὅσο ζοῦσε».

(Μετ. Γ. Καλοσγούρου).

Δὲν ἔχομεν ἐδῶ θρήνους καὶ ἀπελπισίαν, ἀλλὰ μίαν ἡρεμον, χριστιανικὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ θανάτου, μίαν αἰσιόδοξον πίστιν εἰς τὴν πέραν τοῦ τάφου ζωὴν.

Ὁ Σολωμὸς λατρεύει τὴν ἐσωτερικὴ ὠραιότητα τῆς ψυχῆς, τὴν ἠθικὴ ἀγνότητα, ἡ ὁποία ἀντιανακλᾷ εἰς τὴν καλλονὴν τοῦ σώματος· ὑπέροχος ὕμνος τοῦ ἰδανικοῦ αὐτοῦ τύπου εἶναι τὸ ἐπίγραμμα εἰς τὴν Φρ. Φραϊζερ, μὲ τὸν στίχον:

«ἄμορφος κόσμος ἠθικός, ἀγγελικὰ πλασμένος».

Ὁ Σολωμὸς συνδυάζει τὴν ἠθικὴν μὲ τὴν τέχνην, δὲν πιστεύει εἰς τὸ δόγμα «ἡ τέχνη γιὰ τὴν τέχνη», θέλει τὴν τέχνην νὰ ὑπηρετῆ τὰς ἄλλας ἀξίας τοῦ πολιτισμοῦ (ἠθικὴ, θρησκεία, πατρίδα). Τὸ ἔργον τοῦ ἔχει μίαν ἀπαραμίλλον ἠθικὴν ὠραιότητα, ἡ αἰσθητικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ ὁμορφιὰ συνδυάζονται εἰς αὐτό, εἰς τρόπον ὥστε νὰ τονίζῃ ἡ μία τὴν ἄλλην. Ὅλιγοι ποιηταὶ κατῶρθωσαν νὰ ἴδουν τόσον καθαρὰ τὴν ἀξίαν καὶ τὸ κάλλος τοῦ ἠθικοῦ νοήματος τῆς ζωῆς. Καὶ τοῦτο διότι δὲν προσεπά-

θησαν νὰ κάμουν τὴν ἠθικὴν βίωμα, νὰ κατακτήσουν μὲ τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς τὸ νόημα τῆς. Καὶ εἶπαν μερικοὶ δικαιογούμενοι ὅτι ἡ τέχνη δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ἠθικὴν, ὅτι ἡ ἠθικὴ κάνει τὰ ἔργα τῆς τέχνης... ἀνούσια!!! Ἄλλὰ αὐτὰ εἶναι δικαιολογία τῆς ἀδυναμίας αὐτῶν νὰ φθάσουν εἰς τὸ ἐπίπεδον ὅπου συναντῶνται αἱ ἠθικαὶ ἀξίαι μὲ τὰς αἰσθητικάς.

Ὁ Σολωμὸς «ἀνέβασε τὴν ποίησιν εἰς τὰ ὕψη τῶν μεγάλων ἠθικῶν προβλημάτων», γράφει ὁ κ. Ν. Τωμαδάκης. Καὶ πράγματι, εἰς τοὺς Ἐλευθέρους Πολιορκημένους παρέστησε τοὺς Μεσολογγίτας ἀντιπροσώπους τῶν μεγάλων ἰδεῶν τῆς ἐλευθερίας, τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς, τοὺς ἀνέδειξε νικητὰς ὄχι μόνον τῶν ἐχθρῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν καὶ ἀδυναμιῶν, τοὺς ἐξέψωσεν εἰς τὴν σφαῖραν ὅπου συναντᾶται ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ ἀρετὴ μὲ τὴν ἀγιότητα.

Τὸ ὕψηλόν νόημα τῆς τέχνης τοῦ Σολωμοῦ ὁμολογεῖ καὶ ὁ Παλαμᾶς: Εἶναι γράφει «τὸ νόημα ποῦ θέλει τὴν ἀπολύτρωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ πάθη, ποῦ θέλει νὰ νικᾷ ὁ λόγος τὸ κράτος τῶν αἰσθήσεων... καὶ θέλει τὸν νοῦ νὰ θριαμβεύσῃ κατὰ τῆς ὕλης, καὶ τὴν ἰδέαν νὰ ἐξαυλῶνῃ τὰ πάθη». Καὶ εἰς τὰς ἠθικὰς αὐτὰς ἀρχὰς τοῦ ποιητοῦ εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ἔχομεν ἐπίδρασιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Σολωμοῦ ὑπῆρξε μεγάλη· τὸ θέμα δὲν ἔμπορεῖ θέσθαια νὰ ἐξαντληθῆ μὲ ὀλίγα λόγια. Τὸ θέθειον εἶναι ὅτι ὁ Σολωμὸς ἐνεμπνεύσθη κατὰ μέγα μέρος, ὅπως τόσοι ἄλλοι μεγάλοι ποιηταί, ἀπὸ τοὺς ἀνεξαντλήτους ἠθικοὺς καὶ καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς τῆς χριστιανικῆς πίστεως· ὁ ποιητὴς κατῶρθωσε νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ κλείσῃ μέσα εἰς τὸ ἔργον του στοιχεῖα αἰώνια, ιδέας καὶ ἀξίας ὕψηλάς. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ ἔργον του θὰ εἶναι αἰώνιον καὶ ἀθάνατον.

‘Ο Σολωμός και τὸ 21

Ἡ μεγαλειώδης καὶ ἐκπληκτικὴ ἐξέγερσις τῶν Ἑλλήνων τοῦ 1821, ἡ ὁρμὴ καὶ ἡ ἀποφασιστικότης αὐτῶν εἰς τὸν ἱερὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας Ἀγῶνα, συνεκίνησαν τὰ εὐγενέστερα πνεύματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἰς ὅλας τὰς πολιτισμένας χώρας. Ἐνα κύμα φιλελληνισμοῦ καὶ ἀκράτου ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος, ἠγέρθη εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Ἀμερικὴν. Βασιλεῖς, ὅπως ὁ Λουδοβίκος τῆς Βαυαρίας, καθηγηταὶ Πανεπιστημίων, ὅπως ὁ Θεῖριος, ποιηταὶ ὅπως ὁ Βύρων, ὁ Οὐγκὼ καὶ ἄλλοι διαπρεπεῖς πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς, συνεκινήθησαν ἀπὸ τὴν ἡρωϊκὴν πάλην τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἔγραψαν ἐνθουσιώδεις ὕμνους διὰ τὴν Ἑλλάδα. Πολλοὶ μάλιστα ἦλθαν εἰς τὴν Ἑλλάδα διαρκούντος τοῦ πολέμου καὶ ἐπολέμησαν μαζί με τοὺς Ἑλληνας ἀγωνιστάς· ἄλλοι με ἄλλους τρόπους ἐβοήθησαν τὸν Ἑλληνικὸν Ἀγῶνα. Καὶ ὅλα αὐτά, διότι ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις μετὸν ὑπέροχον ἡρωϊσμόν τῶν ἀγωνιστῶν τῆς, μετὸν ἐξάίρετον ἰδανισμόν τῆς, ἤσκησε ἀκαταμάχητον γοητείαν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν εὐγενεστέρων πνευμάτων τῶν ἀρχῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνος.

Περισσότερον ὅμως ἀπὸ ὅλους συνεκινήθη καὶ ἐνοιωσε ψυχικὸν συγκλονισμόν ὁ ἐθνικός μας ποιητὴς Διονύσιος Σολωμός, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀνεδείχθη ὁ λαμπρότερος ποιητὴς καὶ ὁ ἐπικώτερος ὕμνητὴς τοῦ ἱεροῦ Ἀγῶνος. Ὁ Σολωμός ἠσθάνθη εἰς ὅλον του τὸ θάθος τὸ περιεχόμενον καὶ τὰ ἰδανικά τοῦ 21, συνεκινήθη ἀπὸ αὐτὰ θαυμάσια καὶ μετὰ δύο ποιητικὰ ἀριστουργήματά του, τὸν Ὑμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν καὶ τοὺς Ἐλευθέρους Πολιορκημένους, κατάρθωσε νὰ ἀναπαραστήσῃ ποιητικὰ ὅλον τὸ μεγαλεῖον καὶ τὸν ἡρωϊσμόν τῶν ἀγωνιστῶν. Κέντρον τῆς ποιήσεως τοῦ Σολωμοῦ ἔγινεν ὁ ἱερὸς ἐκεῖνος Ἀγών, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ ποιητὴς εἶδε νὰ ἐνσαρκούνται τὰ

ὕψηλότερα ἀνθρώπινα ἰδανικά, ἡ Πατρίδα καὶ ἡ Πίστις. «Ἀπὸ τὸ εἰκοσιένα, γράφει ὁ Κλ. Παράσχος, σὰν ἀπὸ ἕνα ἀστεῖρευτο ταμεῖο ἡρωϊσμοῦ ἀντλεῖ ὅλα τὰ στοιχεῖα, μετὰ τὰ ὁποῖα θρέφει τὴν ποίησίν του, γύρω ἀπὸ τὸ εἰκοσιένα πλέκει ὅλο τὸ εἶναι του, ποιητικὸ καὶ ἀνθρώπινο» (1).

Τὸ 21 εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Σολωμοῦ εὐρήκε τὸν ἄξιον ποιητὴν καὶ ὕμνητὴν του. Ἐὰν θέλωμεν νὰ κατανοήσωμεν τὸν ἰδανισμόν καὶ τὸ ψυχικὸν μεγαλεῖον τοῦ 21, θὰ πρέπει νὰ μελετήσωμεν τὸν Σολωμόν. Εἰς κανὲν ἄλλο βιβλίον δὲν ζωγραφίζεται τόσο παραστατικῶς ἡ ὁρμὴ τοῦ Ἔθνους ν’ ἀποτινάξῃ τὸν ζυγὸν τῆς δουλείας, ἡ ἀδάμαστη θέλησις καὶ ἀφοσίωσις του εἰς τὰ ἰδανικά τῆς πατρίδος καὶ τῆς ἐλευθερίας. Τόσον πολὺ ἔχει πλησιάσει μετὰ τὰ πτερὰ τῆς ὑψηλοῦς φαντασίας του ὁ ποιητὴς τὸ ὑπέροχον αὐτὸ μεγαλοῦργημα τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ τὸ ὑψηλὸν νόημα τῆς ἐλευθερίας, ὥστε κατάρθωσε νὰ τ’ ἀποτυπώσῃ ἐξαισία μέσα εἰς τὸ ἔργον του. «Πουθενὰ ἄλλοῦ, γράφει πάλιν ὁ Κλ. Παράσχος, σὲ καμιά ποίησιν, σὲ καμιά ἱστορίαν, — καὶ τοῦ Τρικούπη, καὶ τοῦ Παπαρρηγοπούλου, καὶ τοῦ Μακρυγιάννη, — σὲ κανένα κείμενον ἄλλο, τὸ μεγαλύτερο γεγονός τῆς νεώτερης ἱστορίας μας, ἡ ἐπανάστασις τοῦ 21, δὲ θρίσκειται τόσο ζωντανὰ καὶ τόσο πλούσια ἀποτυπωμένο, ὅσο στὴν ποίησίν του. Ὅποιος διαβάσῃ τὸ «Ἐπίγραμμα στὰ Ψαρά», τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», τοὺς «Ἐλευθέρους Πολιορκημένους», τὴν «Ἑλληνίδα Μητέρα», δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ διαβάσῃ τίποτε ἄλλο, γιὰ νὰ γνωρίσῃ τὴν ὑπόστασιν τοῦ εἰκοσιένα. Τὸ ἱερὸ θάθος τοῦ Ἀγῶνα θρίσκειται ὀλάκερον στὰ ποιήματα αὐτά» (2). Στὸ εἰκοσιένα βλέπει ὁ Σολωμός νὰ πραγματοποιήσονται «ὄλες οἱ μεγάλες ἀνθρώπινες ἀξίες, ὅτι ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς του ἔθαζαν στὴν κορυφὴ τῆς ζωῆς» (3).

* * *

Καὶ πρῶτον εἰς τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» ἐπ’ αἰ:

(1) Κλ. Β. Παράσχος, Ἑλληνες Λυρικοί, Ἀθήναι 1953, σ. 45.

(2) Ἐνθ. ἀ. σελ. 51.

(3) Ἐνθ. ἀ. σελ. 52.

ρεῖ ὁ ποιητὴς νὰ ἐξυμνήσῃ τὸ μεγαλεῖον τοῦ Εἰκοσιένα, τὸ ὕψος τῆς Ἑλληνικῆς ἀρετῆς, τὴν ἀνάστασιν τῆς Ἑλλάδος, τὴν ὁποῖαν ταυτίζει μὲ τὴν ἐλευθερίαν. Εἰς τὰς πρώτας στροφάς τοῦ Ὑμνου προβάλλει μὲ θεϊκὴ καὶ γενναία μορφή ἡ Ἑλληνικὴ Ἐλευθερία, ἀναστημένη ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν προγόνων, ἔτοιμη νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν αἱματοβαμμένην καὶ σκλαβωμένην γῆν. Εἰς τὸ χέρι της κρατεῖ κοπιερὸν σπαθὶ καὶ μὲ τὸ θλέμμα της ἀγκαλιάζει τὴν Ἑλληνικὴν γῆν, τὴν ὁποῖαν θέλει νὰ τὴν κάμῃ γρήγορα δική της. Κατόπιν τρομερά, ὅπως ὁ Ὀλύμπιος Ζεὺς, ἴσταται ἐμπρὸς εἰς τὰ τείχη τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ εἶναι ἔτοιμη νὰ ἐξακονίσῃ κεραυνὸν κατὰ τῶν ἀπίστων, οἱ ὁποῖοι εἶναι κλεισμένοι μέσα εἰς αὐτήν.

«Ἴδου ἐμπρὸς σου ὁ τοῖχος στέκει
τῆς ἀθλίας Τριπολιτσᾶς,
τώρα τρόμου ἀστροπελέκι
νὰ τῆς ρίψῃς ἴπεθυμᾶς» (στρ. 35).

Μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Τριπολιτσᾶς ἡ Ἐλευθερία μεταβαίνει εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Κορίνθου, ὅπου συντρίβει τὴν στρατιάν τοῦ Δράμαλη, καὶ μετὰ τὸ κατόρθωμά της αὐτὸ περιπατεῖ ματωμένη καὶ υπερήφανη διὰ τὴν νίκην:

«Καὶ σὺ ἀθάνατη, ἐσὺ θεῖα,
ποῦ ὄ,τι θέλεις ἠμπορεῖς,
εἰς τὸν κάμπο Ἐλευθερία
ματωμένη περπατεῖς» (στρ. 82).

Ἄλλος τόπος, τὸν ὁποῖον θὰ ἀγιάσῃ μὲ τὴν παρουσίαν της εἶναι τὸ Μεσολόγγι. Ἐκεῖ ἡ Ἐλευθερία θὰ συναντηθῇ μὲ τὴν Ἐρησκείαν καὶ μετὰ τὸν ἀσπασμὸν αὐτῆς θὰ ἔμβουν καὶ αἱ δύο μέσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐκεῖ ἡ Ἐλευθερία θὰ καταυγασθῇ ἀπὸ ἓνα οὐράνιο φῶς, ἀπὸ τὸ φῶς τῶν ἀδελφωμένων ἰδανικῶν τῆς Πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος, καὶ θὰ λάμψῃ ὡς ὑπέροχη φωτεινὴ μορφή. Καὶ ὁ ποιητὴς ἀνακράζει:

«Ἄ! τὸ φῶς ποῦ σὲ στολίζει,
σὰν ἡλίου φεγγοβολή
καὶ μακρόθεν σπινθηρίζει,
δὲν εἶναι, ὄχι, ἀπὸ τὴν γῆ·
Λάμπιν ἔχει ὅλη φλογώδη
χεῖλος, μέτωπο ὀφθαλμός·
φῶς τὸ χέρι, φῶς τὸ πόδι,
κι' ὅλα γύρω σου εἶναι φῶς» (στρ. 94-95).

Εἰς τὰς ὑπολοίπους στροφάς ὁ ποιητὴς ψάλλει καὶ ἄλλα κατορθώματα τῆς Ἐλευθερίας κατὰ θάλασσαν καὶ δίδει συμβουλὴν εἰς τοὺς Ἕλληνας περὶ ὁμοιοῦς, τέλος δὲ καλεῖ τὰ μεγάλα Χριστιανικὰ ἔθνη νὰ μὴ ἀντιδροῦν εἰς τὸν ἱερὸν Ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων, ὁ ὁποῖος ἔχει ὡς σύμβολον τὸν Σταυρὸν.

Εἰς τὰς 158 στροφάς τοῦ Ὑμνου ὁ ποιητὴς ψάλλει τὰ κατορθώματα τῶν ὑπερμάχων τῆς Ἐλευθερίας Ἑλλήνων. Δὲν ἀναφέρει ὀνόματα προσώπων· ὅλα τὰ ἀποδίδει εἰς τὴν θεὰν Ἐλευθερίαν, τῆς ὁποίας οἱ ἥρωες εἶναι τέκνα γενναῖα καὶ εὐπειθῆ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον οἱ ἥρωες ἐξυψώνονται πρὸς πολὺ καὶ ἡ ἔννοια τῆς Ἑλλάδος ἐξαίρεται καὶ ταυτίζεται μὲ τὴν Ἐλευθερίαν. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ πλέον θαυμαστόν· δύο ἔννοια μὲ ἀσύλληπτον θάθος καὶ μεγαλεῖον, ὅπως αἱ ἔννοια τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἐλευθερίας, ἐνοῦνται εἰς μίαν θαυμασίαν εἰκόνα, εἰς τρόπον, ὥστε αἱ ἀρεταὶ τῆς μιᾶς νὰ τονίζουσι τὰς ἀρετάς καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ἄλλης.

Τὸ θάθος τῆς ἐννοίας τῆς Ἑλλάδος ἐξέφρασεν ὁ Σολωμὸς μὲ τοὺς περιφήμους λόγους του: «Κλείσει μέσα στὴν ψυχὴ σου τὴν Ἑλλάδα καὶ θὰ αἰσθανθῆς νὰ λαχταρίζῃ κάθε εἶδος μεγαλείου». Ἡ Ἑλλάς δὲν εἶναι ἔννοια περιορισμένη, εἶναι ἰδανικὸν αἰώνιον, ἱκανὸν νὰ γαλθανίζῃ καὶ νὰ ἐξυψώσῃ τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων. Ἐξ ἴσου μεγάλη, ἄπειρος καὶ ἀσύλληπτος, εἶναι καὶ ἡ ἰδέα τῆς Ἐλευθερίας. Εἶναι τὸ ὑψηλότερον ἰδανικὸν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἰδέα τῆς Ἑλλάδος περικλείει ὅλα τὰ ἰδανικὰ τοῦ πολιτισμένου κόσμου, διότι ἡ Ἑλλάς εἶναι ἡ μήτηρ, ἡ δημιουργὸς τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἰδέα τῆς Ἐλευθερίας περικλείει ὅλα τὰ ἰδανικὰ, τοὺς πόθους καὶ τὰ ἰδεώδη τοῦ πολιτισμένου

κόσμου. Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1821 μὲ τὸν ὑπέροχον Ἀγῶνα τῆς διὰ τὴν Ἐλευθερίαν, ἀφ' ἑνὸς μὲν γίνεται ἀξία τῆς ἐνδόξου ἰστορίας τῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ταυτίζεται μὲ τὴν Ἐλευθερίαν, τὴν ὁποῖαν ἔχει ὡς ὕψιστον ἰδανικὸν καὶ τὴν ὁποῖαν πραγματοποιεῖ μὲ τὰ ἐνδοξα κατορθώματα τῶν παιδιῶν τῆς.

Μέσα εἰς τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821 ὁ Σολωμὸς εἶδε τὰ ἰδανικὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἐλευθερίας νὰ συναίρουται, νὰ ταυτίζονται. Καὶ τὴν ἔνωση αὐτὴν ἐξέφρασε μὲ μίαν θαυμασίαν σύνθεσιν, ὅπου ἡ ἐξαισία μορφή τῆς Ἐλευθερίας, καὶ τὸ ὑπέροχον ἠθικὸν νόημα τοῦ 1821 ἀποκαλύπτονται εἰς ὅλην τὴν λαμπρότητα.

* * *

Εἰς τὸν « Ὕμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν », ὁ ποιητὴς παρέστησε τὴν ἐθνικὴν Ἐλευθερίαν. Ἀπὸ ἐκεῖ θὰ προχωρήσῃ καὶ θὰ συλλάβῃ μίαν πλατυτέραν καὶ ὑψηλότεραν ἔννοιαν, τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν. Ἀφορμὴ διὰ νὰ συλλάβῃ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν θὰ γίνῃ ἡ ἐνδοξὸς ἀντίστασις τῆς ἠρωϊκῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου. Ἡ πολιορκία τῆς ἐνδόξου αὐτῆς πόλεως συνεκίνησεν ἰδιαιτέρως τὸν ποιητὴν, διότι τὸ Μεσολόγγι μόνον τοῦ συμπεκνώνει τὸ νόημα τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος, εἶναι ἡ ὠραιότερα καὶ ἰδανικώτερα ἔκφρασις τοῦ ἠρωϊκοῦ παλμοῦ τοῦ 21. Ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὴν παραλίαν τῆς Ζακύνθου ἤκουε τὸ κανόνι, τὸ ὁποῖον ἐβρόντα ἐκεῖ· μιὰ φορὰ, λέγει ὁ ὑπηρέτης τοῦ Λ. Μιχαλόπουλος, τὸν εἶδε νὰ σηκῶνῃ τὰ χέρια του κατὰ τὴ Ρούμελη καὶ νὰ φωνάζῃ δυνατὰ: «θάστα καυμένο Μεσολόγγι, θάστα!» καὶ λέγοντας αὐτὰ ἔκλαιγε.

Ὁ ἠρωϊσμός τῶν Μεσολογγιτῶν συνεκλόνησε τὴν ψυχὴν τοῦ ποιητοῦ· ἠθέλησε λοιπὸν νὰ ἐξυμνήσῃ ἐπαξίως τοὺς ἥρωας αὐτοὺς μὲ τοὺς στίχους του καὶ ἔγραψε μίαν ἄλλην ἀριστουργηματικὴν σύνθεσιν, ἡ ὁποία ἀτυχῶς ἔμεινε ἀποσπασματικὴ, τοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους». Ἐκεῖ οἱ ἥρωες ἐξιδανικεύονται ἀκόμη περισσότερο, ἐξυψώνονται καὶ φθάνουν εἰς τὸ ὕψος τῆς ἠθικῆς Ἐλευθερίας, κατορθώνουν νὰ νικήσουν ὄχι μόνον τοὺς πολυαριθμοὺς ἐχθροὺς, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀνθρώπινα πάθη, τὴν ἁμαρτίαν τῆς φύσεως καὶ τοὺς πειρασμοὺς τῆς ζωῆς. Νικοῦν ἕνα-ἕνα τὰ ἐμπόδια, μέχρις ὅτου φθάσουν εἰς τὸ

τελευταῖο σκαλοπάτι τῆς ἠθικῆς Ἐλευθερίας. Δύναμιν διὰ νὰ νικήσουν τὰ διάφορα ἐμπόδια θὰ πάρουν ἀπὸ τὴν πίστιν τῶν εἰς τὰ ἰδανικὰ τῆς Πατρίδος καὶ τῆς Θρησκείας, ἀπὸ τὴν συνείδησιν τοῦ ὑπεριτάτου χρέους νὰ ἀγωνισθοῦν διὰ τὰ ἰδανικὰ τῶν. Διὰ τοῦτο τὸ ποίημα αὐτὸ τὸ ὠνόμασεν ἀρχικῶς «τὸ Χρέος», ἔπειτα δὲ πρὸς τιμὴν τῶν ἡρώων τὸ ὠνόμασεν «Οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι».

Οἱ ἥρωες τοῦ Μεσολογγίου δὲν ἔχουν νὰ πολεμήσουν μόνον τοὺς ἐχθροὺς, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀμέτρητοι. Ἔχουν νὰ νικήσουν καὶ ἄλλους ἐχθροὺς, οἱ ὁποῖοι κτυποῦν τὸ κάστρο τῆς καρδιάς· οἱ ἐχθροὶ αὐτοὶ εἶναι ἡ φοβερὰ πείνα, ἡ ὁποία ἐμάστιζε τοὺς πολιορκουμένους, καὶ τὸ κυριώτερον, ἡ ἁμαρτία τῆς ἐλληνικῆς φύσεως, ἡ ὁποία τοὺς πολιορκεῖ καὶ τοὺς κάνει νὰ ἐπιθυμοῦν τὴν ζωὴν.

Οἱ ἥρωες ὅμως νικοῦν τὸν πειρασμὸν αὐτόν, νικοῦν ἀκόμη τὰ συναισθήματα τοῦ φόβου, τὰ ὁποῖα προκαλοῦν αἱ θορυβώδεις σάλπιγγες τῶν ἐχθρῶν καὶ ἀπαντοῦν μὲ πατριωτικὸν ἐνθουσιασμὸν εἰς αὐτούς:

«Ἡ δύναμήσου πέλαγος, κί' ἡ θέλησή μου θράχος».

Ὁ ἐχθρὸς ἐπιτίθεται: «στὴν πεισιμαμένη μάχη — σφοδρὰ σκιρτοῦν μακριὰ πολὺ — τὰ πέλαγα κί' οἱ θράχοι».

Οἱ ἀγωνισταὶ ὅμως δὲν ἀποκάνουν ἀπὸ τὸν πόλεμο, δὲν κουράζονται:

«Δὲν τοὺς θαραίνει ὁ πόλεμος, ἀλλ' ἔγινε πνοή τους».

Ἡ πολιορκία ὅμως γίνεται ὄλο καὶ πιὸ στενὴ, τὰ τρόφιμα ἐλλείπουν ἐντελῶς, ἐξαντλοῦνται καὶ αὐτὰ τὰ ἐφόδια. Πρέπει τώρα οἱ πολιορκούμενοι νὰ πάρουν τὴν μεγάλην ἀπόφασιν, νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ἀγαπητὴν τῶν πόλιν καὶ νὰ κάμουν ἠρωϊκὴν ἐξοδον. Μίαν νύκτα σιωπηλὴ καὶ σκοτεινὴ ξεκινοῦν. Τὸ θουθὸ πρόσωπό τους, τὸ σκελετωμένο ἀπὸ τὴν πείνα καὶ τὰς κακουχίας, ἐκφράζει τὸν πόνον τῆς ψυχῆς τῶν, τὰ μεγάλα ἰδανικὰ τῶν καὶ λέγει λόγια ἀθάνατα:

«Γιὰ τὴν αἰωνιότητα ποῦ μόλις τὰ χωράει·
στὰ μάτια καὶ στὸ πρόσωπο φαίνοντ' οἱ στοχασμοὶ τους·
τοὺς λέει μεγάλα καὶ τρανὰ ἡ τρίσβαθη ψυχὴ τους.

Ἄγάπη κι' ἔρωτας καλοῦ τὰ σπλάχνα τους τινάζουν
τὰ σπλάχνα τους κι' ἡ θάλασσα ποτέ δὲν ἠσυχάζουν.
Γλυκειά κι' ἐλεύθερη ἡ ψυχὴ σὰν νάτανε βγαλμένη,
κι' ὑψώνουν μὲ χαμόγελο τὴν ὄψη τῆ φθαρμένη».

Οἱ γυναῖκες καίουν τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦν
τὰ πάρουν:

«Καὶ βλέπουν πέρα τὰ παιδιά καὶ τὶς ἀντρογυναῖκες
γύρω στὴ φλόγα π' ἀναψαν καὶ θλιθερὰ τὴ θρέψαν
μ' ἀγαπημένα πράγματα καὶ μὲ σεμνὰ κρεβάτια,
ἀκίνητες, ἀστέναχτες, δίχως νὰ ρίξουν δάκρυ».

Εἶναι κοινοὶ ἄνθρωποι αὐτοί; ὄχι, ἔχουν ὑπερβῆ τὴν ἀν-
θρωπίνην φύσιν. Τὸ σῶμα των ἔχει σκεθρῶσει ἀπὸ τὴν πείνα
καὶ τὰς κακουχίας· ἡ ψυχὴ ὅμως καὶ τὸ πνεῦμα εἶναι ἀκμαῖα.
Διὰ τοῦτο εἰς τὴν πλέον τρομερὰν στιγμὴν αἱ γυναῖκες δὲν
κλαίουσιν καὶ οἱ ἄνδρες «ὑψώνουν μὲ χαμόγελο τὴν ὄψη τῆ
φθαρμένη». Ἡ τελευταία ὥρα ἔχει φθάσει:

«Εἶν' ἔτοιμα στὴν ἀσπονδῆ πλημμύρα τῶν ἀρμάτων
δρόμο νὰ σχίσουν τὰ σπαθιά κι' ἐλεύθεροι νὰ μείνουν,
ἐκεῖθε μὲ τοὺς ἀδελφούς, ἐδώθε μὲ τὸ χάρο».

Ἡ ἀπόφασίς των εἶναι μία, νὰ ζήσουν ἐλεύθεροι ἢ ν' ἀπο-
θάνουν. Ἔχουν νικήσει ὅλας τὰς δυσκολίας, ἔχουν φθάσει εἰς
τὸ ὑψηλότερον σκαλοπάτι τοῦ ἰδανικοῦ καὶ τώρα εἶναι ἔτοιμοι
διὰ τὴν μεγάλην ἀπόφασιν, ἡ ὁποία θὰ τοὺς χαρίσῃ τὴ δόξαν
καὶ τὴν ἀθανασία.

Αὐτοὶ εἶναι οἱ ἐλεύθεροι πολιορκημένοι· ἥρωες μὲ δυνα-
τὸν πόθον διὰ τὴν Ἐλευθερίαν· νικηταὶ ὄχι μόνον τῶν Τούρκων,
ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν καὶ ἀδυναμιῶν· ἄνθρωποι
μὲ ἀφοσίωσιν εἰς τὰ ἰδανικά των, μὲ πλήρη συνειδησιν τοῦ
χρέους πρὸς τὴν Πατρίδα· πρὸ πάντων εἶναι ἄνθρωποι τῆς
θελήσεως καὶ τοῦ χρέους. Ἡ συνειδηθὶς τοῦ χρέους τοὺς ἔδωσε
τὴν δύναμιν ὄχι μόνον νὰ νικήσουν τοὺς ἐξωτερικοὺς καὶ τοὺς
ἑσωτερικοὺς ἐχθρούς, ἀλλὰ καὶ ἐγέμισε τὴν ψυχὴν των μὲ
συναίσθηματα ἱερά, τὰ ὁποῖα ἐμπνέουν τὰ ὑψηλὰ ἰδεώδη καὶ
τὸ πάθος τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ζωὴ ἀνθίζει μέσα των:

«Κι' ἀνθίζει μέσα μου ἡ ζωὴ, μ' ὅλα τὰ κάλλη πῶχει».

Οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι δὲν εἶναι ἀπλοὶ ἥρωες· ἔχουν
περάσει τοὺς ἥρωας, ἔχουν φθάσει εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἀγιότη-
τος, εἶναι ἥρωες καὶ ἅγιοι μαζί, διότι «μέσα εἰς τὸν ἀγῶνα
καὶ τὶς ταλαιπωρίες τοῦ πολέμου, ὅπως λέγει ὁ ποιητὴς εἰς
τοὺς στοχασμούς του, ἐξεσκεπάσθη εἰς τὰ θάθη ἡ ἀγιωσύνη τῆς
ψυχῆς των». Καὶ ὅπως γράφει ὁ ἴδιος· οἱ Μεσολογγῖτες μὲ τὴν
ἡρωϊκὴν ἀντίστασιν των ἐπεσφράγισαν τὴν δόξαν καὶ τὴν ἀρε-
τὴν των. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπραγματοποίησαν μίαν ὑπέ-
ροχον νίκην, τὴν νίκην τῶν ἰδανικῶν καὶ τοῦ πνεύματος κατὰ
τῆς ὕλικῆς βίας (διότι ἡ ἦττα τοῦ Μεσολογγίου ἀντιστοιχεῖ
μὲ νίκην ἠθικὴν), ἔφθασαν δὲ εἰς ὑψηλότερον βαθμὸν τῆς
ἐλευθερίας, εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας.

* * *

Κανεὶς ἄλλος ποιητὴς δὲν ἐξύμνησε καλλίτερον τοὺς ἥρωας
τοῦ 21, κανεὶς ἄλλος δὲν ἔψαλε μὲ τόσον ἐξαισίους τόνους
τὴν ἰδέαν τῆς Ἐλευθερίας καὶ τὸν ἱερόν Ἀγῶνα τῶν Ἑλλή-
νων. Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς μὲ τὸ θαθὺ του συναίσθημα καὶ
τὴν ὑψηλὴν ποιητικὴν φαντασίαν του κατάρθωσε νὰ αἰσθανθῇ
τὸ ὕψος τῶν ἔθνικῶν ἰδανικῶν καὶ νὰ τὰ ἐξυμνήσῃ ἐπαξίως.
«Εἰς κανένα καιρὸ καὶ εἰς κανένα ἔθνος, λέγει ὁ Σπ. Τρι-
κούπης, ἡ Ἐλευθερία δὲν εὐρήκε ψάλτην ἀξιώτερον».

Ἄλλὰ δὲν ἐξύμνησε μόνον τὴν ἐλευθερίαν ὁ Σολωμὸς·
συγχρόνως ἐξύψωσεν αὐτὴν εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ὑψίστου ἀγα-
θοῦ καὶ περιέκλεισεν εἰς αὐτὴν ὅλα τὰ ἰδανικά τοῦ ἀγωνιζο-
μένου Ἐθνους, τὰ ἰδανικά τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ὑπέροχα ἰδανικά
τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ. Τὰ αἰώνια αὐτὰ ἰδανικά,
τὰ ὁποῖα ὠδήγησαν τὸ ἔθνος μας ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν καὶ
ἐφώτισαν τὴν οἰκουμένην, αὐτὰ ἐνέπνευσαν καὶ τὸν ἔθνικόν μας
ποιητὴν. Ὅλον τὸ ἔργον τοῦ Δ. Σολωμοῦ εἶναι θαυτάτα ποτι-
σμένον ἀπὸ τὰ ἰδανικά αὐτά. Διὰ τοῦτο εἶναι ἔργον ἀθάνατον,
προωρισμένον διὰ τὴν αἰωνιότητα, διότι ἔχει περικλείσει στοι-
χεῖα αἰώνια, ἀθάνατα ἰδεώδη καὶ ἀξίας πνευματικῆς. Μελε-
τῶντες τὸ ἔργον του ἐμβαθύνομεν συγχρόνως εἰς τὸ ὑψηλὸν
νόημα καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ 1821.

ΚΥΡΙΩΤΕΡΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Β. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ

Α'. ΒΙΒΛΙΑ

1. 'Η Σχολική Βιβλιοθήκη, "Εκδοσις «Χριστιανικής Ένώσεως Έκπαιδ. Λειτουργών», 'Αθήναι 1963, σελ. 183.
2. 'Η Μονή Προδρόμου Γορτυνίας, 'Αθήναι 1969, σελ. 130.
3. 'Η πνευματική αναγέννησις τοῦ ὑποδοῦλου 'Ελληνισμοῦ. "Εκδοσις Χ.Ε.Ε.Λ., 'Αθήναι 1971.

Β'. ΜΕΛΕΤΑΙ, ΑΝΑΤΥΠΑ

1. Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τῆς 'Ελληνικῆς Σχολῆς Βυτίνης. «Δελτίον 'Ιστορικῆς καὶ 'Εθνολογικῆς 'Εταιρείας», τ. 14ος (1960), σελ. 393 - 405.
2. 'Η 'Ελληνική Σχολή Σοπωτοῦ Καλαθρῦτων καὶ ἀνέκδοτά τινα περὶ αὐτῆς ἔγγραφα. «Δελτίον 'Ιστορικῆς καὶ 'Εθνολογικῆς 'Εταιρείας», τ. 16ος (1962), σελ. 163 - 222.
3. 'Η Μονή Εὐαγγελιστρίας ἐν Δάφνῃ Καλαθρῦτων. «Πελοποννησιακά», τ. Ε', 'Αθήναι 1962, σελ. 215 - 223.
4. Ναοὶ καὶ Μοναὶ 'Αροανίας (Σοπωτοῦ) Καλαθρῦτων. «Δελτίον Χριστιανικῆς καὶ 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας» τ. Δ' (τιμητικὸς Γ. Σωτηρίου), 'Αθήναι 1964, σελ. 303 - 315.
5. Τὰ προνόμοια τοῦ 'Αγγλου Προξένου Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα. «'Ελληνικά», τ. 19ος, Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 48-53.
6. 'Η Μονή Προδρόμου Γορτυνίας. «Χαριστήριον εἰς 'Αναστάσιον 'Ορλάνδον, τ. 4ος, "Εκδοσις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας, 'Αθήναι 1967, σελ. 190 - 207.

7. Σχολική Βιβλιοθήκη, Ἀναγνωστήρια. «Πρακτικά Δ' Παιδαγωγικοῦ Συνεδρίου», Πάτραι 1960, σελ. 374-389.
8. Ἡ Ψυχαγωγία τοῦ Ἐφήβου. «Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐκπαιδ. Λειτουργῶν». Πρακτικά, Ἀθήναι 1968, σελ. 85-101.
9. Ἡ Ὁδηγητικὴ καὶ τὸ ἐλεύθερον ἀνάγνωσμα. Πρακτικά «Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐκπαιδ. Λειτουργῶν», Ἀθήναι 1970, σελ. 39-62.

Γ'. ΑΡΘΡΑ ΕΙΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

1. Ἀνθρωπιστικὴ Παιδεία, Διδακτικὴ φιλολογικῶν μαθημάτων, ἔργον καὶ προσόντα ἐκπαιδευτικοῦ. «Ἑλληνοχριστιανικὴ Ἀγωγή», τεύχη: 95, 132, 134, 141, 143, 145, 149, 154, 155, 158, 160, 165, 168.
2. Ἡ Σχολικὴ Βιβλιοθήκη. ἔ.ἀ. τεύχη: 106, 107, 109-113 κ.ἀ.
3. Ἱστορία σχολείων — ἔ.ἀ. τεύχη: 119, 140, 156, 163 κ.ἀ.
4. Φιλοσοφία Ἱστορίας — ἔ.ἀ. τεύχη: 167, 169, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 182, 183.
5. Ἡ μέθοδος τῆς μελέτης — ἔ.ἀ. τεύχη: 188, 189, 190, 191, 192 καὶ 193.
6. Ὁ Δ. Σολωμὸς — ἔ.ἀ. τεύχη 128 καὶ 132.
7. Ἄλλα ἄρθρα εἰς περιοδικά: Ἀκτίνες, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά, Σχολεῖο καὶ ζωὴ καὶ ἄλλα.
8. Ἄρθρα εἰς Μεγάλην Παιδαγωγικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν. Ἐκδ. «Ἑλληνικὰ Γράμματα», Ἀθήναι 1967-69.

ΚΥΡΙΩΤΕΡΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

1. Ἄλκη Ἀγγέλου, Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας, Ἀθήναι 1963.
2. Τ. Γριτσοπούλου, Μονὴ Φιλοσόφου, Ἀθήναι 1960.
3. » Σχολὴ Δημητσάνης, Ἀθήναι 1962.
4. » Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, Ἀθήναι 1966.
5. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἡ Σχολὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους στὰ 1800.
6. Τρ. Εὐαγγελίδου, Ἡ Παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας, Ἀθήναι 1936, τ. 2.
7. Κ. Ζησίου, Οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους, Ἀθήναι 1915.
8. Ἄντ. Ἰσηγόνη, Ἱστορία τῆς Παιδείας, ἔκδ. 6', Ἀθήναι 1964.
9. Κ. Καιροφύλλα, Ὁ ἄγνωστος Σολωμὸς, Ἀθήναι 1927.
10. Κ. Κούμα, Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τ. ΙΒ', Ἐν Βιέννῃ 1832, σελίδες 554-559.
11. Μ. Κριαρᾶ, Δ. Σολωμὸς, Θεσσαλονίκη, 1957.
12. Μεγάλη Παιδαγωγικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τ. 5. Ἀθήναι 1967-68.
13. Φ. Μιχαλοπούλου, Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση. Ἀθήναι 1930.
14. Μ. Παρανίκα, Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (18ῆ) ἑκατονταετηρίδος. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867.
15. Κλ. Παράσχου, Ἑλληνες Λυρικοί, Ἀθήναι 1953.
16. Δ. Σολωμοῦ, Ἄπαντα (Πρόλογος Ἰακ. Πολυλά).
17. Περιοδικά Ἑλληνοχριστιανικὴ Ἀγωγή, Ἀκτίνες καὶ Νέα Ἔστια.
18. Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (Γ.Α.Κ.), Φάκελλοι Ἐρησκείας.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελίς
Πρόλογος	5
Ἡ ἀναγέννησις τῆς Παιδείας ἐπὶ τουρκοκρατίας	9
Τὰ διδασκόμενα μαθήματα ἐπὶ τουρκοκρατίας	20
Τὰ σχολεῖα τῆς Πελοποννήσου ἐπὶ Καποδίστρια	27
Τὸ κρυφὸ σχολεῖο	40
Οἱ λόγοι τῆς τουρκοκρατίας καὶ οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους	48
Τὰ πνευματικὰ ρεύματα καὶ αἱ ἰδέαι τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τουρκοκρατίας	57
Διάγραμμα τῆς καταστάσεως τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων ἐπὶ τουρκοκρατίας	64
Τὰ κυριώτερα σχολεῖα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος	69
Ἄλλα σημαντικὰ παιδευτικὰ κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας	77
Ἡ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή	81
Ἡ Ἀθωνιάς Ἀκαδημία	88
Ἡ Ἀκαδημία Μοσχοπέλειος	94
Αἱ σχολαὶ τῶν Ἰωαννίνων	100
Ἡ Μονὴ Φιλοσόφου καὶ τὸ «κρυφὸ σχολεῖο» αὐτῆς	108
Ἡ Σχολὴ Δημητσάνης	114
Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ Βυτίνης	119
Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ Σοπωτοῦ Καλαβρύτων	124
Διονύσιος Σολωμός, ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος	131
Διονύσιος Σολωμός, ὁ χριστιανὸς ποιητὴς	140
Ὁ Σολωμός καὶ τὸ 21	148
Κυριώτερα βοηθήματα	156
Περιεχόμενα	157

